

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ

[79]
Июль

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУҲОН,
Ғаффор ҲОТАМОВ,
Абдуқодир ЭРҒАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

* * *

Танҳо дарахт янглиғ турардим
бир йўлнинг бошида мунглу,
Кўкдан тушган сингари ёлғиз
йўловчи бўлди рўбарў.
«Бу йўл қандай йўл ўзи, айтгил!»—
сўраб қолди ул дафъатан,
Мен дедим: «Тўғрига тўғри йўл,
эгрига эгри йўлдир бу».

* * *

«Қоплон ўлдирганман...» бир овчи менга
Ёш пайтим мақтаниб қилганди баён.
Яқинда эшитдим — айтайин сенга,
Чакиб ўлдирибди уни бир чаён.

Эски қофия

Юзинг қани сенинг? Юзинг йўқ.
Сўзинг қани сенинг? Сўзинг йўқ.
Юзинг ҳам, сўзинг ҳам, бўларди аммо,
Ўзинг қани ўзинг? Ўзинг йўқ!

Қулоқчига

Не учун ортимдан узмайсан қадам,
Узун-қисқа кўлка сингари мудом.
Қўй, танийман сенинг икки юзингни,
Тилининг тагида тили бор одам.

* * *

Мен тикилган юлдузга
Навойй ҳам тикилган.
Шу юлдузнинг мадҳида
Бобур байти етилган.
Боболарим олдида
мен ногирон бунчалар
Тақдирим-қисматимга
гарчи бахт-тахт битилган?!

* * *

Ўрмонга бормадим ўтин орқалаб,
Қудуқ қазимадим дарё ёқалаб,
Ўз юким елкамда, баъзилар нечун,
Тақдиримга тагин турар ўт қалаб.

* * *

Куннинг кўзи бордир, туннинг қулоғи —
Эҳтиёткор ўсдим — шу таъсир чоғи.
Ортиқ эҳтиёжманд эмасман, етар,
Нима бўлса бўлар энди бу ёғи...

* * *

Оҳ, на фақат кунлар гўзал,
Тонлар гўзал, тунлар гўзал.
Саслар гўзал, унлар гўзал,
Ғамлар гўзал, мунглам гўзал,
Кўксимда қиқирлар севги.

Қип-қирмизи зардоллар
Севги оловидан ёнар.
Боғ четида ошиқ анор

Ишқ зўридан тарс ёрилар.
Кўксимда қиқирлар севги.

Қушлар сайрар ўқтин-ўқтин,
Кунботарлар тўлқин-тўлқин,
Сой таратар инжа ёлқин,
Кун бўларми шундай ёркин,
Кўксимда қиқирлар севги.

Ҳой, мажнунтол, бошинг эгик,
Қачон уни тутарсан тик,
Бир умр йиғламас тирик,
Мен билан дўстлаш юр, кетдик.
Кўксимда қиқирлар севги.

Оҳ, на фақат кунлар гўзал,
Шомлар гўзал, тунлар гўзал,
Саслар гўзал, унлар гўзал,
Ғамлар гўзал, мунглам гўзал,
Кўксимда қиқирлар севги.

* * *

Зим-зиё эрди куним,
Сен билан равшан бўлди.
Чикмасди сасим-уним,
Боғлар жарангга тўлди.

Қудуғим суви аччиқ,
Мен уни ичолмасдим.
Рангларим оқиш-сарик,
Мен ундан кечолмасдим.

Қаршимда пайдо ўзинг,
Ширин бўлди сувларим,
Ранги-рўйим қирмизи,
Жайронларни қувладим.

Тошлар эриб оқди-ей,
Қиқир-қиқир кулди ой.
Бир гулгун ўт ёқди-ей,
Кун ва тун туташган жой.

* * *

Жизғанақ саҳролар, даштларда қолдим,
Бир қултум сувга зор, ташналаб толдим.
Чанқоғим қондирди мисоли шарбат
Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат.

Қаҳратон шамолнинг аёзин тотдим,
Тўнган тарашадай ётдим, муз қотдим.
Ўлмади — танимга берди ҳарорат —
Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат.

Етти ёт, бегона юртларда кездим,
Лекин ўз юртимда юргандай сездим.
Ортиқ қолдирмади шафик, бешафқат —
Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат.

Юрагим — бевафо, бевафо, — қадрим,
Муаллақ дунёда муаллақ қаддим.
Қаддимни тик тутди вафодор ҳаёт —
Муҳаббат, муҳаббат, муҳаббат.

МУАЛЛИФ ЎЗ АСАРИ ҲАҚИДА

«Гулистон журналида ишлардим. Семён Безносков деган яхши фотомухбир бўларди. Бир куни икковимиз Хоразмга командировкага бордик. Амударё бўйида республикага донг таратган пахтакор аёл бор экан. Тушгача даласини айландик, шийпонда бўлдик, дардини эшитдик. Семён ака бригадир аёлни ясантриб қайта-қайта суратга олди. Чой устида қимтиниб сўради:

— Кечирасиз, синглим, айбга қўшмайсиз. Қирқ бешга бордингизми?

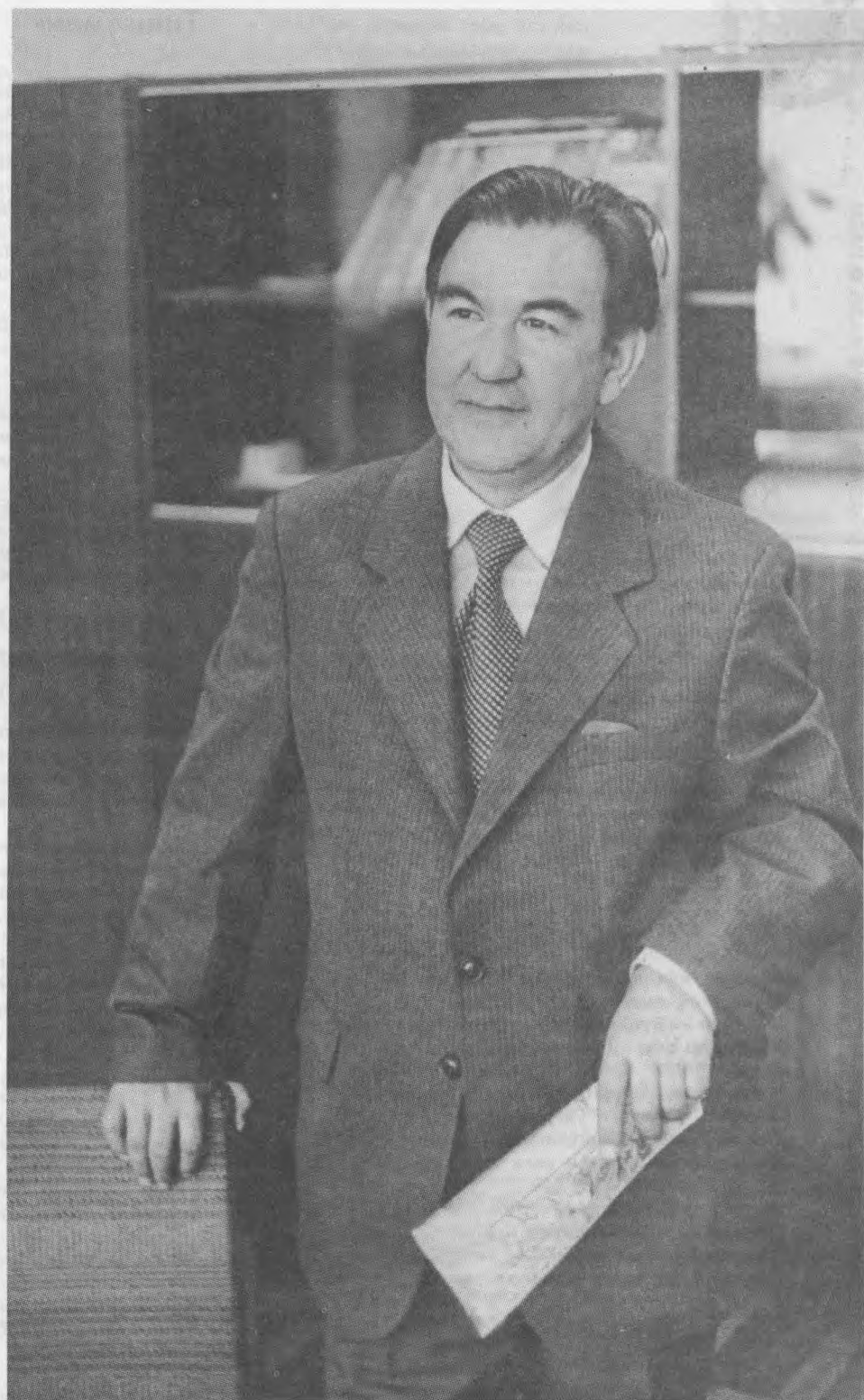
Бригадир аёл дув қизарди. Билсак, у ҳали ўттизга ҳам чиқмаган экан. Мен унинг қўлларига разм солдим: панжалари катта-катта, лофи билан айтганда, рапидадек келади, мушти тугилса — гурзига ўхшайди. Офтобда куйиб кетган билаклари саксовул танасини эслатади.

Шундан бери қанча сувлар оқиб ўтди. Лекин аҳвол ўша-ўша, деярли ҳеч нарса ўзгармади.

Аёлларни аямай қўйдик. Биз, эркаклар, ишлаб чиқаришдаги ношудлигимизни, экономикани бошқаришдаги калтабинлик ва маҳдудлигимизни яшириш учун зўр бериб аёллар ва болалар меҳнатидан фойдаланишга тушдик. Зилдай юк остида эзилиб юрган бугунги қизлар эртага она бўлишини ўйламадик. Соғлом аёл зотига эга бўлмаган жамиятнинг келажаги нима бўлишини эсдан чиқардик.

Устига-устак, нега кейинги пайтда аёлларда назокат йўқолиб кетяпти, деб жар солаемиз. Қўйди-чиқди нега кўп дея бармоқ тишлаймиз. Ахир, ҳар куни 10—12 соат кетмон чопиб, пахта териб далага қопда гўнг орқалаб — ўлиб-толиб келган шўрлик аёлда назокат, латофат, малоҳат нима қилсин? Гулдан супурги ясаб бўладими?

Йўқ, Бутуниттифоқ ёшларини чалғитган ўша нодон мухбир бекор айтибди: ўзбек қизлари ўзини ёқаётган экан бу, «бидъат, хурофот» оқибатигина эмас, бу мазкур

«тақдири азал»га пинҳоний исён ҳамдир.

Камина ушбу қиссада амал отига миндириб қўйилган заҳматкаш бир аёлнинг қисқа давр ичидаги ҳаётини кўрсатмоқчи бўлдим. Қаҳра-

моним бир азобдан қути - ламан деб, бошқа бир азобга дучор бўлади. Гуноҳни гуноҳ билан ювиб бўлмайди, дейдилар.

Келинг, бу ёғини қиссадан ўқиб оларсиз.

нинг омади келган-да асли. Бизгаям шунақаси насиб қилармикин?»

Зумрад унинг хаёлини фаҳмлагандек, қўл силтаб қақиради:

— Бу ёққа ке, Солижон! Онаси ўпмаган бир қизни ушлаб турибман. Қулоғини тишлатаман.

Солижон уялиб машина ортига ўтиб кетади. Шийпоннинг кўхна айвоида тагин хандон кулги янграйди.

Ҳа, Зумрад ўт-олов эди. У ўз гўзаллигини биладиган барча аёллар сингари мағрур эди. Одамларга унинг ҳусни-таровати, жиндай ҳазил аралаш сўзи хуш келишини сезгани учун бегоналар ичида ҳам тилига эрк берарди. Зумрад билан бир қур учрашган, икки оғиз гаплашган киши беихтиёр унга маҳлиё бўлиб қоларди. Йўқ, бу аёл ҳеч қачон бировларга ёқиш учун уринмасди. Шунчаки у табиат ато қилган жозиба кучи билан ўзгаларни ром этарди.

Токи Зумрад кетмончи аёллар билан гурунглашиб бўлгунча Солижон машина тагига ётиб, унинг синиқ-ёриғини тузатади ё қулоғига қалам қистирган эркаклар ёнига бориб чой ичади. Жуда зерикса, зинғиллаб Кенгсойга ўтади, водопроводдан сув олиб келиб ошпаз холанинг бидонларини тўлдириб беради. Кейин Зумрад яна ўнг биқинига, яғири чиқиб кетган қарға шойи кўрпачага ўтқазадию мойтупроқ йўлни чангитиб жўнайди.

Бу сафар Янгиердаги шийпонда тушлик қилишди. Солижон тракторчи йигитлар билан якка тут соясида икки қўл карта ўйнади. Кейин ғўза оралаб сигирига бир боғча ўт юлиб чиқди. Утни машина биқинига, бензобак устига боғлаб, шийпонга қаради. Зумрад бу сафар кечикаётган эди. Унинг бир ерда гап сотиб ўтирадиган одати йўқ эди. Солижон ҳайрон бўлиб аёллар хонасида мўралади. Ичкарида, бир тўп қизлар даврасида Зумрад ўсма қўйиб ўтирарди. Қизлар чуввос солиб кулади, дон талашаётган жўжалардек бир-бирини туртиб ўртароққа интилади. Зумраднинг қўлида кичкина кўзгуча. Бошини ўнга эгиб олган. Қўлидаги чўпни тўнкарилган пиёла тагидаги ўсмага ботириб қошига оро берарди.

Шу пайт бир қиз Солижонни кўриб қолдию:

— Келинг, Солижон ака, ўсма қўйишни ўргатиб қўямиз, бир куни керак бўлади,— деди кулиб. Зумрад, «Ҳозир, Солижон», деб оппоқ бўйинини чап томонга эгди. Солижон тезда изига қайтди.

Зумрад ичкаридан қизариб, аслидан ҳам сулувроқ бўлиб чиқди. Машинага ўтирар-ўтирмас Солижонга ўғирилиб ишва билан сўради:

— Қалай, ярашибдими?

«Сизга нима ярашмайди ўзи?» деди ичида Солижон ва онасининг гапини эслади. «Бир хил одамлар бўз кийса ҳам ярашади. Бир хилларга атласу кимхоб ёпсанг ҳам ўтирмайди».

— Ҳм, нега индамайсан? Ювиб ташлайми?

Солижон бош чайқади:

— Ювманг. Чиройли нарса ювган билан кетмайди.

Зумрад шарақлаб кулди:

— Сен ҳам баласан-а? Индамас бўлганинг билан ичингда гап кўп сенинг.

Солижон ўзининг ақлли гапюю Зумраддек қишлоқдаги танҳо гўзалнинг мақтовидан, Зумрад эса, Солижондек ёш, бўйдоқ йигитларнинг шайдолигидан хурсанд эди.

— Бошчарвоққа ҳайда, а? — деди Зумрад катта йўлга чиққач. Солижон: «Маъқул», дегандек бош силкиди.

Бошчорвоқ қишлоққа кираверишдаги улкан мавзе. Бу ерда колхознинг уч юз гектарча боғи бор. Энг

катта боғ шу бўлгани учун унга Бошчорвоқ номи берилган. Азиз меҳмонлар дам оладиган истироҳат уйи ҳам шу ерда. У кўп йиллар бурун, колхоз областда донг таратиб, раис эса мўйловини бураб керилиб юрган пайтларда барпо этилган. Меҳмонхона бир вақтлар жаннатнинг бўлагидек латофатли эди. Айвондаги ўймакор устунлар, Навоий театридаги Бухоро залини эслатувчи хоналар, чех қандиллари, чет эл гарнитураси не-не кишиларнинг хаёлини ўғирламаган. Боғ ичкарисидаги мрамар сарҳовузда саратонда ҳам костюм кийиб, галстук боғлаб юрадиган қанча улуғлар чўмилмаган. Майнинг бошидан то ноябрнинг охиригача пишиб ётадиган сархил мевалар не-не чет элик меҳмонларнинг оғзига тегмаган, ГАИга бўйсунмайдиган оқ «Волга»ларнинг юкхонасини безамаган! Ана шу «боғи эрам» энди эгасиз уйдаи ҳувиллаб ётибди. Синиқ деразалардан қушлар учиб кириб-чиқиб турибди. Сарҳовуз бетини чалов босган. Эшиклар қулф, ўчоқлар нураб кетган. Уймакор устунга кимдир сигир боғлаб қўйибди.

Зумрад униб-ўсган маскани билан видолашаётган кимсадек, хароб қароргоҳ олдида бир нафас бош эгиб турди, сўнг бир-бир босиб боғ ичкарисига қараб юрди. Бу хушманзилнинг нега бу қадар вайрон бўлганини у ҳам билади. Колхоз кейинги йилларда ўтириб қолди. Район этагидаги хўжаликлар истаганча артезиан қудуқ қазиб ер ости сувларини тортиб олавергани учун Қоратовдан келадиган булоқлар суви камайиб кетди. Деҳқончилик қилиш оғирлашди. Унинг устига давлат колхоздан пахтани олиб ташламоқчи бўляпти. Кенгсойдаги кончиларга кўпроқ мева-чева етиштириб бериш керак экан, шунинг учун энди қорасувликлар пахта экишни камайтириб, полизга зўр беришлари лозим эмиш. Икки йилдан бери «Қорасув» колхозининг пахтазорлари икки ҳисса озайиб, минг гектарга тушиб қолди. Барака пахтада экан, бодринг, карам, бақлажон билан тирикчилик қилиш қийин экан. Устига устак, уч ойдирки, раис бетоб, бир қўли, бир оёғи ишламай уйдаи бўлибди. Қўлини қовуштириб турадиган мезбоннинг ўзи бўлмагач, меҳмонхонага ким ҳам оёқ босарди?

Олма тараётган аёллар томон кетаркан, Зумраднинг кўнгли баттар ғаш бўлди. Яна раисни ўйлади: «Ҳар қалай, Мирзааҳмад ака тузук эди. Обруйи бор эди. Райондан, областдан келадиган катта-кичик комиссияларнинг бетини қайтариб турарди. Вой, бу комиссияларнинг кўплиги! Ақл ўргатадиган кимсаларнинг сероблиги! Уларни атайлаб ўқитиб, пешма-пеш қишлоқларга жўнатиб турадиман дейман. Гоҳ район қишлоқ хўжалик бошқармасидан келса, гоҳ область бошқармасидан келади. Эртага райком вакили келса, индинига райисполком вакили келади. Ҳаммаси бир нарсани сўрайди, бир хил ҳисоб талаб қилади: қанча хашак йиғилди, қанча помидор, бодринг топширилди, ғўзага ишлов бердингларми? Ҳўв, нодон, пишиб ётган помидорни териб олмай ерга кўмамизми? Ғўзага ишлов бермай, сувдан қолдириб қувратиб ўтираемизми? Қайси аҳмоқ деҳқон шундай қилади? Ҳадеб ақл ўргатиб одамларни ишдан қўявергунча, идорангда ўтириб ишингни қилмайсанми? Ё давлат сенга колхозчига маслаҳат берганинг учун ойлик тўлайдими? Жуда билағон экансан, бу ёққа келиб ишла! Жуда жонга тегиб кетдинглар-ку!»

Зумрад жаҳл устида илдамлаб кетди. Арава йўлга бир тележка яшик уйиб қўйилибди. Ун-ўн беш хотин эринчоқлик билан олма узаяпти. Зумрад улар билан бир пас теришган бўлди. Кейин бригадирни топиб бугунги хирмонни суриштирди.

— Опа, мана, олтимыш яшик териб қўйдик, лекин

олиб кетадиган тележка йўқ,— деб ҳасрат қилди бригадир,— термасак, аграном келиб уришади. Терай десак, сўлиб, икки-уч кунлаб қолиб кетяпти. Кечаги олмаларимиз ҳам ётибди, ана! Кенгсой ортиқча керак эмас, деб қайтариб юборибди. Нима қилайлик?

— Термай туринглар, мен райком билан гаплашайчи, эҳтимол вагон беришар,— деди Зумрад ва изига қайтди. Қараса, Солижон икки яшик олмани даст кўтариб машина кабинасига тикяпти.

— Тушир! — деди Зумрад жержиб. Солижон яшикларни кўтарганча анграйиб қолди.

— Тушир деяпман, кармисан? — деб бақирди Зумрад.

— Ана, хотинлар ҳам сумкалаб олиб кетяпти-ку? Яхши олма экан.

— Улар хотин, сен эркаксан! Фарқинг борми-йўқми? Солижон қизариб машинани ўт олди.

— Раиснинг уйига ҳайда!

Мирзааҳмад ака тўшакка михланиб қолгандан бери райком Зумрадни вақтинча раисликка тайинлаган эди. У кунига бўлмаса-да, кунора Мирзааҳмад акани бир кўриб ҳисоб беради, маслаҳат сўрайди, ҳолидан хабар олади. Раиснинг кўнглига келмасин деб машинасига ҳам тегмади, шофёрини Мирзааҳмад аканинг эшигига боғлаб қўйди. Ўзи мана бу писмиқ бола билан шалақ аравада тоғу тош кезиб юрибди.

Колхоз идорасидан районга буриладиган айри йўлда юк машинаси турибди. Кузовда икки йигит тахтага қоқилган катта алвонча туширяпти. Зумраднинг имоси билан Солижон йўл четига тўхтади. Зумрад ирғиб пастга тушди. Кузовдаги йигитлар парткомни кўриб баравар салом беришди.

— Ҳм, Маъруфжон, нима ҳаракат? — деди Зумрад, алик олишни ҳам унутиб.

— Эскисини оляпмиз, янгисини иляпмиз,— деди Маъруфжон ва «Бисмилло» деб ҳали бўёғи қотмаган алвон тахтани даст кўтарди. Зумрад бир учи ерда, бир учи кузовга тиралиб турган эски шпор тахтани ўқиди: «КПСС XXV съезди қарорларини бажарамиз!» Янги алвон ҳам худди шу даъватнинг ўзи, фақат XXV ўрнига XXVI ёзилибди.

— Шошманглар,— деди Зумрад,— бўёқ борми? Маъруфжон ортига ўгирилди. Рассом йигит думалоқ банка билан қора чўтка чўзди.

— Бу ёққа туш ўзинг! — деди Зумрад негадир зардаси қайнаб. Рассом пастга ирғиди,— мана буни ерга ётқиз.

Рассом эски алвонни кўтариб бир четга қўйди.

— Энди чўткангни ол. Йигирма бешнинг ёнига битта калтак қўйсанг, йигирма олти бўлади. Тушундингми?

Рассом чўткасини қўлига олиб Зумрадга ялт этиб қаради.

— Тушундим, опа.

Зумрад лабини қийшайтириб уни калака қилди:

— А-а! Чучундим, апа... Шунгаям ақлинг етмадимми, галварс!

— Янгисини нима қилайлик, опа?

— Уйинга олиб бориб осиб қўй! Зора сигиринг кўпроқ сут берса! Нима қилардинг, кўчада бирон бўш жой кўрсанг, илиб қўя қол. Кетдик, Солижон!

Зумрад анчагача ичидан ўртаниб борди. «Тавба! Кўчанинг бошидан то Кенгсойгача шпор-а! Кошки уларни биров ўқиса. Яна денг йилма-йил алмаштирилади. Минглаб метр асл мато увол бўлганига нима дейсиз? Гапбозлик ўлгандаям қуримайди шекилли».

Зумрад олисдан раиснинг эшигида биқинига қўшув аломати босилган «Рафик»ни кўрди.

Дарвозахонада қора қути кўтарган оқ халатлик врачларга дуч келди. Уларнинг ортида ерга боқиб Зебунисо келарди. У Зумраднинг синфдош ўртоғи, Мирзааҳмад аканинг жияни эди. Зебунисо Зумрадни кўрдию уни кучоқлаб йиғлаб юборди.

2. Суюнчи

Бир ойча ўтиб Мирзааҳмад акани ерга қўйдилар. Жа-нозага бутун қишлоқ аҳли кўчиб чиқди. Қўшни колхозлардан, райондан, областдан одамлар келишди. Эшикда билакларига қора лента боғлаган ўқувчилар тизилиб туришди. Урушдан кейин қорасувликлар бундай улкан маъракаи кўрмаган эди.

Марҳумнинг хилхонаси қишлоқнинг энг чеккасида, янги мазористонда эди. Йўл олис бўлишига қарамай то қабристончага тобутни елкама-елка кўтариб боришди.

Сағанага тупроқ тортилгач, бир мўйсафид ўрнидан туриб оломондан сўради:

— Марҳум қандоқ эди, халойиқ?

Ҳар тарафдан бўғиқ овозлар келди:

— Яхши эди раҳматлик. Гўри билан гул бўлсин.

— Бировни қаматмаган эди, бировнинг уйини бузмаган эди.

— Халқпарвар эди Мирзааҳмад ака...

Эл тарқалди. Зумрад район вакиллари қатори қабристонга бордию эркаклардан четроқда қимтиниб турди. Оқсоқолларни олдинга ўтказиб йўлга тушди. Таъзияхонага етгунча ўйлиниб борди: «Мирзааҳмад акани нега мунча яхши кўраркан одамлар? Ҳалим табиатли эди, бировга озор бермасди, шунинг учунми? Кейинги пайтда одамлар кўрс, бировдан ҳайиқмайдиган, беандиша бўлиб кетди. Мол-дунёга ҳирс қўйди. Қандай қилиб бўлса-да, колхоздан юлиб қолсам дейди. Мирзааҳмад ака эгриқўл кимсаларнинг ўғрилигини кўриб турса ҳам терс ўгирилиб кетарди. «Ке, шунинг ҳам бола-чақаси бор, колхоздан олган пули носга ҳам етмайди», деб қўя қоларди. Берган худога ёқибди, дейдилар. «Ўзим Мирзааҳмад аканинг ўрнида бўлсам нима қилардим?» Зумрад иссиқ-совуқ маъракаларга гоҳида қатнашиб турса-да, бояги чол айтган гапни эшитмаган экан: «Бировни қаматмаган эди, бировнинг уйини бузмаган эди». Бу бир калима жумла қишлоққа етгунча унга тинчлик бермади, чаккаларидаги қон томирдай уриб тураверди: бировнинг уйини бузмаган эди, бузмаган эди, бузмаган эди...

Мирзааҳмад аканинг йигирмаси ўтгач, Зумрадни районга чақиришди. Уни биринчи секретарнинг ўзи қабул қилди. Ярим соатлик суҳбатдан кейин Зумрад кабинетдан ҳаяжонланиб, юзлари лов-лов ёниб чиқди. Райком бюроси уни раисликка тавсия этибди. Уч кундан кейин колхозда сайлов бўлармиш. Зумрад район марказидан Қорасувгача бўлган йигирма беш километрлик йўлни қандай ўтганини билмади. Юрагида қувонч, фахр, таҳлика, иштибо ўрин талашарди.

Мажлис ҳам бўлди. Йиғилишни биринчи секретарнинг ўзи очди. Зумрад ҳақида оғиз кўпиртириб гапирди, номига жиндай танқид қилган бўлди, ҳали сайланмаган раисага истакларини билдирди. Зумрад, гўё Мирзааҳмад аканинг тупроғи совумай унинг ўрнини эгаллаганига уялгандек, йигирма йил бадалига «Қорасув» колхозини ўтдан, сувдан олиб ўтган бир яхши одамнинг тоза руҳига хиёнат қилгандек ерга қараб ўтирарди.

Йиғилиш кўпчилик овоз билан Зумрад Ҳайитқуловани раис қилиб сайлади. Одамлар ғовур-ғувур билан тарқади. Зумрад Насриддиновни кузатиб ташқарига

чиқди. Бир пиёла чойга таклиф этди. Лекин секретарь шошиб турганлигини баҳона қилиб кўнмади. Зумрадни тирсагидан тутиб четроққа олиб бордию бир сирни биладиган кишидек муғомбирона кулимсираб деди:

— Ана энди бирга ишлайдиган бўлдик, Зумрадхон. Умумий тил топишиб кетармиз, деган умиддаман. Сизга бир маслаҳатим бор эди. Узингиз яхши жуван-сизу... жиндай ўжарлигингиз бор. Ужарлик қилманг, катталар бир нарса деганда хўп денг. Шунда узоққа борасиз.

Зумрад Насриддиновнинг имо-ишорасини тушун-маса-да, хўп дегандек бош силкиб тураверди.

Секретарь уни яна активлар ёнига қўлтиқлаб келди ва наридан бери хайрлашди.

— Хўп, ўртоқ Ҳайитқулова, сизга омад тилаймиз! — деди атайлаб расмий равишда.

Насриддинов жўнади. Зумрад унинг ортидан хаёлчан тикилиб қолди. Гулбоғ район партия комитетининг биринчи секретари Мавлон Исаевич Насриддинов қирқ бешларга борган, яғриндор, босиқ киши эди. Унинг бировга бақирганини, стол муштлаганини Зумрад кўрган эмас. Лекин райондаги катта-кичик раҳбар бор-ки, ундан ҳайиқади. Насриддинов айтибди, деса, тамом — колхоз раислари керак бўлса сигирга ҳам тақа қоттиради. Яқин йиллар ичида биров унинг бетига келмаган, гапини қайтармаган эди. Тўғри, илгари баъзи бир шаққоқлар: «Мен коммунистман, ҳақиқатни гап-ришим керак», деб мажлисларда райком шаънига тош ҳам отиб қўйишарди. Насриддинов бунақа «тошбўронлар»ни илжайиб қабул қилар, «камчилик-ларимизни кўрсатганингиз учун раҳмат» деб илжайиб кўярди. Кейин... ўша «мерган коммунистлар» қандай қилиб ишдан кетганини, дардга чалинганини ёки партиядан ўчиб кетганини сезмай қоларди. Энг қизиғи шуки, ўзбошимча ҳақпарастларнинг жазосини Насриддиновнинг ўзи бермас, буни кўзга кўринмас одамлар амалга оширарди.

Зумрад Насриддиновни ёқтирмасди. Гоҳо ўзига-ўзи савол беради: нимаси ёмон Мавлон аканинг? Савлатли, сипо, бир районнинг эгаси, бир областнинг эркаси бўлса... Зумрад ўйлаб қараса, гап Насриддиновнинг кўзига экан. Кўзлари ёмон унинг, қанақади... сукназар. Одамга тикандек ботади. Қўлингни олса, бирозгача қўйиб юбормай юмшоқ кафтида ушлаб тураверади. Зумрад ҳар сафар районга борганида негадир «тасо-дифан» Насриддиновга дуч келади. Мавлон Исаевич уни албатта кабинетга таклиф этади, ўзи тўрга эмас, Зумраднинг рўпарасига ўтиради. Зумраднинг қизариб, қимтиниб туришидан завқланиб, илжаёди. «Сизга ҳамма нарса ярашади, ҳатто йиғи ҳам ярашса керак, Зумрадхон!» дея мақтаган бўлади. Ва яна тирсагидан тутиб даҳлизгача кузатиб чиқади. Зумрад қабулхонада навбат кутиб ўтирган кишилар ёнидан бошини эгиб, аранг ўтадию уйига етгунча Насриддиновнинг олма-кесак терадиган чағир кўзларини эслаб қарғаниб боради.

...Хаёллардан Зумраднинг калласи шишиб кетди. «Ҳай, майли, омон бўлсак кўрармиз, иш бошлайверай-лик-чи», деди ўзига-ўзи ва ён-веридаги одамларни ҳам унутиб Мирзааҳмад ака ўтирадиган кабинетга қараб юрди. Остонада тўхтаб қолди. Кўзи тиниб, боши айланди. Қандай қилиб собиқ раиснинг ўрнига ўтиради? Бировнинг креслоси бировга ярашармикан? Мирзааҳмад ака бошлаган хайрли ишларни Зумрад давом эттира билармикан? Халқ нима дер экан? Гапини назарга илармикан ёки... «Илади!» — деди у ишонч билан, — халқ мисоли бир пода. Унга яхши бир чўпон бўлса бас, ҳайдовингга юради. Ишлайман! Яхшисининг бошини

силаман, ёмонини аяб ўтирмайман. Бир кун бўлса-да печат қўлимда экан, йўриғимга юргизаман!»

Зумрад Мирзааҳмад акадан қолган қоғозларни тит-килаб, секретарь қиз Тановорхон иккаласи столни, шкафни тозалаб кунни кеч қилди. Кейин собиқ раис-нинг машинасига ўтириб уйига жўнади. Зумрад раис-ликка сайланганини айтиб, эридан суюнчи олишни ўйлаб ҳовлиқиб борарди.

3. Полвон араз қилди

Яраш полвон кеч келди. У район атрофида кўчиб юрувчи ПМКда бетончи эди. Кунига шаҳарга қатнаб ишларди. Зумрад ошнинг зирвагини қовуриб, гуручни ивитиб қўйиб қараб ўтирди. Бир вақт кўчада ПМКчилар-нинг навбатчи машинаси тўхтади. Ғўнғиллаган товушлар эшитилди. Ён эшик очилди, чинордай бўлиб Яраш пол-вон кириб келди. Қўйлақчан, кўкраги очиқ, билагида костюми, гурс-гурс қадам босиб каравот томон келяпти. Зумраднинг юраги потирлади. У қушдай учиб турдию гуруч солгани ошхона тарафга зингиллади.

Ош ейилди. Йигитали дарсини қилиб бўлиб (у иккинчи синфга борарди) тўшакка кирди. Эру хотин ёлғиз қолдилар. Яраш полвон аста-аста чой шимириб гумбаз-дай бўлиб чордона қуриб ўтирибди. Зумрад лаганни йиғиштириб қўйиб сўрига қайтди. Ерда туриб эрининг бўйинидан қучоқлади.

— Суюнчи беринг, дадаси,— деди энтикиб,— мени раисликка сайлашди.

Зумрад полвоннинг тиканак бўлиб кетган этлик, кенг бетига юзини ишқади. Хаёлида ҳозир эри ўгирилиб Зумраднинг ловуллаб турган ёноқларидан чўлпилла-тиб ўпадиган ёки уни яхши кўриб кетган пайтларидаги-дек даст кўтариб тиззасига оладигандек эди. Бу сафар Яраш полвон бирозгача индамади.

— Эшитдим,— деди ниҳоят,— районда дув-дув гап. Зумрад уни қаттиқроқ қучди.

— Суюнмадингизми? Мен ўйлабманки...

Яраш полвон пайпаслаб Зумраднинг тикмачоқдек билагидан ушлади.

— Илгари яримта хотиним бор эди, энди ундан ҳам айрилиб қолдимми, деб қўрқиб ўтирибман. Нега суюна-ман?

Зумрад қизиқ гап эшитгандек шарақлаб кулди:

— Қўрқманг, қўрқоқ полвоним! Мен ўла-ўлгунча сизникиман.— Зумрад яна эркаланиб эрининг қошу кўзини, пешонасини силади,— колхозчилар қўймаса нима қилай, дадаси.

Яраш полвон чала ўгирилди.

— Зўрлаб сайламагандир? Ё зўрладими? Бошимда эрим бор, болам бор, уй-рўзғорим бор, десангиз ҳам қўйишмадимми? Раис бўласан, вассалом, деб туриб олишдимми?

Зумрад эрининг норози бўлишини билган, лекин бунчалик кўнглига қаттиқ олишини кутмаган эди. У полвоннинг елкасига осилиб сўрига чиқди, эрининг пинжиги кириб ўтирди. Анчагача иккаласидан сас чиқмади. Бир маҳал Яраш полвон залворли қўлини кўтариб хотинининг елкасига қўйди, хиёл ўзига тортиди. Мулоаймроқ товушда деди:

— Биз ўқимаган омиё бир одаммиз. Балки хато қиларман. Аммо бир нарсага имоним комил, хотин. Худо аёл кишини асли уйга яратган. Аёл уйнинг устунни дер эди отам раҳматлик. Бир ярим йил бўлди, саҳар кетасан, хуфтонда қайтасан. Уйимиз мусофирхонага ўхшаб қолди. Икковимиз ҳам фақат бир тунаб кетгани келамиз. Орқанг қичиса кимга қашлатишни билма-

санг, кўтир эчкига ўхшаб деворга суйкалансанг. Бир кийим керак бўлса, ахтариб тополмасанг. Йигиталинг ҳам ёлғиз нон-чойга ўтиб олган шекилли, оғзидан сўлаги оқиб юрибди. Муштдай рўзгорни эплай олмаган одам қандай қилиб каттакон бир колхозни бошқаради? Бу ёғини ўйламадингми?

Яраш полвон ух тортиди. Қўлини тортиб олди. Чойнакдан чой қуйиб совутиб қўйди.

— Мен хотинларни қайта паранжига ўраб қўйиш керак, демоқчи эмасман, Зумрад. Бу нодонлик бўлади. Аммо ҳозирги қилаётган ишимиз ҳам ғирт аҳмоқлик! Ё тавба, ён-веринга қараб, одамнинг ишонгиси келмайди. Хотин-эркак, эркак-хотин бўлиб кетди-я! Трактор ҳайдаган хотин, кетмон чопган хотин, шахтада ишлаган хотин, вагондан юк туширган ҳам хотин! Эркакларда уят қолмади ўзи!

Яраш полвон бир симириб пиёлани бўшатди. Зумрад мунғайиб гап қўшди:

— Энди нима дейман райкомга? Эрим кўнмаяпти, дейманми?

Полвон каравот тахтасини ғижирлатиб ўрнидан кўз-қолди.

— Билмадим. Раис бўлаётганинда маслаҳат солмаган эдинг, энди сўраб нима қиласан? — У пастга тушиб молхона тарафга кетди.

Зумрадинг умиди пучга чиқди. У идорадаги «қуллук бўлсинлар»дан тезроқ қутулиб уйига шошган эди. Таранг қоматини кўз-кўз қиладиган ярашиқли кўйлагини кийиб, хонтахтага арманий коньякдан қўйиб, девзира гуруччи териб... эрининг йўлига кўз тиккан эди. У эри билан қувончини, омадини баҳам кўрмоқчи... тонготарда катта колхознинг бекаси бўлиб уйғонмоқчи эди. Бари зое кетди. Яраш полвон гапнинг пўсткаласини айтди: менга раис эмас, хотин керак деди. Энди нима қилади? Бўлар иш бўлди. Энди ортага қайтишнинг иложи йўқ. Тонг отаверсин-чи, бир гап бўлар.

Яраш полвон молхона тарафда бир соатча йўқ бўлиб кетди. Зумрад ичкаридан кўрпа-тўшак олиб чиқди, бир лаҳза ўйланиб турди-да, икки кишилик қилиб ўрин солди. Полвон қайтди, лекин ҳар кунги ўрнига ётмади, ўғлининг ёнига чўзилди.

Етти хуфтон бўлди. Ҳамма ёқ жимжит. Сой тарафдаги савёқ итларнинг ҳам овози ўчган. Бутун олам уйқуда. Ана, полвон ҳам у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб-ағдарилиб, охири ухлаб қолди. Бироқ Зумрадинг кўзи илинмади. Сунбуланинг оёғи, ҳаво салқин тортган эди. Лекин унинг бадани қизиб кетаверди. У тўшакни тепиб сийраклашган узум япроқлари орасидан ғуж-ғуж юлдузларга тикилганча хаёл суриб ётди. Шодлик билан қайғу эгизак деганлари рост экан. Бугун у кичикроқ бўлса-да, бир мартабага эришди. Лекин эри, унинг сўйиб теккан полвони, суянган тоғи кўнглини чил-чил қилди. Бир етим қиз шу даражага етибди, ке, ширин сўзимни дариг тутмай демади. Ақалли бетидан сўйиб қўймади. Ахир Зумрад бугунги кунни орзиқиб, гоҳо ўпкаси тўлиб, бир мўъжизани кутган боладай интиқиб кутмаганмиди? Йўқ, у амалга ўч эмас эди, меҳнатдан ҳам қочмасди. Мана, йигирма саккиз ёшга чиқяпти. Шундан йигирма йили қора меҳнатдан бўшамасди. Беш ёшида отаси ташлаб кетди. Ун ёшида онаси ўлди. Ёлғиз синглиси Замира билан тоғасининг қўлида қолди. Етимнинг елкаси қисик эмиш. Зумрад билан Замирани тоғаси ҳам, янгаси ҳам ўғайлатмади. Ўз фарзандларидек парваршилади. Зумрад ҳам тоғасининг уйини ўз уйим деди, ўчоғидан кириб мўрисидан чиқди, ишлади, ўқиди,

ишлади, ўқиди — тиним билмади. Баҳор келса, мактабдан пиллага кетишади, ёзда — ғўзачоқиқ, сўнг колхознинг пичанини йиғиб бериш керак, кузда пахтанинг можароси. Мундоқ қараса, уч ой қишдан бошқа пайт колхознинг ёлланма корандасига айланиб қолишган экан. Шундай қилиб мактабни битирди. Уқийман деб икки йил институтга борди, киролмади. Билими савёзлик қилдими ё омади чопмадими, ишқилиб, қора чамадонни даранглатиб яна Қорасувага қайтди. Бир кетмоннинг эгаси бўлиб бутунлай далага чиқиб кетди.

Эрга тегди. Яраш полвон қурилишда ишлаб шаҳарда яшаб юраркан. Уйлангач у қишлоқдан ташландиқ бир ҳовли сотиб олди. Яраш полвон ҳовлини икки-уч йилда кўғирчоқдай қилиб безатди. Зумрадинг ҳам юмуши кўпайди. Саҳар туриб ҳовли супур, сигир соғ, уни подага қўш, сўнг далага югур, кунни бўйи кетмон чопиб келиб, яна рўзгорнинг кам-кўстига қара, кир юв, самоварга ёғоч ёр, деворга таппи ёп, молга терт қор, сабзи-пиёзни ўтаб қўй, бало қил, баттар қил... Ҳоҳ у қоронғи тушишини интизор бўлиб кутади. Кун ботсаю шом тушса, қолган ишга қўл силтаб тўшакка кирсаю қотиб ухласа, ухлайверса, ухлайверса...

Шу аллозда кунлар, ойлар, йиллар ўтаверди. Зумрад гўё бир умрлик туш кўриб яшаётгандек эди. Бу тушнинг ибтидоси бору интиҳоси йўқдек эди.

Кунни бўйи кетмон силтаб... нозик бели майишиб-қайишиб.. қоқ пешонасидан офтоб уриб ё бўлмаса уззукун пахта териб, эллик-олтмиш килолик қоп-қанорни орқалаб.... қўллари тилиниб, елкаси шилиниб... тирноқларигача ачишиб уйга қайтаётганида Зумрадинг хўрлиги келади. «Наҳотки бу дўзахий меҳнат то ўлгунча тамом бўлмаса? — деб пичирлайди,— наҳотки қишлоқдагиларнинг пешонасига ёзилгани шу бўлса? Қачон кутуламин, қайси мард жонимизга ора қиради?!»

Унинг қалбида бу адосиз ўқубатга, зерикарли, бир хил турмушга қарши нафрат туғилган эди. Бироқ, боболари, момоси, ўзи, тенг-тўшлари юз йилдан бери қилиб келаётган юмушни, одамлар миясига сингиб кетган азалий урфни бир силтовда тарк этиш ақлга сиғмасди. Гоҳида эрини алдаб кўради: шаҳарга кўчиб кетайлик, кунига қатнайвериб қийналиб кетдингиз, дейди. Полвон хотинининг ҳусни, саломатлигини қора меҳнат еб ташлаётганини кўриб турса-да, узун ух тортади. «Ёлғиз киши бахтли бўлиб қайга борарди,— дейди,— тўй ҳам, аза ҳам кўпчилик билан, хотин. Ҳамма қишлоқни ташлаб шаҳарга кўчиб кетолмайди-ку?»

Эмизикли аёлнинг илтижоси мустажоб бўлармиш. Зумрад Йигиталини туғиб бир йилча уйда ўтирди. Яна далага чиқиши керак эди. Юраги сел бўлди. Лекин бахтига уни тўсатдан бригадирликка тайинлашди. Зумрадинг қўли ҳам, тили ҳам чаққон эди. Икки йилдан кейин уни партком қилиб сайлашди. Мана, энди у Қорасувдек бир пайтлар донг чиқариб, ҳозир эса ҳансираб қолган катта колхознинг бекаси бўлиб кўк тоқиға қараб ётибди. Йўқ, Зумрад пушаймон эмас, аксинча, хурсанд. Полвондан эса кўнгли қолди. Эркакларнинг бари бир хил. Хотин кишининг ақл ўргатганини, иш буюрганини ёқтирмайди. Уларга қолса, аёл кишининг вазифаси фақат хотинлик. Зумрад бунга кўнмайди. У ҳали ёш, ўттизга ҳам чиқмади. Унинг баҳори олдинда. У ҳали даври-даврон суричи, хотиндан қози чиқмайди деган такаббур эркакларнинг оғзига уриши керак.

...Хулкар чиқиб, Бўритепа томонга ёнбошлади. Зумрад ўз кучига, ҳуснига, янги мартабасига мағрур бўлиб яна бироз ўйланиб ётди. Эрига қўз қирини солди. Унинг бугунги озорини ўйлаб, кўнгли оғриди ва жаҳл билан тескари ўгирилиб, тўшакни бошига тортиди.

4. Эшик қия очик эди

Мирзааҳмад акадан эски кабинет билан бирга бир папка ариза мерос қолган эди. Уларни ўқиб тақдирини ечгани Зумраднинг қўли тегмади. Етти кундирки, гоҳ пахтага қопади, гоҳ ғалла хирмониға. Райондан келган вакилларни жўнатиб улгурмай, областдан келади. Райком телефон қилади, райисполком маълумот сўрайди, темир йўл станцияси юборган меваларинга вагон тўлмапти деб жанжал кўтаради. Соч тарагани Зумраднинг вақти қолмади. У ёққа, бу ёққа ўтишда уйига мўралаб кетади. Йўл-йўлакай эри билан ўғлининг кийим-бошини тоғорага солиб ивитиб кетса, сигирни соғиб қўйинг, деб Маъмураға ё Марғуба қўшнисига тайинлайди.

Шундай қилиб бир ҳафта ўтди. Мана энди қўли бўшай деди. Энди ҳалиги папкани очиб бир ўқиш, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиш керак. Зумрад барвақт идораға келди. Семиз папкани очиб қўйиб шошмай аризалар билан таниша бошлади. Ўттиз икки киши сомон сўрабди, йигирма уч киши участка куриш учун ер... Беш киши тўйға рухсат берсангиз дебди. Аризаларнинг кўпчилиги эски, икки, уч ой бўлган, ер сўраганлар йил бошидан ёзишган.

Қабулхонада бирин-сирин одамлар тўплана бошлади. Эшик қия очик эди, Зумрадға уларнинг гапи бемалол эшитилиб турарди.

— Опа келмабдими? — деди кексароқ бир киши. Ёшроқ йигит жавоб берди:

— Бе, тонгсаҳар келиб жинни бўлибдими? Полвон акасининг кучоғида оқ балиқдай ўйноқлаб ётгандир-да.

— Оғзинг шалоқ сенинг. Бекорға сени Митан сассиқ демас экан. Нима ишинг бор эди?

— Ер сўраганман. Берса берди, бўлмаса Кенгсойға кўчиб кетаман. Шахтаға кирсам, ҳар ўн беш кунда даста-даста пул оламан.

— Миянғ йўқ, бола. Ер остида ўпкангни чиритиб фалон пул топгунча Қорасувнинг тоза ҳавосида бориға қаноат қилмайсанми? Мол боқсанг ҳам кунингни кўрасан.

— Бу ёғи энди Зумрад сулувнинг ҳимматиға боғлиқ.

— Саломуалайкум, Жумадиллака... Э, Митан сассиқ ҳам шу ерда экан-у! Дерзани очиб қўйиш керак эди, Митаннинг дастидан... Хи-хи-хи...

Митан нимадир деб тўнғиллади. Қабулхонадагилар хиринглаб кулди. Зумрад беихтиёр илжайди.

— Саҳар думалаб турдимۇ чой ҳам ичмай югура-вердим,— деди Митанға ҳазил қилган йигит,— бугун сомон олиб келмасангиз уйға кирмайсиз, деган хотин акам. Ҳозирча қўшхотинликка ҳукумат рухсат бергани йўқ. Кечқурун қайға бораман?

— Опанг ҳозир келади. Турдивой лайлакнинг ари-засига қўл қўйиб берай деб қизил қаламини йўниб қўйган бўлса керак.

— Умидинг бўлмаса сен нима еб ўтирибсан, сассиқ? Пишириб қўйибдими?

Гапға яна бир арзғўй аралашди. Зумрад уни овозидан таниди. Бўритепа томонда турадиган Дарвишали акаға ўхшайди.

— Бу жувонға ҳам осон эмас. Бомдоддан то қора шомгача тиними йўқ. Даладан бери келай демайди. Қалдирғочдай бўлиб учиб-кўниб юргани юрган.

— Сиз қайдан биласиз, изқувармисиз?

— Изқувар эмасман-у, шопиридан эшитиб юрибман. Солижон хияним-ку.

— Шунинг учун бир ҳафтадан бери йўлини пойлайман, беданадай тутқазмас экан-да!

— Унинг устиға Яраш полвоннинг жаҳли ёмон. Қозон тезроқ қайнамаса хомлай еб қўяди.

— Э, менға қолса, шу хотинларни катта қилган одамдан хафаман. Хотин кишининг нимаси кўп — дарди касали кўп. Туғиши бор, декрети бор, боласининг касал бўлиши бор, эрининг ноз-фироғи бор... Қозон-ўчоқ, идиш-товоқ, сигир-бузоқдан ортиб, колхозни эплаб кетишиға ишонмайман.

— Тўғри. Мирзааҳмад акадай кишининг кучи етмадию бу колхозға, шу хотиннинг кучи етармиди?

— Сенға ўхшаганлар бурнини жийирмай қўлтиғиға кирса, колхоз оёққа турарди.

— Бизнинг одамлар бебош бўлиб кетган. Колхознинг бир чўпини у ердан бу ерга олиб қўяй деб юрган кимса йўқ. Ҳамма ўзини ўйлайди. Қандай қилсам, бирим икки бўлади, эчкимни, қўйимни от қиламан, деб жони ҳалак.

— Ойиға ўттиз сўмдан ойлик бергандан кейин ўзини ўйламай сизни ўйлайдими? Ҳаммаёқ ёлғон сводка. Бир ярим минг гектар ерга пахта экиб, минг гектар деб сводка берилади. Карамни беш тийиндан, сабзини етти тийиндан ўтказасак. Памилдори билан бақлажон-ку, Ғортепадай бўлиб чириб ётибди. Оғзим бор деб гапир-веради экан-да!

— Колхозда текинтомоқлар кўпайиб кетди. Идорада ўлганда бир саксон одам ишлар-ов! Уларнинг бари нима қилади, ҳайронман!

— Нима қиларди, сенға ўхшаган меровларға йўл-йўриқ кўрсатади.

— Зумраднинг эси бўлса, аввало шуларни яғана қилади.

— Уғриларнинг ҳам пайини қирқиш керак. Кечқурун гузарға кириб туринг, кўрасиз. Семиз-семиз сумка кўтарган хотинлар ўтаверади, ўтаверади... Бир бригадандаги ўттиз хотин кунига ўртача ўн килодан сабзи ташиса...

— ...Кунига уч юз кило, бир ойда бир тонна! Колхозда нечта бригада бор ўзи?

— Ўн саккиз.

— Ана!

— Ҳай, сен сумкачи бечораларни айтасан. Қоплаб ташийдиган ташмачилар-чи? Тракторчи, шопир, бригадир, бошбух, агроном, бош инженер, партком... Вой, бў-ў!..

— Райондан келиб турадиган оқ «Волга»ю, қора «Волга»ларни айтмай қўя қолинг-де!

— Уф-ф! Соат саккиздан ўтди. Раис опам келмаяпти-ку? Хотинни ЗАГСға оборганда ҳам бунчалик кутмагандим.

— Мен нима дегандим, лайлак! Кеча кечқурун полвонни магазиннинг олдида кўриб қолдим. Чўнтаги дўппайиб чиқди...

Зумрад ҳалитдан бери даст ўрнидан туриб даҳлизға чиқмоқчи бўлди-ю шаштидан қайтди. «Ке, шуларнинг ҳам гапини эшитиб қўяй-чи, асқотиб қолар. Бунақа қулай пайт яна қачон келади», деган хаёлда папкани четға суриб қўйиб жимгина ўтираверди. Телефон жиригласа ҳам жавоб бермади. Энди Митан сассиқнинг гапидан кейин чидамади. Индамаса, бу сассиқ меҳробға бурнини тиқиб тўшак санашға тушиб кетадиган. Зумрад шартта туриб даҳлизға чиқди. Одамларни энди кўраётгандек:

— Ассалому алайкум, келинлар, келинлар! — деди сохта манзират билан,— ўху, жамоат жам-ку? Тинчликми?

Даҳлиздагилар шошиб қолишди. Митан:

— Шу ердамидингиз, опа? — деб ёнидаги йигитға кўз қисиб қўйди.

Зумрад эшикни ланг очиб қўйиб четланди:

— Қани, марҳамат! Кираверинглар.

Арзгўйлар эринчоқлик билан ичкари ўтишди ва деворга қатор териб қўйилган оёғи ингичка, арзон стулларга ўтиришди. Зумрад ўрнига ўтиб уларга разм солди. Унта эркак, йигирма жуфт кўз унга синовчан боқиб турибди. Ҳозир улар билан бўладиган даҳанаки жангни эслаб Зумрадинг юраги ғаш тортиди. Бугун Зумрад раис сифатида илк бор колхозчиларни қабул қилди. Унинг кейинги иззати, обрўси — мана бу қоракўзлар билан бўладиган муомаласига боғлиқ. Буни Зумрад билади, аммо шунча кишининг тақдирини бемаслаҳат, ўзбошимча ҳал қилиш ноҳўя эканини ҳам сезиб турарди.

Эрталаб правление аъзолари ўз юмушларига кетишдан олдин бир қур раиснинг кабинетига бош суқиб ўтишарди. Биронтасининг дараги йўқ бугун. «Нима бало, улар ҳам мени ноз уйқуда ётибди деб ўйлаганми, қоралари кўринмайди».

Зумрад даҳлизга чиқдию бош бухгалтер Низомовга дуч келди.

— Ҳалим ака, правление аъзоларини чақиринг, ўзингиз ҳам кининг.

Низомов олтишни қоралаган бақалоқ киши эди. Турган ерида пишиллаб бурилди-да, лапанглаб жўнади.

Ҳадемай бош агроном, ветврач, инженер, раис муовини, агроном, яна бир-икки фаол кириб кабинетнинг бу тарафига тизилиб ўтиришди.

Зумрад кутган даҳанаки жанг бошланди. Правление аъзолари, асосан ҳимояда туришди. Колхозчилар ҳужумга ўтишди. Зумрад гоҳ у, гоҳ бу тарафга ўгирилиб, савол-жавобларни, ўзаро таъна-дашномларни тинглаб, гўё ҳакамлик вазифасини бажариб ўтирди.

— Мана, бош агроном айтсин,— деди Жумадилла ака Зумрадга қараб,— ўзи неча тележка сомон олган экан. Агар бир қоп ҳам олганим йўқ, деса, ҳозир қўлингиздаги аризани олиб йиртиб ташлайман. Уларнинг пронтовиклар учун ундай қиламиз, бундай қиламиз, деб оғиз кўпиртирасизлар. Икки ой бўлди, бир тележка сомон деб сомондай саргайиб юрибман. Ана, ҳовлида тўшакдай мрамар тахта турибди. Урушга борганлар ёзилган. Менинг памилиям ҳам бор. Уқлоғдай қилиб, «Биз сизларни унутмаймиз, азиз ҳамқишлоқлар!» деб ёзиб қўйишибди. Тавба! Худди масхара қилаётганга ўхшайди. Мрамар тахтада отим бор, сомончилар рўйхатида отим йўқ. Бир арава сомончалик қадрим бўлмаса, мрамар тахтани нима қиламан, пишириб ейманми?

Зумрад ёмон кўзи билан бош агрономга қаради.

— Сомон олганмисиз?

Агроном қирқларга борган, ориқ, рангпар йигит эди. Елка қисди:

— Билмадим. Олмаган бўлсам керак. Агар болалар кеча-печа олиб келган бўлмаса...

— Ўзингизни гўлликка солиб нима қиласиз, Қўчқоров! — деди Жумадилла ака жеркиб,— бир ҳафта бурун қўшалоқ тележкада сомон тушди-ку уйингизга. Кўздай қўшним тракторчи, ҳозир агрономнинг молхонасини тўлдириб келдим, деди.

Зумрад яна Қўчқоровга ўгирилди.

— Қўчқоров, эртага ўзингиз бош бўлиб Жумадилла аканикига сомон тушириб берасиз, кейин келиб менга айтасиз. Тушундингизми? Ана, Жумадилла ака, агар эртага кун ботгунча сомон келмаса, тунда бўлса-да бизникига келаверинг. Хўш, Дарвишали ака, эшитаман?

Дарвишали Ниёзов колхоз ветеранларидан эди. Урушдан олдин бир-икки йил колхозча раис ҳам бўлган. У пайтлар Қорасувда кичкина-кичкина тўрт колхоз

бор эди. Уруш тугаб, қишлоқда ўқимишли кишилар сони кўпайган сари Дарвишали аканинг мансабига путур ета бошлади: ҳосилот бўлди, кейин пахта бригадири, ундан кейин дала қоровули, кўчатчилик бригадасида маслаҳатчи. Охири миробликдан пенсияга чиқди.

— Сизгаям сомон керакмиди, Дарвишали ака?

— Сомон керак эмас, — деди у негадир қулоқчинини ечиб тиззасига қўяркан, — сомон ейдиган сигиримиз йўқ. Уч-тўрт қўй-эчки бор, улар боғдан чиққан япроқ билан хашакка ҳам тўяди. Мен келинимнинг важидан келувдим. Тўрт ойдан бери ойлигини беришмас экан. Тўғри, тўрт ойлик ақчаси от билан туя эмас, нари борса, икки юз сўм бўлади.

Бош бухгалтер Зумрадан олдин рўқач кўрсатди:

— Колхозда бўлса куймайди, Дарвишали ака. Беради. Ўзингиз раис бўлгансиз-ку, биласиз.

— Бизнинг давримизда ақчанинг кераги йўқ эди. Одамлар эмгакка бир-икки тонна ғалла олиб еб ётарди. Ҳозирги ёшларга қалам-дафтардан тортиб кўнжи илгакли этиккача керак экан. Ўзимда бор бўлса, мен сизларни уялтириб келмасдим.

— Кассада пул йўқ, — деди бош бухгалтер, — госбанк ҳам бермай турибди. Теримчиларга деб аранг ўн минг ундирдим.

— Ҳалим ака, идора хизматчиларининг ведомостини олиб кининг-чи,— деди кутилмаганда Зумрад. Бошбух каловланиб қолди.

— Олиб кининг, олиб кининг! — деди Зумрад чиқарилиб. Бошбух лапанглаб чиқиб кетди. Бироздан сўнг бир варақ қоғоз кўтариб кирди.

— Мана.

Зумрад ведомостга тикилиб қолди.

— Ҳм... Мен ойлик олибман. Бошбух, тафтиш комиссияси раиси, завгар, бизнинг муовин... Ҳеч ким қолмабди. Августга ҳам олибмиз. Дарвишали аканинг келини май ойигаям олмайди маошини. — У бошбухга қаради, — сизнингча шу инсофданми, Ҳалим ака? Колхозчи қул эмас-ку? Бир жувоннинг тўрт ой белини синдириб топганини мен, сиз, анавилар ёзда салқин, қишда иссиқ ерда ўтириб олар эканмиз.

У бир варақ қоғоз билан қалам олиб Дарвишали акани столга тақлиф этди.

— Ёзинг. Мен, Дарвишали Ниёзов, келиним Раъно Ниёзованинг май-август ойларида олиши керак бўлган маошини олдим. Жами... пулга жой қолдириш, Имзо. Ёздингизми? Ҳозир Ҳалимжон ака кассирдан пул олиб беради. Тилхатни ташлаб кетинг. Бўпти, иккалангизга жавоб.

Бошбух «Зумрадхон, бунақада... эртага ҳамма ҳақини сўраб келади, қайдан пул топаман?» деб эшикда додираб туриб олди.

— Ҳақини сўраб келса, яхши-да! Демак, одамларнинг кўзи очилибди, ҳақини талаб қилишни ўрганибди. Ҳалиям уларнинг инсофи бор экан. Сиз билан мени, бир ернинг халқимиз, деб сийлайди. Бегона бўлса чангимизни чиқариб юборарди.

Зумрадинг иккала масалани шиддат билан, муҳими, адолатли ҳал қилганини кўриб одамлар шивир-шивирга тушди. Гапнинг очиғи, улар, барибир Зумрад аёл деб қарар, бунинг устига у янги раис, биринчи кундан бошлаб манави алмисоқдан бери идора тупроғини ялаб ўтирган эски туллакларнинг измидан чиқолмас, деб ўйлашарди. Зумрад парткомнинг дадиллигини билишса-да, Зумрад раисдан бунчалик шиддату мустақиллик кутишмаган эди.

— Кейинги масалага ўтамиз, — деди Зумрад қоғоз титкилаб, — участка сўраб йигирма тўрт киши ариза берган. Тўғри, биз колхоз аъзоларига ер ажратиб бери-

шимиз керак. Йилига қишлоқда йигирма-ўттиз ёш оила ота-онасидан ажраб бошқа рўзғор қилиб чиқяпти. Лекин бу, қанча одам ер сўраса, ҳаммасига беравериш керак деган гап эмас. Биз фақат уй-жой солгандан кейин қишлоқда қолиб ишлайдиганларга ер берамиз. Иморатни битириб қўйиб Кенгсойга қараб қочадиганларга ер беролмаймиз. Нима дедингиз, Митанбой? Сизга ҳам ер керак, а?

Митан бош силкиди.

— Унда келишиб олайлик. Биз ер берамиз, сиз тилхат берасиз. Уйимни битириб колхозда қоламан, Кенгсойга ишга кетсам еримни қайтариб олишларинг мумкин, деган маънода.

Одамлар кулиб юборди.

— Э, бу қанақаси, опа? — деди Митан, — может менинг колхозда яшаб, Кенгсойда ишлагим келиб қолар. Бу ерда топганим етмас.

— Шунақа, — деди Зумрад, — хоҳласангиз — шу. Қорасув ёзда келиб қишда кетадиган дача эмас. Давлатдан ер олдингизми, марҳамат қилиб ишланг! Бўлмаса, ана, катта кўча. Кенгсойга борасизми, ундан нарига борасизми, ўзингиз биласиз.

— Ахир уч болам бор, опа! Уларнинг оғзини қандай алдайман? Йигит бошим билан ҳар ойга етмиш сўмга ишлаш олмайман-ку?

— Йигитдек ишласанг, йигитдек оласан. Ёз бўйи Қизилўрдага лўкилламай, колхознинг ёнига кирсанг бўлади. Бу йил ғалладагилар ёмон олмади. Пахтамиз ҳам чакки эмас. Олаоғизлик қилиб колхозни ҳар ёғидан кўпқари қилиб тортмай, ўзидан чиққанини ўзига сарфласак, анча қаддимизни тиклаб оламиз. Демак, бу масала ҳам ечилди. — Зумрад тафтиш комиссияси расига буюрди, — Тошлонов, эртага ер сўраганларникига бориб бирма-бир гаплашинг. Қишлоқ советидан ҳам вакил олинг. Боягидек тилхатга рози бўлишса, ер ўлчаб берамиз. Ун-ўн беш йиллаб шаҳарда ишлаб юрган қорасувликларнинг ерларини ҳам ўлчаб кўринглар. Менимча, ҳар бирида ўлганда ярим гектаргача боғ бор. Қорасувнинг сувини ичиб қўшиғини шаҳарда айтадиган меҳмонлар керак эмас. Уларнинг ерини қирқиш керак.

Раис муовини Тешабоев секин луқма ташлади:

— Қонунда йўқ шекилли бунақаси...

Унинг ўғли билан куёви неча йилдирки шаҳарда ишлар, лекин қишлоқда мўл-кўлгина, обод боғ-роғлари бор эди.

— Йўқ бўлса киритиш керак қонунга! — деди Зумрад кескин, — қизиқсиз-а, Тешабоев! Шаҳарда ўлганда юз киши ишлайдими? Ҳар бирининг ўттиз сотихдан ери бўлганда ҳам ўттиз гектар бўлади. Буни колхозчиларга бўлиб берсак, камида икки юз кишига етади. Тавба! Биров бу ёқда куну тун қора терга ботиб меҳнат қилсин, ота-онаси билан жой таллашиб бир ҳовлида уч рўзғор бўлиб тиқилиб ўтирсин! Биров саккиз соат ишлаб келиб ялло қилиб... оёғини чалиштириб ўтирсин! Яна денг, шанба, яқшанба кунлари Қорасувда балиқчилик қилиб, колхозчиларнинг ғашига текканига ўласизми? Колхознинг ерига колхозчининг ўзи хўжайин бўлиши керак! Мен райком билан гаплашаман, керак бўлса обкомга ҳам борамиз.

Одамлар тарқала бошлади. Зумрад правление аъзоларини олиб қолди.

— Ун кун бўлди, бирга ишляпмиз, — деди ҳорғин товушда, — бирингиздан каттаман, бирингиздан кичикман. Бироқ... бир нарсага бошим қотиб қолди. Очиқ айтаверайми?

Маъноли йўтал, шивир-шивир тинди. Саккиз эркак киприк қоқмай Зумрадга тикилди. Зумрад столни чер-

тиб, қирмизи лабини тишлаб андак ўтирди. Ёшига ярашмаган насиҳатомуз оҳангда давом этди:

— Колхоз бир гавда бўлса, бирингиз қулоқ, бирингиз кўз, тиш, оғиз, қўлсиз. — У синиқ кулди, — эҳтимол буруни ҳам бордир. Гап унда эмас. Гап шундаки, сезишимча, баъзи аъзолар бири билан бири келишмас экан. Ун кундан бери қулоғим ғийбатдан том битди. Тил олдимга кириб қулоқни ёмонлайди, кўз оғизни, оғиз тилни ва ҳоказо. Бунақада қандоқ ишлаймиз, ҳайронман. Мана, бир ерга йиғилиб қолдингизлар. Ўзларингиз ошқора гаплашиб олинглар. Орқадан висиллатиб ғийбат қилгунча, ҳар қандай гап бўлса шартта бетга айтиш керак. Правление аъзоларининг оғзи ола бўлса, бири-бирининг кўзига чўп солса, колхозчи бечорадан нима кутиш мумкин? Мен бир сафар аёллигимга бораман, майли, эркакларнинг гапига аралашмай кўя қолай, чиқиб тураман. Ўзларинг йигитчасига келишиб олинглар.

Зумрад бу ғайритабиий қилиғи (баъзиларнинг наздида «сотқинлиги») билан ёрданчиларини лол қолдириб ташқарига чиқиб кетди. Бирдан хонада ғала-ғовур, маломат, ёзғириқ, тортишув, ҳатто бақириқ-чақириқ бошланди. Зумрад бир-икки бор деразага яқинлашдию ҳамон қизишиб, бақириб, қўл силтаб бир-бирининг бетига лой чапалаётган оқсоч кишилару ёш йигитларни кўриб изига қайтди. «Бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр-а... Уятсизлар...» деб ёқа ушлади.

Шу куни унинг қалбида эркакларга нисбатан яна бир марта нафрат уйғонди.

5. «Сақич чайнашган» ўртоқлар

Телефон устма-уст жиринглади. Зумрад айвонда ўғлини кийинтираётган эди. «Тонг отмай сўраётган ким бўлди?» деб трубкани кўтарди.

— Лаббай!

Телефонда эркак кишининг овози эшитилди.

— Ало, Зумрад, яхшимисан?

— Раҳмат, отдайман. Кимсиз?

— Ана шунақа-да, кўзингни ёғ босиб, одамни танимайдиган бўлиб қолибсан. Яхши эмас...

— Менга қаранг, ноз-финоқ қилмай дардингизни айтинг! Кимсиз ўзи?

— Кимга ўхшайман? Бир эслаб кўр-чи, сен зийрак эдинг-ку?

Зумрад бир нафас ўйлиниб туриб деди:

— Агар ўнг бетингда тангадай тиртиқ бўлса... сақич чайнашган ўртоғимсан.

Телефондаги йигит худди йўталаётгандек, қисқа-қисқа ҳиринглаб кулди. Зумрад уни кулгисидан дарров таниди.

— Э, ўл, Холқўзи! — деди яйраб, — тирикмисан? Қаердасан?

— Шаҳардаман. Командировкага келган эдим. Ишим битди. Энди сени кўргим келиб қолди.

— Келавер, идорада бўламан.

Ўғлини: «Борақол, кўзим!» деб мактабга жўнатдию Зумрад ҳовли ўртасида тик туриб қолди. Бирдан кўнгли равшан тортди. Аёл киши ҳамиша бировнинг диққат-этиборида бўлишни ёқтиради. Шу кунларда Зумрадининг кўнгли ғаш бўлиб, юрагига қил сигмай юривди. Бир ёқда Яраш полвон араз, бир ёқда идорадаги машамалар. Шунақа дилтанг пайтда Холқўзининг келгани унга булут орасидан чиққан офтобдек туюлди.

Холқўзи Худоёров Зумрадининг синфдоши эди. Бир маҳаллада катта бўлишди. Синфдаги қизлар ичида энг сулуви Зумрад бўлса, ўғил болаларнинг пешвоси Холқўзи эди. У ҳамма фанлардан бир хилда яхши ўқир,

муаллимларнинг башоратига қараганда, хоҳласа математик, хоҳласа ёзувчи бўлиши мумкин экан. Лекин у эгни-бошига қарамасди. Қачон кўрсанг, кўйлаги ғижим, шимининг бир почаси паст, бири баланд бўлиб юрарди. Синфда биров тугма топиб олса, албатта Холқўзиники бўлиб чиқарди. Уиничи синфдаёқ район газетасида унинг шеърлари чиқиб турар, муҳаббат ҳақидаги шеърларига у Холлий деб имзо қўярди. Кейин Тошкентга жўнади, институтга кирди. Ҳозир газетада мухбирлик қилади. Зумрад гоҳо унинг мақолаларини ўқиб қолади. Жуда гапни олиб қочади-да Холи тушмагур! Ҳануз ўша думбуллиги қолмаган. Унинг гапига ишонадиган бўлсанг, колхозчи хотинлар елкада ўн қадоқ кетмон билан оқшомлатиб уйга қайтадию... йўқ, тезроқ ўринга кирсам, бир мириқиб ухласам деб ўйламайди. Туни билан хаёл суриб чиқади: қачон тонг отаркин, қадрдон даламга тезроқ борсайдим... Ишқилиб ғўзаларим омон-эсон турганмикан?»

Идорага боргунча Зумрадининг кўз ўнгидан Холқўзи кетмади.

Зумрад «пятиминутка» деб аталадиган мажлисни аранг бир соатда тугатди. Соатига қаради. Кун кўтарилиб боряпти, Холқўзидан дарак йўқ. Ҳали машина юборайми, деса бўларкан, бечора кўлик тополмай районда қийналиб ўтирибдими?

У ташқарига чиқди. Солижон машинасининг у ёқ-бу ёғини артиб турган экан, зингиллаб ёнига келди. «Бизга хизмат йўқми?» дегандек итоаткорона тикилди. Зумрад раисликка сайлангач, шўрлик шунча йил шалоқ аравани минди, энди бир яйрасин деб уни ўзига шофёр қилиб олган эди. «Уазик»ка ўтганидан Солижон хурсанд, оз-моз тили ҳам чиқиб қолган эди.

— Солижон, бош агрономни айтиб юбор-чи, ҳозир гаражга кирди шекилли.

Солижон лўкиллаб кетди. Зумрад колхоз идорасининг олдига экилган пахтага тикилиб қолди. Кўнгли ғаш бўлди. Ғўзалар бўлик, ҳар битта чаноқ пиёладак бўлиб очилиб турарди. Бунақа пахтани далада кўрса севиарди, бу ерда, идора олдида кўзига чақиртиканакдай ботди. «Биз ҳамма нарсани пахтага қурбон қилдик. Индамасанг, эртага ҳовлингга ҳам пахта эк дейди анави ёқдагилар. Инсоғ ҳам керак-да, э!»

Бош агроном рангпар, чувакюз, бидиллаб гапирадиган йигит эди. У елиб келиб раиснинг олдида тикка бўлди.

— Қўчқоров, одам топиб манави пахтани териб олинглар, — деди Зумрад, — қаранг, очилиб-чочилиб ётибди. Урнига гул экамиз.

Қўчқоров, «Бунинг эси жойидами ўзи?» дегандек ажабланиб боқди.

— Майлию опа... лекин гул экиб қўйганимизни кўрса, райондагилар хафа бўлмасмикан?

Зумрад жеркиб берди:

— Идоранинг олдига ҳам пахта экиб қўйинглар, деб райкомдан айтишувдимми?

— Йўқ...

— Йўқ бўлса, намунча қалтирайсиз? Наридан борса, икки арава пахта чиқадию... ҳуснбузар бўлиб турибди. Бўпти, эртадан қолмасин. Гулкўчатнинг яхшиси кимда бор?

— Гулкўчат... ҳув кўриқдаги Зокир тоғада бор-у, лекин қиммат сотади.

— Майли, у билан ўзим гаплашаман, — деди Зумрад. Қўчқоров ғўзаларга қараб қўйиб жўнади. Салдан кейин идора олдига эски бензовоз келиб тўхтади. Ундан Холқўзи тушди, шофёрга нимадир узатиб, тўғри Зумрадга қараб кела бошлади. Зумрад беш-олти йилдан бери уни кўрмаган эди, беихтиёр бир қадам олға

босди. Холқўзининг ғалати одати бор эди: худди сув кечаётган кишидек оёқларини кўтариб-кўтариб босарди. Ҳалиям ўша қилиғи қолмабди. Зумрад сездирмай Холқўзининг туфлисига қаради. Ҳамон бир боғичи тугунлик. Эгнида кўкиш костюм-шим, бўйнида олабайроқ галстук. Бошида қора шляпа. «Кўчада сен билан етаклашиб юрадиган хотинга балли-ей!» деди ичида Зумрад.

— Қорасув бекасига салом! — деди қучоғини очиб Холқўзи. Зумрад қўл чўзди. Холқўзининг сўйлоқ тиши йўқ, унинг ўрнида тилла ярқирарди.

Холқўзи овозини дириллатиб кулди.

— Агар одамлар бўлмаганда битта ўпиб олмоқчийдим, майли, нася.

Зумрад илжайди:

— Шу кунларда харидорим кўпайиб кетди ўзи. Ҳамманг ўпаверсанг, полвонга нима қолади?

— Айтмоқчи, поччамиз қалай, яхши юрибдимми?

— Поччанг араз. Эски тўнини тескари кийиб олган.

— Э, яхши келибман унда. Яраш полвоннинг яраш ошини ейдиган бўлибми.

Зумрад эшикка қараб юрди.

— Идорага кирасанми ё тўғри далага кетаверайликми, Хол?

— Янги раиснинг кабинетини бир кўриб қўймаймизми? Кейин қандоқ тасвирлайман?

Холқўзи бу гапи билан, «Сен ҳақингда бир нарса ёзаман», демоқчи эди. Зумрад тегишди:

— Э, ҳали сизлар ҳамма нарсани кўриб-билиб ёзасизларми? Мен анойи, мухбирлар дурбинни тескари ушлаб ўтириб ёзаверади, деб ўйлар эканман.

Холқўзи Зумрадга эргашиб ичкари кираркан, осмонга қараб кулди:

— Сен ўзгармабсан, Зумрад! Тилингдаги устаранг ўша-ўша. Хуллас, менга ёқяпсан.

Зумрад унга ғурур аралаш қараб қўйди. Кўксини фақат ҳар жиҳатдан тўксис аёллардагина бўладиган завқиб бир туйғу тўлдирди.

Синфдошлар ташқари чиқишди. Солижон машина эшигини очиб Зумрад билан Холқўзини ўтказди-да, югургилаб рул томонга ўтди. «Қаёққа ҳайдай?» дегандек ўтирилди.

— Солижон, мана бу ёзувчи акангни бир айлантириб келайлик. Қаёққа борайлик, Қайнаргами, Жомбулоққами?

Солижон машинани ўт олдирди.

— Ёзувчи бўлса, яхши ерларимизни кўрсатайлик, опа! — деди севишиб. Зумрад ғамгин кулди.

— Кўрдингми, Хол, бизнинг шофёрлар ҳам пишиб кетган.

— Рост-да, опа. Ҳамма шундай қилади. Ким ўзининг айбини очгиси келади. Ана, ёнимиздаги «Коммунизм»ни олинг. Ҳар ойда газетада чиқади, телевизорда кўрсатади. Бўлмаса бизнинг колхоздан ортиқ ери йўқ.

— Ундай бўлса, Жомбулоққа ҳайда! — деди Зумрад. Солижон ҳайрон бўлди. Чунки Жомбулоқ участкаси мухбир кўрадиган ер эмас эди.

Дунёдаги энг мароқли сайр болалик йилларинг ўтган кўчалар бўйлаб сайр этиш бўлса керак. Холқўзи идорадан чиққандан бери машина деразасидан ташқарига мўралайди. Қорасувнинг чала асфальт ётқизилган тор, эгри-бугри йўлларидан кўз узмайди. Қадрдон кўчалар... Одамни энтиктириб, сўнгги нафасинггача юрагингни ўйнатадиган азиз ва қайноқ хотиралар, қандайдир ифодасиз, лекин жондай ширин туйғулар...

Йигирманчи йилларда қурилган қизил томли амбулатория ёнидан ўтиб Қоратов томон боришмоқда. Кўҳна тегирмон, ўнга йўлга туртиб чиққан Оқота деган ёлғиз

авлиёнинг қабри, Жума масжид харобаси ортда қолди. Сойкўчага етганда Холқўзи энгашиб узоққа қарадию уҳ тортди. Бу ўзи туғилган, ўсиб-унган кўча эди.

— Қалай, бизнинг уй... турибдими? — деди титроқ товuşда. Холқўзи институтни битиргач, онасини кўчириб олиб кетган, уларнинг ота мулкида узоқ қариндошларининг ўғли яшарди.

— Турибди, — деди Зумрад ҳам сойкўчага хиёл разм солиб, — Зариф бало-да, қўлида ҳунари бор. Уйларингни қўғирчоқдай қилиб олган.

Сарғайиб ётган қиларнинг қизиғи қолмади. Холқўзи Зумрадга ўғирилди:

— Қалайсан энди, бекам? Янги вазифалар қуллук бўлсин энди?

— Шунақа бўлиб қолди, — Зумрад уҳ тортди, — кўргилик экан.

Холқўзи бош чайқади.

— Кўргилик эмас бу, аксинча, оқилона иш бўлган. Ҳозир партиямизнинг кўрсатмаси бор. Хотин-қизлар орасида раҳбар кадрларни кўпайтириш керак ва ҳоказо. Нимага пушаймон бўляпсан, ҳайронман.

Зумрад ялт этиб Холқўзига қаради.

— Мана, сен мухбирсан, Хол. Бутун республикани кезиб юрасан. Шаҳри азимда катта-кичик одамларнинг гапини эшитасан. Тўғриси айт, раҳбарлик хотин кишининг ишими-йўқми?

— Энди... раҳбарда ҳам раҳбар бор... — чайналди Холқўзи.

— Йўқ, кўзимга тикка қараб йигит сўзингни айт. Агар хотининг раис бўлса сен кўнармидинг? Хўроз қичқирганда иссиқ кўрпадан туриб кетсаю куни бўйи далама-дала тентираб... уйига бир қур бош суқолмай... итдай чарчаб етти хуфтонда қайтсаю... таппа ташлаб ухлаб, яна тонг отмай туриб кетаверса, нима қилардинг?

Холқўзи ўйланиб қолди.

— Билмадим, Зумрад. Бизнинг хоним, масалан, соат ўнда ишга боради, еттида қайтади. Мен келганда қозон қайнаб турган бўлади. Сен раис эканман, деб ўзингни ўтга, чўққа ураверма-да, ёрдамчиларингни ишлат. Ҳар ким ўз ишини қилса, сенгаям осон, иш ҳам юришади.

Зумрад жаҳл билан қўл силтади.

— Э-э, ўша ёрдамчилардан ўргилдим! Эркак бошлари билан оғизлари ғийбатдан бўшамайди. Биласанми, илгари улар билан унчалик ишим бўлмасди. Партком эдим, ишимни билиб қилаверардим. Энди уларга мундоқ саросат солиб қарасам... вой, шўрми! Бари қанақадир ишдан зериккан, юрагида ўти йўқ, бир амаллаб пенсия ёшига етиб олсам ёки тирикчилигимни яхшиласам деб юрган кимсалар экан. Улар билан қандоқ ишлайман энди, Хол?

— Секин-секин алмаштирасан-да.

— Улар мени алмаштириб қўяр. Иссиқ ўрнини ким бўшатиб бергиси келади? Бировининг тоғаси, бировининг жияни бор районда.

Холқўзи Зумрадни билади. У осонликча жон берадиган аёллардан эмас. Шундоқ бўлса-да, синфдошининг кўнгли учун:

— Тўғри, бу қийин масала, — деди аста, — Бухородаги эчкининг оёғига урсанг, Тошкентдаги ҳўкизнинг шохи оғрийди, деган гап бор. Оғир масала...

6. ЯРАШ ОШИ

Солижон тўғри кўҳна шийпон олдига бориб тўхтади. Ҳали тушликка узоқ, том бошидаги байроқ оловдай ловиллаб турарди. Бу байроқ колхозчиларнинг ўзига хос кўнғироғи. У ерга олиб қўйилса, тушлик бўлди,

келаверинлар, деган маънони билдиради. Зумрад шамолу офтобда тўзиб, четлари йиртилиб кетган байроққа қараб маънос тортди. Бир вақтлари ўзи ҳам беллари толиб, ўлар ҳолатга етганда дамба-дам ўгирилиб ўша байроққа термулар, бу зорманда қачон ерга тушаркин, қачон тушликка чиқиб, бир-икки соатгина чўзилиб оларканмиз, деб интиқ-интиқ кутмасмиди?

Шийпонни айланиб кўриб, Зумрадининг кўнгли синди: ҳамон ўша байроқ, ўша гўштсиз оби ёвғон, ўша қора қумғон, тол тагига осилган қадимий беланчаклар... Вағиллаб йиғлаётган қора-қура болаларнинг жағини ёполмай, эртақдагидай қари момо қарғанади: «Ҳай, боланг кўпайгур, бир зумгина кўзингни юмсанг-чи! Ҳозир соғин сигиринг келади, чўлпиллатиб эмасан, ширинтой... Вой, сен ҳам қиҳқа қилдингми? Об-бо-о, қорнинг ёрилмагур-ей!.. Ҳай, Назира, иштон обке, югур!»

Назира деган ошпаз хотин жаз-жуз қилиб қозон кавлаётган эди, момонинг гапини эшитмади. Зумрад шийпон олдигаги дордан калта иштон олиб кампирга элиб берди. Момо бир боланинг бошини қўлтиғидан ўтказиб юзтубан қилдио кийимини алмаштира бошлади. Зумрад соатига қаради. Тушликка бир соат бор экан. У шийпон ортига ўтди-да, байроқни тортиб туширди. Ҳув олисда, ўн гектарлик қарта ичи қумурсқадай қимирлаб юрган турфа либослик аёллар фартуқларини орқалаб шийпон тарафга кела бошлади. Улар орасида Солижон ҳам бор эди. У тол чивикдай нозик, қошиқўзи қопқора, кулчаюзли бир қизнинг фартуғини елкалаб олганди.

Хотин-халаж даладан чиқиб, ўчоқ бошидаги катта флягадан чўмичлаб сув ича бошлади. Шийпондаги болалар оналарининг овозларини эшитиб йиғлашга тушди. Тарози олдида фартуқлар уйилиб қолди.

Табелчи кўринди. У бесабр рақибини куттириб қўйиб, ҳузур қилаётган полвондек шошмай, лапанглаб келарди.

— Тезроқ юраверинг, Исомов, бутингиз йирилмайди, — деди Зумрад. Аёллар гуриллаб кулди.

Табелчи этигининг кўнжидан қалам-дафтар олиб, пахта тортишга киришди. Зумрад пайтдан фойдаланиб дангал гап бошлади:

— Сизларга бир маслаҳат бор эди. Мана, Тошкентдан мухбир келибди. Уни танийсизлар, ўзимизнинг қорасувлик. Холқўзи «Колхозда эркакларга қийинми, аёлларгами?» деб мақола ёзмоқчи. Тўғрими, Холқўзи? Зумрад синфдошига айёрона қараб қўйди. Холқўзи ноилож бош силкиди. Зумрад давом этди:

— Қараб турсам, мана, табелчи йигитимиз ортиқча гўшт йиғиб қийналиб қолибди. Йигит деган арғимоқдай ўйноқлаб, оёғидан ўт чақнатиб юриши керак. Буни қаранглаб, пишиллайди бечора. Бунақада юракдан айриласан-ку, Исомов! Таклифим шу: унинг ўрнига ўрта яшар аёлни қўйсақ. У ҳам боғча момога қарашсин, ҳам ошпазга. Қанча пахта бўлса, бригадирнинг ўзи тортиб олаверади. Ҳайратжонга бир юмуш топиб берармиз. Нима дединглар?

Ҳамма чувиллаб раиснинг гапини маъқуллади. Ҳайрат қўл кўтарди.

— Опа, менинг белим оғрийди. Табелчиликдан бошқа ишга ярамайман.

— Уйда ҳам белинг оғрийдими ё колхознинг ишигами?

Ҳайрат яна мингиллаб бир нима демоқчи эди, Зумрад унинг гапини кесди:

— Тамом! Биз сенинг фойдангни ўйлаяпмиз. Уттизга кирмай инвалид бўлиб қолма, баданинга қон югурсин. Илгари нима ишда эдинг?

— Шофёр эдим. Шу радикулит бўлиб...

— Жуда соз. Мана, Солижоннинг машинаси бўш турибди. Водовоз. Янги парткомни олиб юрасан.

— Барибир ишламайман, овора бўласиз, опа, — деди Ғайрат.

— Кўрамиз, — деди Зумрад унга синовчан кулиб қараб, — нон керак бўлса ишлайсан.

Табелчи қалам-қоғозини бригадирнинг олдига отиб юбориб аразлаб кетди.

— Бекор қилдингиз, опа, — деди Солижон йўлга тушгач, — энди Исомов қулоғингизни тинчитмайди. У ёзувчи-ку?

— Қанақасига ёзувчи?

— Шу, арз-хат ёзадигон ёзувчи. Ким кўнглига ёқмаса, райком, обком, Тошкан, Масков қилиб ёзавуради, ёзавуради.

— Қизиқ, эшитмаган эканман.

— Э, опа, у жуда муғомбир. Бировнинг фамилиясини қўйиб ёзади.

Зумрад кутилмаганда шарақлаб кулди.

— Сенинг ҳамқабинг экан, Хол! Ёзғувчи! Тавба! Мен уни ялқов деб юрсам, номард ҳам экан-да! Вой, хотинларнинг холаси-ей!

«Мухбир кўрса бўладиган» ерларни ҳам айланиб, бир шийпонда тушлик қилиб қишлоққа қайтгунларигача номозгар бўлди. Зумрад Солижонга жавоб берди.

— Энди бир қозонни қайнатайлик, а? — деди Холқўзини уйига бошлаб.

— Яраш оши қилиб берасанми?

— Ошни соғиндингми?

— Поччамиз ҳам соғингандир? — деб кулди Холқўзи. Зумрад унинг бурнига чертди:

— Ҳалиям эсинг кирмабди, эси йўқ...

Зумрад ичкари кириб кийиниб чиқди. Эгнида гулдор пушти халат, дуррани дол қўйган, оёғида қизил бахмал шиппак. Унинг тиқмачоқдай оппоқ болдирларига қараб қўйиб, Холқўзи хаёлланди. Назарида, у кун бўйи сурати аёл, лекин ўзи эркаксифат бир кимса билан кезиб келгандек эди. Энди у бирдан суратини ўзгартирди, фариштадек кўхлик, бир уйга зийнат бўлса аризийдиган назокат соҳибасига айланди.

Холқўзи Зумрадинг ортидан ошхонага борди.

— Зумрад... Ҳалиги гапингни ўйлаб кўрдим. Сенга ўхшаган аёллар уйда ўтирса ҳам ёмон бўлмас экан. Ҳовлига жуда ярашиб турибсан.

Зумрад холодильникдан сабзи олиб юваётган эди, ноз билан кулди:

— Сен ҳам эримнинг гапини айтдинг. Боя кўрдинг ўзинг, Ҳожимуқондай полвон йигит қулоғига қалам қистириб тарозибон бўлиб юрибди. Сенга ўхшаганлар бизга ўхшаганларнинг ишини бўйнига олса, жон деб уйда ўтирардик. Оласанми? Ололмайсан. Эртага юз йигирма сўмлик этик кийгим келиб қолади. Кейин уч юз сўмга шуба. Ким олиб беради? Жилла қуриса упа-элигимизга пул топиб турибмиз, хурсанд бўлмайсанми, Хол!

Зумрад пичоқ олиб столга қўйди.

— Сабзи артишни биласанми?! Шаҳарлик хотининг ўргатганми?

— Қани, бер-чи, — деди Холқўзи костюмини ечиб. Зумрад гўшт-пиёз тўғраб туриб унга зимдан разм солди. Холқўзининг ношудлигини кўриб кулди:

— Хотининг яхши экан. Бошқаси бўлганда сабзи арчиш тугул кир ювишни ҳам ўргатиб қўйган бўларди. Бу ёққа бер, ярмини пўчоққа чиқариб юбординг!

Шу пайт кўчадан «Ая!» деб Йигитали крди. Эшик очиқлигини кўриб бола суюниб кетган эди. Зумрад қучоғини очиб ҳовлига отилди.

— Келдингми, қўзичоқ? Оҳ, оҳ, оҳ! — У ўғлини ачом қилди.

Холқўзи чиқди. Етти-саккиз ёшлардаги дуркун, гавдали болакайга завқланиб тикилди.

— Отасининг ўзи-я, азамат. Қани, бери кел-чи, отинг нимаиди?

— Амакинга салом бермайсанми, болам? — деди Зумрад.

— Аш-шаломалайким, — деди чучук тилда бола.

— Бу Йигитали, амакиси, — деди Зумрад ўғлининг елкасидан осма портфелни ечиб оларкан, — менинг йигит ўғлим. Тушгача ўқиб, кейин мактабда дарсини қилиб келяпти.

Холқўзи чўнтагидан чайнама сақич олиб чўзди. Бола уялди.

— Ола қол, болам. Бир вақтлар мен ҳам бу амакинга кў-ўп сақич берганман. Ол! Ана энди уйга кириб ечиниб чиқ.

Бола портфелини судраганча чопқиллаб уйга кириб кетди.

— Укалари ҳам борми? — деди Холқўзи боланинг ортидан қараб. У беш-олти йилдан бери Зумрадинг оилавий аҳволидан беҳабар эди.

Зумрад яна столга қайтди.

— Ёлғизим шу, — деди гўшт тўғраб туриб.

— Ие, шундай гўзал синфдошим Яраш полвонга биттагина ўғилча совға қилдимми? Яхши эмас.

Холқўзи Зумрадинг ярасига туз сепгандек бўлди. Нима, Зумрад ёлғиз бола тарафдори эдими? Йигиталининг укалари, сингиллари бўлишини истамасмиди? Истарди. Начора, насиб қилмади. Ҳаёт уни жазолади. Бунга беш йилча бўлди. Авжи пахта терими эди. Қоратов этагидаги янги очилган ерга теримга боришди. Даланинг сассигига чидаб бўлмасди. Кунни кеча самолёт дори сочиб кетган экан.

Аёллар оғиз-бурунларини маҳкам танғиб пайкалга тушдилар. Ҳадемай кимдир ўқчий бошлади, кимдир «вой, бошим»лаб четга чиқиб кетди. Зумрад ҳам беҳол бўлди. Унинг ҳомиласи бор эди, анчадан бери шўрттак нарсага ўч бўлиб қолган эди.

Уша куну у аранг уйига етди. Иситмалаб ётиб қолди. Кейин... бўлажак фарзандидан айрилди. Шу-шу, қайтиб бўйида бўлмади. Бормаган доктори қолмади. Яраш полвон кекса момоларнинг тилига кириб, хотинини туркона муолажа қилдирди. Фойда чиқмади. Кейин эр-хотин тақдирга тан бердилар.

Зумрад шуларни ўйлаб, Холқўзига маъюс боқди.

— Бориға барака, — деди дардини ичига ютиб, — бизга аталгани шу ёлғиз бола экан. Ўзингда нечта, Хол?

— Учта.

— Яхши. Бахтли экансан. Қочиб тур, устинга ёғ сарайди.

Зумрад жаз-буз этказиб қозонга гўшт ташлади. Қоп-қоқ ёпиб бир пас ушлаб турди-да, кумуш капгир билан ағдара бошлади.

Уша куну Яраш полвон ишдан вақтли қайтди. Холқўзи Йигитали билан ҳовлида расм китоб кўриб ўтирган эди. Бола учиб бориб отасининг бўйнига осилди. Ичкаридан Зумрад чиқди. У араз-гинаси йўқ, бурунги ёш келинчақдай эрига жилмайиб боқди.

— Келдингизми, дадаси? Қани, костюмингизни менга бера қолинг.

Бирдан Яраш полвоннинг кайфи чоғ бўлди. Хотинининг хушомадли табассуми... ёлғиз боласининг бағрида эркаланиб туриши... айниқса, мана бу мухбир йигитининг келгани. У неча кундирки, хотини билан ярашгани баҳона тополмай юрганди. «Сени менга худо етказ-

ди, — деди ичида, — аввалроқ келмайсанми, нодон».

Яраш полвон Холқўзига чорбоғини, мол-жонини кўрсатиб келгунча ош ҳам тайёр бўлди. Улар ичкари киришганда дастурхон бебаб қўйилган эди. Хонтахтанинг четида ярқираб арманий коньяк билан иккита олма пиёла турарди.

Ош келди. Полвон пиёлаларга тўлдириб ичкилик қўйди.

— Қани, қайин, — деди пиёласини сал кўтариб, — шу келибсиз, қаламингизга барака берсин.

Холқўзи пиёлани иккилаб қўлига олди.

— Аслида ичмасдим-у... майли, Зумрадхонни табриклар бир марта оламан. Мен жуда хурсанд бўлдим, полвон ака. Районни қўяверинг, ҳатто областда аёл кишидан чиққан раис борми? Бизнинг Зумрад биринчи бўлди.

— Шуниси ёқмайроқ турибди-да, — деди полвон. Холқўзи унинг гапига эътибор қилмади.

— Хуллас, сени табриклайман, Зумрад! Ҳамиша эл назарида бўл!

Полвоннинг томоғи такиллаб турган эди.

— Бўпти, олдик, — деди ва бир сипқариб пиёлани бўшлатди. Холқўзининг олдида гўзал хотини билан кериламоқчидек Зумраднинг чаккасидан ўпиб қўйди.

— Закускаси. Мунча аччиғ-ей...

Зумрад сездирмай эрининг сонини чимчилади.

Пиёла уч айланганда Холқўзининг кайфи ошиб, чакаги ёпилмай қолди. У шанғиллаб гапирар, Тошкентдаги қизиқ гаплардан айтиб, аввал ўзи кулар, Яраш полвоннинг елкасидан қучиб, «Зумратти хапа қилманг, бўлмаса, сиззи хапа қил-ламан!» деб жаврарди.

Алламаҳалда Холқўзи ўзимизнинг уйга кетаман, деб туриб олди. Яраш полвон уни кузатиб келди.

Уша куни Зумрад қадим ҳикматга яна бир карра имон келтирди: «аёл кишининг бахти оилада экан. Полвоним омон бўлса, бас, менга ҳеч нарса керак эмас, ҳеч нарса...»

7. Сайёд

Насриддинов ўн беш кун илҳақ бўлиб Зумрадни кутди. Лекин ундан дарак бўлмади. На ўзи келади, на телефон қилади. Мавлон Исаевичнинг иззат-нафиси лат еди. Бошқа раислар уч-тўрт кунда бир телефон қилар, биринчи секретарда иши бўлмаса-да, бизга хизмат йўқми, деб, баҳонада ҳол-аҳвол сўраб қўярди. Насриддинов ҳам бунга ўрганиб қолган. У районнинг жилови ўзининг қўлида эканлигини ҳар лаҳзада ҳис этиб туришни ёқтиради. Гулбоғда нимаики қилинаётган бўлса — қурилишми, янги ер очишми, мактаб бино қилишми — у беҳабар қолмаслиги керак, энг муҳими, унинг маслаҳатсиз, розилигисиз амалга ошмаслиги лозим. Йўқ, Насриддинов ҳамма ерга бурнини тикишни истамайди, лекин ўзбошимчаликка ҳам йўл қўёлмайди. «Одамларга эрк берсанг, нима қилмайди. Уларни умид билан қўрқув орасида ушлаб туриш керак. Шунда эзмингга юради» — унинг фалсафаси шундай эди. Районда неча йиллардан бери темир қонунга айланган таомилни Зумрад менсимаётгандек эди. «Нима қилгани бу? Ўзимнинг каллам бор, сенинг маслаҳатингсиз ҳам эплаб кетаман, деганими? Йўқ, хоним, янглишадилар. Биз сизни ақлингиз ошиб-тошиб кетгани учун раис қилиб қўймадик. Бизнинг ниятимиз бошқа эди».

Мирзааҳмад аканинг оламдан ўтганига ўн кунча бўлган эди. Насриддинов обкомга мажлисга борди. Мажлис тугаб ҳамма тарқалаётганда обком секретари уни олиб қолиб сўради:

— «Қорасув»га кимни қўймоқчисиз? Кандидатурангиз борми?

Шералиев биронтасини тавсия қилиб юбормасин деган ниятда у дарров жавоб берди.

— Бор, Турғун Шералиевич. Колхоз чўкиб қолган. Шунинг учун у ерга ишчан бир кишини кўзлаб туриб-миз.

Мавлон Исаевич раисликка номзод топиб қўйган эди. Район қишлоқ хўжалиги бошқармасида Баракаев деган агроном бор. Оёқ-қўли чаққон, елвизакдай бола. Бир оёғи Насриддиновнинг эшигида. Уйига бормаса, бормайдики, Насриддиновнинг хонадонидида беминнат хизмат қилади, боғ-чорбоғидан, чорвасидан хабар олади (Насриддиновнинг «хоббиси» бир жуфт қўй, ўн-ўн беш товуқ боқиш эди). Уша Баракаевни «Қорасув»га раис қилиб, Зумрадни райком аппаратида олишни мўлжаллаб қўйган эди.

— Сизга бир маслаҳат бор, — деди Шералиев, — биз юқоридан кўрсатма олдик. Хотин-қизлар орасида раҳбар кадрларни кўпайтиришимиз керак экан. Ҳа, шахсан саркотибнинг ўзлари ҳам тайинлади. Шунини ҳисобга олсангиз.

Аслида бу «маслаҳат» эмас, тўппа-тўғри топшириқ эди. Насриддинов Зумрадни райкомга олсам, кўз ўнгимда бўлади, деб умид қилган эди. Энди бу жонон яна узоқлашиб кетаётганига ачинса-да, ундан бўлак номзод тополмади.

— Майли, унда Ҳайитқулованинг ўзини сайлаймиз, — деди норозилигини сездирмай. Шералиев қаноат ҳосил қилди.

— Шундоқ қила қолинг, — у девордаги саркотибнинг портретига ишора қилди. — Ота ҳам хурсанд бўладилар. Биласиз, у кишининг гапини икки қилиб бўлмайди.

Неча йиллардан бери «ҳамма учун ҳурматли» бўлиб қолган саркотиб Насриддиновнинг оғзидаги ошни тортиб олаётгандек эди. Начора, Отанинг ҳукми вожиб, унинг иродасига бўйсунмай иложинг йўқ.

Насриддинов обкомнинг истагини Зумрадга ўзининг муруввати қилиб кўрсатди. Шу тариқа уни раисликка сайлашди. Бироқ бу аёл янги лавозимни меҳнатларим эвазига мукофот деб ҳисобладими, қорасини ўчириб кетди. «Чучварани хом санабдилар, нодонгинам! — деб кулди ичида Насриддинов, — ўзимиз қўлтигингиздан суяб отга миндирдик, ўзимиз секин тушириб қўйишимиз мумкин. Хаёлингизда, мен ўз ўрнимда ўтирибман, деб ўйлабсиз? Йў-ўқ, сулувим. Дунё яратилибдики, биров-бировнинг ўрнида ўтириб келади. Ҳатто ўша ҳаммамиз учун ҳурматлик... ҳа, ўша киши ҳам! Мабодо ҳар ким ўзига муносиб ерда ўтирса, биласизми, нима бўларди? Буни борганда қулоғингизга айтман».

Насриддинов «Кўкорол»га жўнади. «Кўкорол» — чорвачилик совхозини, кун ботиш томондан «Қорасув»га чегарадош эди. Мавлон Исаевич қишлоқ олдида чорванинг аҳволи билан танишиб, сўнг «Қорасув» маликасини зиёрат қилмоқчи эди. Унинг бир одати бор. Бирор ерга борадиган бўлса, олдиндан айтиб қўймайди. Ҳеч кимга сездирмай кутилмаганда пайдо бўлади. Шунинг учун сув босган ёғзани ҳам, ўрилмаган бедани ҳам, далада қаровсиз ташлаб қўйилган трактору томи босай деб турган сигирхонани ҳам ундан яшириб бўлмайди.

Насриддинов ғизиллаб чекинаётган қовжироқ ёвшонзорга тикилиб яна Зумрадни эслади. Унинг расо бўйбастини, қуралай кўзлари, лўппи юзи, ўнг бетидидаги кулги, сирли бир маъно билан нозлибди кулиши... кўз ўнгидан ўтди. Ундан андак хафа бўлди ва ўзи ҳам телефон қилиб, ҳорма деб қўймаганига ўқинди. Бирдан

юрагини ғалати туйғу ўртади. Бу соғинч эди. Мавлон Исаевич ҳозир, айни шу дақиқада Зумраднинг рўпарасида унинг ол ёноқларига тикилиб ўтиришни истаб қолди. Кейин ўзини босди. «Ҳовлиқма юрак, ақлга қулоқ сол. Сенинг эганг арқонни узун ташлаб ўрганган, биласан. Дунёда кўп одамлар истевод, меҳнат билан, соғлигини йўқотиб етолмаган нарсаларга биз тадбир билан етдик. Одам боласи борки, унинг бир ожиз ери бўлади. Уша ерини топиб олсанг бас, у сенинг қулинга айланади. Ҳожимуюқондай улуғ полвон ҳам сичқондан кўрқар экан. Сабр қил, юрак».

Мавлон Исаевич бир-икки соат «Кўкорол»да бўлиб «Қорасув»га келди. Одати бўйича идорага бурилмади. Қоратов томондаги лалъли ерларни кўрди. Кейин дала-дала кезиб Зумрадни суриштирди. Биров: ҳали-замон Қайнарда эди, деса, яна биров уни Аччибулоқ томонда кўрганини айтади. Хуллас, Зумрад тутқич бермас, Насриддиновнинг назарида сайёд тузоғидан қочиб юрган оҳуни эслатарди.

У ноилж идорага келди. Мўъжазгина меҳмонхонага ўтиб, чой дамлатиб телевизор кўриб ўтирди. Колхознинг уч хизматчиси раисни излаб от чоптириб кетди.

Телевизорда таниш бир артист чимирилиб шеър ўқирди. Мавлон Исаевич азалдан шеърни хуш кўрмас, шоирларни реал ҳаётдан олис, романтик хаёллар билан яшайдиган кишилар деб ўйларди. Лекин, не ажабки, бу сафар шеър юрагини жизиллатди. У хиёл энгашиб экранга тикилди.

Саратонда сел бўлиб
Лолазор яратгайман.
Қаҳратонда ел бўлиб
Гул атрин таратгайман.
Йўл юриб чўллаб қолсанг
Шилдирагум блуоқдай.
Ёки даштга йўл солсанг
Ястангайман ўтлоқдай.
Истаб қолсанг соябон
Мен дарров чинор бўлгум.
Чўмар бўлсанг ногаҳон
Мен дарров анҳор бўлгум.
Кезар бўлсанг боғингда
Пичирлагум мисли барг.
Куйиб сенинг доғингда
Бўлмасайдим жувонмарг...

Бу шеър Мавлон Исаевичнинг ачишиб турган юрагига туз сепгандай бўлди. Шеърни ёзган шоир гўё унинг кўксини алғов-далгов қилаётган изтиробларни, келажакдаги ширин орзуларини сезиб олиб, Насриддиновнинг лаззатли сирларини оламга ошкор этаётгандек эди. Унинг миясига сўнги икки сатр михланиб қолди. «Куйиб сенинг доғингда, бўлмасайдим жувонмарг, — дея пичирлади у, — куйиб сенинг доғингда... жувонмарг...»

У бирор соат кутди. Чопарлар Зумрадни тополмай қайтиб келишди. «Раисга нима деб қўяйлик?» деб секретарнинг юзига итоаткорона боқишди. Насриддинов ўзини бепарво қилиб кўрсатди. «Ҳеч нима. Йўл устида бир кириб ўтдик-да», деб жўнади.

Районга келиб телефонограммалар билан танишди. Пахта сводкасини олиб қаради. «Қорасув» совхозни охирги қаторга яқин турарди. Мавлон Исаевич стол ойнасини бирпас тақиллатиб ўтирди-да, ўрнидан турди. Узича Зумрадни бир «мулла» қилиб қўймоқчи бўлди. Умумий бўлимга кирди. Хўжайиннинг самбитдай дуркун гавдасини кўриб мудир ирғиб турди.

— Очилов, мен чўлга кетдим. Ҳайитқуловани чақириб қўйинг. Мени кутсин.

Номоз Очилов қўлини кўксига қўйди:

— Хўп бўлади, Мавлон Исаевич!

Насриддинов чиқиб кетди. Лекин Очилов тикка тураверди. Йўлакда секретарнинг оёқ товуши тингандан кейингина секин жойига ўтирди.

Номоз Очилов қирқни қоралаган, хомсемиз, тепакал йигит. Олти йилча бўлди у райкомда ишлайди. Бир вақтлар Насриддинов унинг тилини қисиб олган: бир куни у кечаси қандайдир ҳужжат керак бўлиб қолиб райкомга келди. Қараса, йўлак охиридаги хонада Очилов фаррош хотинни бағрига босиб ўтирибди. Насриддинов унга ижирғаниб қаради. «Нима қилай сени? — деди, — хотинингга айтайми, прокурорга топширайми?» Очилов шартта тиз чўкди. «Қулингиз бўлай, хўжайин, — деб йиғламсиради, — ёт десангиз ётаман; тур десангиз тураман. Ишқилиб шу даргоҳда юрсам бўлди». Насриддинов кулди: «Шундай қутлуғ даргоҳни ҳаром қилиб, яна қандай тилинг боради, ярамас?!» Очилов йиғлаб юборди. Насриддиновга бир маҳрами дил керак эди. «Оч итнинг худоси суяк. Майли, юрaversин, истаган куни думини тугиш мумкин».

Шундай қилиб, Очилов Насриддиновнинг сирдоши, тўғрироғи, айғоқчисига айланди. Номоз бўлади, хўжайиннинг чўл дегани — кўл дегани. У областдан гап эшитиб келса, ё диққат бўлса чўл ичкарасидаги Ҳайдаркўлга кетади. У ёқда махсус вагон, қамишлар орасига бекитиб қўйилган моторли қайиқ бор. Бир-икки соат маишат қилиб, кўнгил ёзиб келади.

...Зумрад қоронғи тушганда келди. «Яхши бўлди, лақиллаб вақт ўтказаман» деб Очилов қувонди. У лўмбиллаб даҳлизга чиқди, сув олиб кириб чой қўйди, шкафдан бир коробка конфет олди.

— Мавлон Исаевичнинг шарофати билан бир келиб қолибсиз, Ҳайитқулова, — деди ялтоқланиб, — бизнинг қўлимиздан ҳам бир пиёла чой ичинг.

Зумраднинг энсаси қотди.

— Насриддинов қаерда ҳозир?

Очилов елка қисди:

— У киши шамолдек тиним билмайдиган одам. Менга чақиринг, деди, чақирдим. Энди... кутамиз-да?

— Албатта! — деди Зумрад ва йўлакка чиқди. Йўлак нимқоронғи эди. Зумрад нари-бери юриб хаёл сурди. «Нимага чақиртиради? Пахтасини бериб турибмиз. Бирон ЧП бўлмади. Бухгалтер ҳам ўлгудай ҳовлиқмада! Райком бова сизни кўп излади деб уйга тилини осилтириб келибди. Райком бованг азроилмиди, нега юрагинг ёрилади? Қанча ишдан қўйди-я, тавба».

Зумрад анави ялоқи Очиловнинг башарасини кўришни истамай, йўлакда нари-бери кезиб юраверди. Бир вақт унинг оёқ товуши тинди. Очилов хавотирланди, бу такаббур хотин кетиб қолмадимикан, дегандай, ташқарига қулоқ солдию ирғиб турди. Зумрад девордаги қандайдир эълонни ўқиб турарди.

— Ҳайитқулова, чой қайнади, келинг! — деди Очилов бўсагадан бош чиқариб. Зумрад истамайгина ичкари кирди. Очилов аёллардек эпчиллик билан электр човгумдан чой дамлади. Кийик расми туширилган олма пиёлада чой қайтараркан:

— Лой, мо-ой! — деб чойнакка бахмал ёпқич ёпиб қўйди. Зумрад масхараомуз кулди:

— Очилов, сиз нега кетмайсиз-а? Уйда болалар билан телевизор кўриб думалаб ётмайсизми? Қачон қараса, чироғингиз ёниб туради.

Очилов қўли билан хонани кўрсатди.

— Иш, иш... — у мамнун ишшайди, — кимдир райкомнинг чироғини ёқиб ўтириши керакми?

У чой куйиб узатди.

— Марҳамат.

— Келинонимиз шунчалик ёмонми?

Очиловнинг пиёла ушлаган кўли муаллақ қолди.

— Қайдан биласиз?

— Хотин киши ёмонки, эр уйдан безади. Ёлғонми?

— Ёлғон десам... ёлғон бўлади, — деб кулди Очилов. Зумрад беихтиёр унинг дардини янгиллади. Очилов дунёда икки одамдан кўрқади: хотини Сажиядан, кейин Насриддиновдан. Сажия баджаҳл, тили заҳар хотин, сал нарсага қақиб олади. Шунинг учун Очилов иложи бўлса уни кўрмасам дейди, саҳарлаб ишга кетади, кечлатиб қайтади. Шанба, якшанба кунлари ҳам идорага келиб ўтиради ёки бирон колхозга даф бўлади.

Икки пиёла чой ичиб Зумрад пиёлага кафтини босди.

— Ичинг яна?

— Раҳмат. — У соатига қаради, — тагин бир пас кутай, а?

У даҳлизга чиқиб кетди. Этикчасини дукуллатиб яна нари-бери юрабошлади. Анчадан кейин қайтиб кирди.

— Очилов, мен кетдим. Соат ўн бўляпти.

Очилов ўрнидан турди:

— Сўрасалар нима дей?

— Бола-чақаси бор экан, кетди, дейсиз-да.

Зумрад шитоб билан бурилиб чиқиб кетди.

Ярим соатларда Мавлон Исаевич кириб келди. У ширакайф эди. Тикка Очиловнинг олдига келди.

— Қани? — деди иккаласи тушунадиган тилда. Очилов дағ-дағ титради.

— Келди... кутди... кетди... — деди лабларини ялаб.

Насриддинов ёпқич ёпилган чойнакка, чой юқи қолган бўш пиёлага қараб кўйиб, индамай чиқиб кетди. Кундуз куну у Зумраддан шунчаки ўпкалаган эди, энди ғазабланди. «Вой қанжиғ-ей! Олдинга бордим — йўқсан, олдимга қақирдим — йўқсан! Шошмай тур...»

Насриддинов тўғри райком дачасига борди. Пахта пунктига телефон қилиб маълумот сўради. Бугун пунктда район ижроия комитети раиси навбатчи эди.

— Менга қаранг, Сувонов! Ташқарига бир одам чиқаринг-чи, «Қорасув»дан тележка бормикан. А? Бўпти, кутиб тураман.

Салдан кейин Сувонов кўнғироқ қилди. «Қорасув»дан тўрт тележка келган экан, навбатда турганмиш.

Насриддинов қоровул чол иситиб берган сувда ювинди, мускат ёнғоқ чайнади, оғзини қалампирмунчоқ билан чайди, бетига «Шипр»дан суркаб қоровулни имлаб қақирди:

— Отам, бери келинг! Пуф! Пуф! Хўш, ниманинг иси келяпти?

Мавлон Исаевичнинг оғзидан сезилар-сезилмас ичкилик ҳиди келиб турарди. Қоровул ёлғонлади:

— Гул иси келяпти, гул иси...

— Унда обизамзамдан олиб чиқинг.

«Обизамзам» бу анор суви. Қоровул пахта гуллик косада анор шарбати келтирди. Насриддинов косани бошига бир кўтарди-да, хосхонасига қараб юрди.

— Мен бирор соатдан кейин келаман, а, отам?

Қоровул синашта эди, итоаткорона бош эгди:

— Тушундим, хўжайин.

Насриддинов ечиниб ўзини парёстикқа ташлади.

У уйғонганда ўн иккидан ўтган, айвонда телевизор ишлаб турарди. Телевизорнинг овози ўчирилган, қоровул билан шофёр кинонинг суратини томоша қилиб ўтиришарди. Насриддинов керишди. Яна бир пиёла анор сувини шимириб кийинди. Кейин тик турганча «Қорасув»га телефон қила бошлади.

8. «Сиз малика бўлиб қолишингиз керак»

Зумрад қаттиқ ухлаб ётган эди, устма-уст кўнғироқдан чўчиб уйғонди. Кўйлакчан югургилаб пойгакка ўтди, трубкани кўтарди.

— Ало, эшитаман.

— Ўртоқ, Ҳайитқулова, яхшимисиз?

Насриддиновнинг «ўртоқ» деб муомала қилганидан Зумраднинг кўнгли ғаш тортди.

— Кечирадилар, уйғотиб юбордим чоғи. Тинчликми, бу, кўринмайдилар?

— Бугун биз томонга келган экансиз, беҳабар қолибмиз, Мавлон Исаевич. Кечқурун икки соатча кутиб ўтирдим. Шу, иш билан бўлиб...

Насриддинов унинг гапини кесди:

— Биз ҳам ялло қилиб юрганимиз йўқ. Ҳозир пунктда турибман. Пахтагизнинг мазаси йўқ. А, сиз бўлсангиз бепарвосиз. Райком секретари билан ижроком раиси кечасилаб оёқда турсаю колхоз раиси ётиб уйқуну урса! Менимча, унчалик чиройли иш эмас. Ҳозир пунктга етиб келинг. Қолганини шу ерда гаплашамиз.

Зумрад хўп дейишга улгурмади. Трубкадан қисқа-қисқа гудок эшитилди.

Полвон бошини кўтарди.

— Ким у, аяси?

— Насриддинов, — деди бўшашиб Зумрад, — ҳозир келинг, деяпти.

— Эси жойидами ўзининг? Соат неча бўлди?

Зумрад ҳамон ўзига келолмай, икки ўт орасида қоврилди.

— Соат ўлсин илойим! Эшитдингиз-ку, тез етиб келинг, деди.

— Ҳали бориб келдинг, бўлади. Бировнинг хотинига тунда ҳам хўжайинми у?

Бу гап Зумрадга тегиб кетди.

— У сизнинг хотинингизни эмас, колхоз раисини қақиряпти, — деди аччиқланиб ва шамчиروқни ёқиб кийимларини йиғиштира бошлади. Яраш полвон индамай тескари ўгирилди.

Зумрад Солижонга телефон қилди. Иссиқроқ кийиниб ташқарига чиқди. Унинг районга боришга оёғи тортмас, нега Насриддиновнинг жаҳли чиққанини ўйлаб бир куйса, энди ярашганимда тагин эрим билан нари-бери бўлиб қоламанми, деб изтироб чекарди. «Ҳай, аттанг, эрим иккита бўлиб қолди-я! — деди юраги ачишиб, — энди у тинч қўймайди. Бошланди. Қайси гўрдан ҳам раис қилиб сайлашди. Мирзааҳмад ака, мени не кўйларга солиб кетдингиз? Яна бироз ўлмай турсангиз бўлмасмиди?»

Насриддинов Зумрадни пахта пунктининг эшигида кутиб олди. Унинг қовоғи солиқ эди. Енида ижроком раиси, қишлоқ хўжалик бошқармаси бошлиғи, яна Зумрад танимайдиган икки савлатли киши турибди. Зумрад ўзларининг тележкаларини излаб ён-верига аланглади. Улар кўринмасди.

— Овора бўлманг, — деди Мавлон Исаевич унинг ниятини фаҳмлаб, — тополмайсиз. Тележкаларингиз ҳув ана, колоннанинг қуйруғида турибди. Эрталаб навбат келса ҳам севининг.

— Пахта теришдан топшириш қийин бўлиб кетди, — деди Зумрад ва турганлар билан қўл бериб кўришди. Бегона кишилар ўзаро кўз уриштириб олишди. Улар область вакиллари эди.

Насриддинов вакиллар олдида Зумраднинг тилини қисиб қўймоқчи бўлдим, кулимсараб сўради:

— Мазангиз йўғу, Ҳайитқулова? Кеча йигирма тонна топширган экансиз, бугун унғаям етмайди, шекилли, а? Машиналарни ишлатмаяпсизми?

— Ишлатяпмиз. Бироқ кўпроқ қўлда теряпмиз. Биласиз, бизда одам кўп. Минг гектаргина пахта бор. Яхши ҳақ тўланса беш юзгача теримчи ишлаши мумкин. Гектарига бештадан одам тўғри келиб турганда машинага зўр бериш... қандоқ бўларкин, дедик.

Насриддинов хаҳолаб кулиб юборди.

— Зўрсизу, а, Ҳайитқулова! Новаторсиз! Шу гапингизни ўн беш йил бурун айтганингизда сизни антимеханизатор деб ишдан олишарди.

Зумрад бир зум ўзини йўқотгандек бўлди, кейин негадир область вакилларига қараб деди:

— Ҳеч ким механизацияга қарши эмас. Ҳозир техниканинг кучини тан олмаслик... — у тепасида пориллаб турган челақдай машъалга қаради, — мана бу прожекторни тан олмагандай гап. Мен механизация деб ўзимизнинг фойдамизни унутиб қўймасак яхши бўларди, демоқчиман, холос.

Насриддинов Зумрадни гапини бўлмоқчийди, вакиллардан бири «Шошманг!» дегандек қўл силтади. Сўнг Зумрадга синовчан боқди:

— Ҳўш, хўш, гапиринг-чи, синглим!

— Биз икки гектар ер ажратиб бир гектарига машина солиб кўрдик. Кейин қўлда тердик. Қўлда терганда 200—300 кило кўп пахта чиқяпти. Толаси ҳам узилмайди. Колхозчилар беш-ўн сўм ишлаб олади. Ёлғиз бизнинг колхозимиз давлатга камиде 200 тонна ортиқча пахта топширар экан. Ёмонми? Машина деҳқоннинг қаноти, бироқ уни қўл кучи етмайдиган ерларда ишлатиш керак. Масалан, чўлда...

Иккинчи вакил шеригига қаради.

— Тўғри айтяпти бу раис. Мен кўп раислардан шунақа гап эшитгандим. Уларнинг фикрини министрмизга айтувдим...

Насриддинов кинояли кулди:

— Ёқтирмагандир?

— Ёқтирмади. Аммо пахтанинг ичида юрган одамларнинг гапини ҳам эшитиб қўйиш керак-да, тўғрими, Мавлон Исаевич?

Насриддинов гапни ҳазилга бурди:

— Сизга тўғри демай бўладими, Жаббор Азизович! Қани, бир чойлашмаймизми энди? Тонг отай деб қолди. Вакиллар кўнмади. Қўшни районда кутиб туришганини рўқач қилиб жўнаб кетишди.

Насриддинов пункт бошлиғини чақириб тайинлади:

— «Қорасув»нинг пахтасини тезда қабул қилинлар. Бир-икки кун буларга қарашиб юборайлик, қўшниларига етиб олсин. Хайми?

Пункт бошлиғи қўлини кўксига қўйди. Насриддинов Зумрадни тирсагидан олди.

— Юринг энди, новатор, чойни ўзимиз ичамиз.

— Мавлон Исаевич, агар менинг ишим бўлмаса, бора қолайми, девдим.

— Ишингиз йўқ. Пахтагизни навбатсиз топширишарди. — Насриддинов бироз юриб ғалати товушда деди, — лекин гап бор, жиддий гап бор сизга, Зумрад.

Зумрадни юраги увишди. Райком секретари илк бора уни ўзига ўта яқин олиб мурожаат қилаётган эди. Бу яқинлик Зумрадни сергаклантирди.

Зумрад райкомнинг дачасини илгари кўрмаган эди. У район марказидан ўн километрча нарида, ҳайқириб оқувчи Кўксув бўйидаги қалин боғлар қўйнида экан. Насриддинов узун, ёруғ айвонга чиқаверишда тўхтаб оёқларини қоқди. Ичкари ўтди. Шляпасини, далабоп одми костюмини ечиб илгакка илди. Зумрад ҳануз сиртда ийманиб турарди. Насриддинов кулди.

— Ие, келаверинг-да, Зумрадхон! Бу ҳаммамизнинг уйимиз. Кириб-чиқиб ўрганаверинг.

Зумрад истиҳола билан остона ҳатлади. Рўпарасидан

ги капгирли девор соатга қаради; иккидан қирқ минут ўтибди. «Бўлар иш бўлди, энди, соат учда бордим нимаю, соат олтида бордим нима. Барибир энди совуган кўрпани иситиб бўлмайди».

Ҳовли этагидаги ошхона тарафда қоровул чол кўринди. Зумрад бемаҳалда Насриддиновга эргашиб келганига уялди. Чол эса Зумрадга кўз қирини солиб нимтаъзим қилди:

— Келинг, бекам. Ҳуш кўрдик.

Насриддинов қоровулга мағрур кулиб боқди.

— Нимангиз бор, ота? Меҳмонга у-бу олиб келинг-да!

Чол ортига тисарилди. Уйланди: «Янгилабди-да. Чертиб-чертиб топади қизталоқ. Хаҳ, шўрпешона аёлгина! Бу валади зинонинг чангалига сен ҳам тушдингми? Бировнинг ҳалолани биров суядиган замон экан-да, водариг!»

Зумрад катта меҳмонхонага қадам босиб кўзлари қамшиб кетди. Шифтда оппоқ шокилалик баҳайбат қандил, тўрда девор баравар гарнитур, суянчиқлари лўли болишни эслатадиган чуқур, юмшоқ креслолар, диван, ерда қип-қизил туркман гиламлари. Зумрад бўсағада қаққайиб қолди. Насриддинов тўрга ўтиб видеоманитофонни қўйди. Экранда бошларига саватдай похол шляпа кийган отлиқ йигит-қизлар кўринди.

— Бу ёққа ўтинг! — деди Мавлон Исаевич, пастак стол ёнидаги креслога имо қилиб. Зумрад ўтиб, жойлашиброқ ўтираман деганди, кресло ғилдираб кетди. Зумрад шарақлаб кулди.

— Вуй, нима бало, одамни ютиб юборяпти!..

— Шу кресло ҳам сизни ёқтириб қолди, — деди Насриддинов ва Зумрадни рўпарасига чўқди. Унинг кулиб турган кўзларига, парвозга чоғлангандек ҳар томонга керилган ингичка қошларига ошуфта боқиб сўради. — Қалайсиз энди, бекам? Ҳорманг энди!

— Раҳмат, юрибмиз, — деди Зумрад ва тиззаларини тўғрилаб қўйди.

— Намунча ўзингизни олиб қочасиз, Зумрад? Биз еб қўймаймиз-ку? Урисларнинг гапи бор: «Насильно мил не будешь», дейишарди.

— Эшитмаган эканман. Нима дегани бу?

— Буми? Тахминан... «Суймаганга суйкалма», дегани.

— Яхши мақол экан, — деди Зумрад, — ақлли гап экан.

Бирдан Зумрадни эски қайсарлиги тутди. У мана бу шоҳона меҳмонхонада қисиниб-қимтиниб ўтиришни ўзига эп кўрмади. «Ҳозирча ундан тилим қисик ери йўқ, нега гуноҳкордек ерга қараб ўтиришим керак экан? Олса раислигини олади, жонимни оладими? Суймаганга суйкалиш қанақа бўлишини бир кўриб қўйсинлар!»

— Мавлон Исаевич, мени гап билан боқмоқчисиз шекилли? — деди шўхчан, жиндай эрка товушда, — анави зормандани қўймайсизми? Томоқлар қуриб кетди-ку!

Насриддинов: «Бу аёл дарров гапга кўнади шекилли», деб ажабланиб боқди.

— Бир оғиз гапингиз, хоним! — Шундай деб Насриддинов дастурхонга ёпиб қўйилган докани суриб қўйди. Битта графинни ушлади, — совуғиданми, иссиғиданми?

— Совуғидан куя қолинг. Юрак ёниб турибди.

Насриддинов пиёлани тўлдириб анор сувидан қўйди.

— Марҳамат, уйқу қочирадиган хилдан.

Зумрад пиёланинг ярмини ичиб қайтарди. Мавлон Исаевич пиёлани айлантириб Зумрад ичган киррасидан симириди.

— Табаррук еридан олайлик биз ҳам.

Зумрад таққиромуз кулди:

— Лабингиздан мойбўёқ иси келиб турса... янгам, «Суймаганга суйкалма» деган қўшиғини айтмасин яна, Мавлон Исаевич!

Зумрадининг тобора очилиб бораётгани, ҳатто ҳазил-ҳузил билан жиғига тегаётгани Насриддиновнинг завқини келтирди. У ўзини маррага етай деб қолган спорт-чидек сезиб, юраги ҳаприқди.

Қоровул чол буғи чиқиб турган шўрва олиб кирди. Чой дамлаб берди.

— Раҳмат! — деди секретарь бош ирғаб, — энди сизни безовта қилмаймиз. Бемалол дам олаверинг, отам.

Бу бизга биров халақит бермасин дегани эди. Насриддинов ичкари хонадан коньяк билан шампанский кўтариб чиқди.

— Қайси биридан бўлсин? — деди шисаларни бўғиздан ушлаб туриб.

— Ие, атиги биттасини ичамизми, Мавлон Исаевич? Унисини ичиб бунисини закуска қилмаймизми?

— Сиз ёмон экансиз! — деб калла чайқади Насриддинов ва коньякни очиб, биллур қадаҳларга кўйди.

— Мана шу узумнинг сувини сизнинг келажагингиз учун ичаман, Зумрадхон! Сиз наинки Гулбоғнинг, ҳатто республиканинг маликаси бўлиб қолишингиз керак. Бунинг учун биз кучимизни аямаймиз. Қани, олдик!

Зумрад қадаҳини баланд кўтарди:

— Олинг, олинг.

Насриддинов қадаҳни бир ташлашда бўшатди. Афтини буриштириб қўлининг орқаси билан оғзини елпиди. Сўнг ширин табассум қилиб, жон ўртаб турган Зумрадга «олмайсизми?» дегандек ишора қилди. Зумрад қадаҳини столга кўйди, кулимсираб ошкора таққирга ўтди:

— Бир нарсани ўйлаб қолдим, Мавлон Исаевич. Раис бўлганимдан бери хўжайиним оғзимни искаб кўрадиган қилиқ чиқарди. Ичиб борсам, Яраш полвон хотинликдан бўшатиб юбормасин. Сиз раисликдан бўшатсангиз уйга бораман, хотинликдан бўшасам, қайга бораман?

— Бунақаси кетмайди, кемага тушганнинг жони бир, — деди Насриддинов ва зўрлаб Зумрадга қадаҳни тутқазди. Зумрадининг тикмачоқдек оппоқ биллагидан ушлаганда Мавлон Исаевичнинг юраги тез-тез ура кетди.

— Сабр қилинг, — деди Зумрад ҳам бўшашиб, — намунча шошасиз? — У Мавлон Исаевич ноҳўя бир ҳаракат қилмасин деб чўчирди. Насриддинов, «қачонгача сабр қиламан, икки йилдан бери одамнинг қонини қайнатиб ўлдирадиган бўлдингиз-ку, жонидан!» деб бақириб юборай деди. Аммо яна ўзини босди. Шартта ичкилик кўйди, култ эткизиб ичдию муздек сув симири.

— Қулоғингизни олиб келинг, бир гап айтаман, — деди хиёл энгашиб.

— Айтаверинг, эшитаман.

— Йўқ, мундайроқ келинг. Бу қулоққа айтадиган гап.

Зумрад хиёл бошини эгди. Насриддинов дона-дона қилиб деди:

— Биз сизни район-га олмоқ-чимиз. Хўш, энди ҳам ичмайсизми? Қани, бўла қолинг, бир пасдан кейин яна пунктга бориш керак.

Зумрад ноилож қадаҳ кўтарди. Шу пайт даҳлизда гурсиллаган товуш эшитилди. Зумрад билан Насриддинов эшикка қараб қолишди. Эшик зарб билан очилдию остонада ҳайкалдек бўлиб... Яраш полвон кўринди. Зумрад «Вой» деб қадаҳни ерга ташлаб юборди. Ранги

бўзариб аста ўрнидан турди. Насриддинов полвонга ғазабнок тикилганча ғўдайиб ўтираверди.

Яраш полвон икки қадам олға босди. Унинг узун қўллари осилиб турар, мушлари тугилган, кўзлари бежо, қулоқчинининг бир қулоғи осилиб тушган эди.

— Пахтани шу ерда топширяптиларми, хоним? — деди тишларини ғижирлатиб, — ўзим ҳам билгандим-а?!

— Хўв, сиз кимсиз? Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деди Насриддинов пўписа қилиб. У Яраш полвонни танирди-ю ўзини танимаганга олди.

— Э, сен тек ўтир, энағар! — У Насриддиновга қўл силтаб, хотинига ўгирилди, — сени туққан хотинга минг лаънат! Сен... сен...

Унинг оғзига уят сўз келди. Бироқ кўнгли нечоғлик зардобга тўлиб турган бўлса-да, бегона эркак олдида хотинини ерга ургиси келмади.

— Вой ҳайвонлар-ей! Тфу! — дедию шартта бурилиб чиқиб кетди.

Зумрад йиғламади ҳам, Насриддиновга қараб бир нима демади ҳам. Узун уҳ тортиб кўйди-да, индамай даҳлизга чиқди. Насриддинов унга эргашди. Зумрадининг пальтосини кийдирмоқчи эди, у секин тортиб олиб ўзи кийди.

...Зумрад қишлоққа етиб келганда тонг отиб қолган эди. У югургилаб ўғлининг хонасига кирди. Йигитали жойида йўқ эди. Зумрад зир титраб ҳамма уйни айланиб чиқди. Хаёлига мудҳиш фикр келди: «У Йигиталини ҳам олиб кетган. Энди келмайди, бир йўла ўғлимдан ҳам айрилиб қолдим».

Зумрад «қўзичоғим... ёлғизим...» деб пиқиллаб йиғлаганча ҳовлини, ошхонани, томорқани айланиб югураверди.

Йигитали Нуринисоникада эди. Нури Зумрадининг ҳовлисида чироқ ёнганини кўриб, секин кириб келди. Зумрад ялангоёқ, ялангбош қўшнисоникага учди. Эски кўрпа ичида ғужанак бўлиб ётган ўғлини кўриб, ўзини унинг устига ташлади.

9. Аёллар ва эркаклар

Сентябрнинг охирида «Қорасув» совхозига шаҳардан ўқувчилар ҳашарга келишди. Зумрадининг ўзи бошқош бўлиб уларни мактабнинг эски биносига жойлаштирди. «Меҳмон болаларга кўз-қулоқ бўлиб туринг», деб мактаб қоровулига тайинлади, колхоз ҳисобидан ўтин-кўмир туширтириб берди. Пахта кампанияси қизиб борар, Насриддинов ҳар куни телефон қилар, ҳа денг, Зумрадхон, яқинда районимизга саркотиб келар экан, у кишининг олдида уятга қолмайлик деб шошилтирарди. Қантариб қўйилган машиналар ишга тушди. Правление аъзолари тонг саҳардан уйма-уй изғиб кетади, барчани пахта фронтига чорлайди: ёлворади, нималардир ваъда қилади, керак бўлса дўқ ҳам уради. Колхоз теримчиларга тўланадиган ҳақни андак оширди. Зумрад ҳам даладан бери келмай кўйди. Йигитали мактабдан келадия Нуринисоникага чиқиб чой-пой ичади, кейин унинг болалари билан кўча чангитиб юраверади. Яраш полвондан дарак йўқ. Ун кундирки, бадар кетди. Райком дачасидаги ўша воқеадан кейин уйга қадам босмади. Бироқ уни ўйлагани ҳозир Зумрадининг вақти ҳам, ҳуши ҳам йўқ. Унинг дардидунёси фақат пахта, пахта, пахта... Хаёлига дамба-дам идора даҳлизда эшитган гап келаверади: «хотиндан қози чиқмас, шу аёл колхозни эплаб кетса, отимни бошқа қўяман». Номуснинг зўридан Зумрад ўзини аямай ишлайди. Ишқилиб, оғзи билан юрадиган эркакларга кулги бўлмаса бас. Нима қилса-да, планни бажариш

керак. Ҳали унинг ғурури поймол бўлмади, тирик бўлса бунга йўл қўймайди.

Ана шундай ҳавойи хаёллар оғушида Солижонни ҳам тиндирмайди, ўзи ҳам.

Бир куни шаҳарлик ўқувчиларга ҳорма дегани Жийдалик мавзеига келди. Тонг отган, лекин кун чиқмаган эди. Кун совуқ. Болалар ҳар ер-ҳар ерда ғуж бўлиб туришибди. Баъзи давралардан тутун чиқади. Зумрад пахта оралаб ўртароққа ўтди.

— Ҳорманглар, азаматлар!

Болалар: «Бор бўлинг, опа! Келинг, ўтга исининг!» — деб чувиллашди. Зумрад гулханга яқинлашиб борди. Болалар орасидан катта ёшдаги бир қиз чиқди. Зумрад унга қараб кулиб юборди.

— Зеби! Вой, бормисан, онақизим!

Зумрад қучоқ очди.

Зебунисо Зумраднинг синфдоши. Жуссаси чоғроқ, кулчаюз, камгап, мулоҳазали қиз эди. Дарсда дафтар тутмас, хотирасига ишонар, муаллимнинг гапини уч кундан кейин ҳам шариллатиб айтиб берар эди. Болалар танаффусда синфни бошларига кўтариб шовқин солишаётганда қандайдир китоб варақлаш билан банд бўлар, умуман қўлидан китоб тушмас эди. Зебунисо тарихга қизиқарди. Институтни битириб, шаҳарга ишга келди, келин бўлиб шу ёқда қолиб кетди. Зумрад бирор йилдан бери уни кўрмаганди, маҳкам бағрига босиб турди-да, охири икки билагидан тутиб унинг тўлиша бошлаган қоматига тикилди.

— Қачон келдинг, писмиқ? Нега бир оғиз айтмадинг?

— Кеча келдим. Ўзим уйингга ўтмоқчийдим.

Улар четроққа чиқишди. Зумрад шу кунларда бир маҳрами дил тополмай эзилиб юрганди, шуни эсладим:

— Кечқурун уйга ўт, — деди у, — иложи борича вақтлироқ келаман. Кечиксам...

— Ўзим қозонни қайнатиб ўтираман.

Зумрад дугонасини бағрига босди:

— Ичимсан-да, жоним. Хўп, кутаман-а?

Зумрад кетди. Болалар гулханни ўчириб, фартукларини бўйинларига илшди.

Зебунисо башорат қилган экан. Зумрад қоронғи тушганда келди. Унгача Зебунисо газ плитага шўрва солиб қўйди. Нуриникидан Йигиталини олиб кирди. Катта уйда телевизор қўйиб бола билан гаплашиб ўтирди.

Айвонда энгил оёқ товуши эшитилди. Бола югургилаб чиқиб онасининг бўйнига осилди. Зумрад ётоқхонага кириб уй кийимини кийиб чиқди.

Дугоналар газхона томон кетишди.

— Хўжайининг кўринмайдими? — деди Зебунисо, — ўғлингдан сўрасам, дадам узо-оқ ишга кетганлар дейди. Тинчликми?

Зумрад хомуш тортди.

— Тинчлигимиз йўқолди шекилли. Бошим қотиб қолди. Сенинг ақлинг бутун. Ўзим сенга бир маслаҳат солмоқчийдим.

— Нима бўлди? Аразлашиб қолдингларми? Қаёққа кетган у?

— Ким билади қаёққа кетганини. Ҳар куни кутаман. Мантини яхши кўрарди деб бир куни манти қиламан. Эртасига ош, индинига хоним... Йўқ! — Зумрад ўртоғининг юзига қаради, — бугун нима қилайлик? Ке, ўз қўлим билан чучвара қилиб бера қолай. Ёғли гўшт бор.

— Мен шўрва солиб қўювдим.

— Шўрва ҳам қолмайди. Эрталаб ичамиз. Сен холодильникдан гўшт ол, ман пиёз олиб кираман.

Зумрад пиёз олиб кириб Зебунисонинг олдига тўқди. Тўрдаги сандиқ устидан клёнка супра олиб ёзди. Ун келтириб хамир қора бошлади. Шу пайт эшикда машина тўхтагандай бўлди. Зумрад бошини кўтариб кўча тарафга қулоқ тутдию яна тоғорага энгашди.

— Қарайми, ким экан? — деди Зебунисо.

— Майли, — Зумраднинг овози титради.

Зебунисо ирғиб туриб ташқарига чиқди. Бироздан кейин қайтиб кирди.

— Ҳеч ким йўқ. Бир машина чангитиб ўтиб кетди.

Зумрад дўппидек хамирни қаттиқ-қаттиқ муштлай бошлади. Зебунисо қўлига пичоқ олди, энги билан кўзини артиб, пиёз арчаркан, ўзига-ўзи гапирётгандек деди:

— Ҳайронман, нега уришасанлар, а? Қайнота бўлмаса, қайнона бўлмаса. Яраш полвон меҳнатга туғилган бир бандаи мўмин бўлса. Биттагина болани ўйинчоқ қилиб бир-бирингга отиб кулишиб ўтирмайсанларми?

— Ўзлари сал қизганчиқроқ бўлиб қолдилар.

— Шундай қизув хотинни ким қизганмайди? Ҳар қандай эркак сулзанади. Сенинг тилинг ёмон. Бир бало дегансан. Ё бир қилмиш қилгансан. Полвон аҳмоқ эмас. Бекордан-бекорга уйдан безиб кетмайди.

Зумрад индамади. Хамирни пишитиб, устига товоқ ёпиб қўйди. Кейин ўрнашиброқ ўтирди-да, ўша воқеани айтиб берди. Зебунисо киприк қоқмай тинглади.

— Бор гап шу, — деди Зумрад маъюс тортиб, — шундан бери келмай қўйди.

— Ҳалиям полвон инсоф қилибди, — деди Зебунисо, яна пиёз артиб сувли косага ташларкан, — мен бўлсам, урардим.

Зумрад анграйиб қолди.

— Урардим? Кимни? Меними, Насриддиновними?

— Иккалангни урардим.

— Эсинг жойидами ўзи? Ҳушт деса, қаматиб юборади-я, жинни!

— Қаматса, қаматар. Хотинини тонготар базмга қўйиб қўйган эркакдан кўра орийат учун турмада ўтирган эркак кўпроқ ёқади менга. Полвонники тўғри. Ўзингдан ўтган экан, энди бармоғингни тишлайвер.

Зумрад шу пайтгача ўзини бегуноҳ деб юрарди. Ахир хизмат юзасидан чақирди — борди. Бир пиёла чойга таклиф этди, йўқ деёлмади. Ораларида ҳеч гап ўтмади. Қайтанга Насриддиновни масхаралаб ўтирди. Эрталаб Зебунисони учратганида Зумрад ҳамдард топганига севинган эди. Зора ёнимни олса, кўнглимни кўтарса, деб умид қилган эди. Бу шаккок бўлса, шарт эткизиб, ўзингдан ўтибди, дейди.

— Нима, сенингча доим эркаклар ҳақу биз ноҳақ бўлаверамизми?

— Йўқ, — деди Зебунисо, — гоҳо биз ҳақмиз, гоҳо улар ҳақ. Лекин кейинги пайтда ҳадеб хотинлар ҳақ бўлиб чиқишяпти. Шунисидан кўрқиб турибман.

— Бунга қувониш керак, тентак. Қачонгача оёқости бўлиб юрамиз? Нима, эркак осмондан тушганми? Уни ҳам сенга, менга ўхшаган хотин туққан.

— Тўғри. Аммо аёл ҳам осмондан тушган эмас. Унинг ҳам отаси, ака-укаси, ўғли эркак. Мен сенга тушунмай қолдим. Бир қараса, уни соғингансан, кутиб ўтирибсан, бир қараса...

Зумрад қовоғини уйди.

— Ҳеч ким кутаётгани йўқ. У ўғлимнинг отаси. Шунинг учун ҳурмат қиламан. Бироқ калишига патак бўлмайман. Хоҳласа — шу, хоҳламаса...

— Яна битта севганим, де? Зумрад, биласанми, кейинги пайтда ҳадеб битта нарсани ўйлайвераман. Нега хотинлар эрдан ажрагани кўрқмай қолди, а? Мана, сен... сен кўрқасанми, кўрқмайсанми?

Зумрад индамай елка қисди, сирли кулимсиради.
— Қўрқмайсан. Чунки биласан, эрингдан ажрашсанг, сен ҳеч нима ютқизмайсан, у ютқизади. Уй-жой сенга қолади, мол-жон, бола. Яна одамлар, «Хотин кўр қилгур полвон-а, шундай жувонни ташлаб кетди-я!» деб Яраш акани ёмонлайди. Ҳозир қизиқ замон бўлган ўзи. Эр-хотин ажрашса, дарров эркакни айбдор қилишади. Хотиндан ҳам ўтгандир, ҳадеб эркак шўрликнинг бошига маломат ёғдиравермайлик деган гап бировнинг хаёлига ҳам келмайди. Шунинг учун кейинги пайтда қўйдичикди кўпайиб кетди. Газетада ўқидим, шаҳар ерларда ҳар уч оиладан бири ажралашиб турганмиш. Бу ёмон, Зумрад, жуда ёмон!

Зумрад бошини кўтармай пичинг қилди:
— Бечора эркаклар-ей!.. Жабр бўлибди шўрликларга...

— Сен кулма, Зумрад. Сен беваликнинг азобини тортиб кўрмагансан, билмайсан.

— Сен қайдан биласан? Сен ҳам бева эмассан-ку? — Биламан. Абдураззоқ ака деган кўшимиз бор эди. Мехнаткаш, қўли гул эди. Уйим-жойим деб ўлибтирилди. Хотини ғиш-ғиша қилавериб кун бермади. Охири ажрашадиган бўлди. Ишонасанми, хотини бир игна ҳам бермади. Суд олдидан уйдаги жами нарсасини отасиникига олиб кетиб қолибди. Суддан ижрочилар келган экан, тўрт деворни кўрсатиб йиғлабди. «Мана, туриш-турмушим шу. Егани бир бурда нон йўқ. Эрим топганини ичади», дебди. Биз билардик, Абдураззоқ аканинг уйи тўла мол эди. Ичкиликни оғзига олмасди. Бечора қўлини бурнига тикиб чиқиб кетди. Хотин пошша бўлса, шоҳона қасрда ёлғиз қизи билан қолдилар. Сберкнижка қўлида. Бир машинага етулик тилла заём чўнтагида. Унинг устига алимент оладилар. Бу ҳам етмагандек, сўққабош онаман, деб давлатдан нафақа сўрайдилар. Мабода алимент кечикиброқ қолса, идорама-идора югуриб, «Бемехр ота» деб фельетон ҳам чиқарадилар. Мана сенга тенгхуқуқлик!

Зумрад зуваладан бир-икки узим узиб, Зебунисонинг олдига ташлади:

— Ма, эрмак қилиб ўтир. Зеби, сен нега эркакпараст бўлиб кетгансан, а? Илгари унчалик эмасдинг-ку? Эринг бошингни айлантириб ўзига ром қилиб олибди-да?

— Йўқ, гап менинг ё сенинг эрингда эмас. Ҳаётга кўзингни каттароқ очиб қараш керак экан. Мен педагогман, лекин ҳаёт мендан кўра минг чандон зўрроқ муаллим экан. Биласанми, биз аёллар бахтли бўлсак ҳам, бахтсиз бўлсак ҳам ўзимиз сабабчи эканмиз. Эмансипация деган сўз бор. Бу хотин-қизларнинг ҳар жиҳатдан озодлиги, тенгхуқуқлиги дегани. Эмансипация бизни минг йиллик кишанлардан халос қилди. Шу билан бирга биз бегона кишининг кўзига тик боқшни ўргандик. Назокат, иффат, ҳаё, андиша деган «эскилик сарқитлари»дан ҳам воз кечдик. Оғзимизни катта очиб хохолаб куламиз. Чекишни ўргандик, ичишни ўргандик. Секин-секин йигитларни ечинтириб, кишимларини устимизга ёпиштириб оляпмиз. Баъзан кийимига қараб, бу йигитми, қизми — билиб бўлмайди. Енига бориб, ҳўв, сан кимсан, эркакмисан, аёлмисан, нимасан, деб сўрагинг келади. Биз ҳамма ишда эркаклар билан бас бойлашмоқчи бўлдик, улардан қаеримиз кам деб ўйладик. Аёллар хоккей ўйнапти! Шармандалик-ку бу? Бир марта телевизорда кўриб қолдим. Гулдай қизлар тилларини осилтириб майдонда зир югуриб юрибди. Қўлларида калтак. Бири-бирининг сочидан тортади, қорнига тепади, ўмбалоқ ошиб чалқанча йиқилади. Юзлари мўматалоқ, кўзлари бежо... Номусим келди. Аввало, ўзининг кимлигини унутган ҳалиги қизларга лаънат дедим, кейин шундай барно қизларни лўкилла-

тиб қўйиб ҳуштак чалиб ўтирган эркакларга ҳайф дедим. Биз нима қиляпмиз ўзи, қаёққа қараб кетяпмиз?

— Коммунизмга, — деди Зумрад гапни ҳазилга буриб.

— Йўқ, сен майнавозчилик қилма, ўртоқ, — деди лаблари титраб Зебунисо, — эркаклар билан аёллар ҳеч қачон тенг бўлолмайди, Зумрад, ҳеч қачон! Эркакларнинг ўрнини босамиз деб эллик йил уриндик. Оқибат нима бўлди? Биз ўзлигимизни йўқотиб эркаклашиб кетдик. Эркаклар эса тобора заифлашиб борапти. Бу — даҳшат, тушунасанми, даҳшат! Лев Толстойнинг бир гапи бор: эркакларга тақлид қилувчи аёл хотинчалиш эркак сингари кўзингга хунук кўринади, деган у. Табиат ҳамма нарсани бир-бирига мос, мутаносиб қилиб яратган. Қаердаки, бу мутаносиблик бузилса, фожиа келиб чиқади.

Зумрад муштдай хамирни унга булаб, жўва тагига олди.

— Мен сенга ўхшаб институт битирмаганман. Китобни кам ўқиганман. Қишлоқда ўсдим, шу ерда ишлаб қолдим. Лекин бир нарсани яхши биламан. Агар хотинлар бўлмаса, колхознинг иши ҳам, завод-фабрика ҳам тўхтаб қолади. Ҳар куни ўзимиз кўчама-кўча юрамиз. Хотинларни далага олиб чиқамиз. Улар бўлмаса пахта сабил қоларди. Заводда ҳам, қурилишда ҳам, бошқа ерда ҳам шу аҳвол. Сенга қолса, аёллар эрининг қўлига қараб уйда ўтирса, а? «Берсанг — ейман, урсанг ўламан...» Йўқ, нима десанг, дейвер, мен бунга рози эмасман.

— Ҳозирги ишингдан ҳам рози эмассан, кўриниб турибди.

Зумрадининг кўнглига гумон оралади: «Зебунисо раис бўлганимга ғайирлик қиляпти».

— Бекор айтибсан, розиман! — деди ўзини ўзи алдаб, — минг уйлик қишлоқ измимда. Сен кўкка кўтарган не-не эркаклар оғзимга қараб туради. Айтганим айтган, деганим деган. Яна нима керак?

Зебунисо унга синовчан боқди:

— Ҳеч нима керак эмасми?

Зумрад қизариниб бош чайқади.

— Унда мана бу чучварани кимга қиляпсан?

— Сенга, ўзимга. Гўштни ол, сув қайнади.

Иккаласи икки тарафдан чучвара туга бошлади.

Вақт алламаҳал бўлганда Зебунисо кетаманга тушди.

Зумрад уни тунаб қолишга қистади. Лекин Зебунисо қизларнинг ёнига боради, деб кўнмади.

Зебунисо кетдию Зумрадининг кўнгли алланечук бўлиб ҳувиллаб қолди. У билан талашиб-тортишиб ўтириб ёлғизлигини ҳам унутган экан. Энди танҳолик эза бошлади. Уйга киради, ҳовлига чиқади. Ҳаёлидан Зебунисонинг гаплари ўтаверади: «Ҳозирги ишингдан розимассан... Чучварани кимга қиляпсан... Бахтимизга ўзимиз завол бўлдик...»

Йигитали барвақт тўшакка кирди. Зумрад ҳам унинг ёнига чўзилди. Телевизорни пастлатиб қўйди. Кўргиси келмади. Қўлига китоб олди — икки бетдан кейин зерикди. Узини қаерга қўйишини билмайди. Зебунисони ўйлайди. Яраш полвонни... Ҳаёлида қора қуюндай бўлиб дачадаги ўша воқеа жонланади. Насриддиновни қарғайди, кейин ўзини... У илгари ҳам Насриддинов чиройли хотинларни яхши кўрармиш, деб эшитганди. Ушанда кулиб қўя қолган эди: «Эркакларнинг бари шунақа. Телевизорда бундайроқ ўйинчи қиз чиқса ҳам бўйинини чўзавериб экранга кириб кетай дейди булар».

Афтидан Зумрад чучварани хом санаган кўринади. Мавлон Исаевич баъзи бир «гўзаллик шайдолари»га ўхшаб фақат гулга термулиб ўтиришни эмас, ўша гулни

узиб искаб юришни ёқтиради шекилли. Зумрад парткомликка сайланибдики, Насриддинов ундан ширин сўзини дариг тутмайди, қилмаган ишларини қилди, деб эл кўзида мақтайди, қўшни колхозларга текширувга борса бирга олиб кетади. Бошқа колхозларнинг раислари ҳафталаб ўғит ололмайд юрганда Зумрад райкомга бориб икки соатда бир вагон селитра ундириб келади. Райком секретарининг бу ҳимматини Зумрад аввалига ёш, тажрибасиз раисга, чўкиб қолган колхозга беғараз кўмак деб тушунди. Энди билса, коса тагида ним-коса бор экан.

...Майнинг охирларида Насриддинов Қорасувга телефон қилди.

— Хайитқулова, эртага сафар халтангизни тайёрлаб тахт бўлиб туринг, индинга Тошкентга жўнаймиз, — деди. Зумрад, негадир, ёлғиз иккаламиз борамиз шекилли, деб ҳадиксиради. Тортиниброқ сўради:

— Тошкентда нима бўлади, Мавлон Исаевич?

— Катта концерт! — деб кулди секретарь, — пиллакорларнинг йиғини бор, шахсан саркотибнинг ўзлари қатнашади. Аёллардан ёлғиз сиз кетяпсиз.

Барибир, Зумраднинг оёғи тортмади. Одатда, катта-кичик йиғилишлар бўлса, райкомнинг бирор ходими телефон қилиб огоҳлантиради. Шахсан Биринчи секретарининг кўнғироғи Зумрадин сергаклантирди.

— Мавлон Исаевич, иш ўлгур кўпайиб кетди. Бир ёқда пилла, бир ёқда чопик. Чорвани тоққа кўчириш керак. Мирзааҳмад ака касалхонада...

— Нима, боролмайман, демоқчимисиз? — Насриддиновнинг овози совуқ эшитилди.

— Иложи бўлса, менга рухсат берсангиз...

— Уйлаб гапиряпсизми, Хайитқулова? Фамилиянги Тошкентда рўйхатда турибди. Мен нима дейман бориб, вақтлари йўқ экан, келолмадилар, дейманми? Райком сизни иззат қилибдими, буни қадрлаш керак.

Зумрад икки кундан кейин руҳсиз бир кайфиятда йўлга чиқди. Вокзалда Насриддинов унинг кўнглини олишга уринди, кўпчилик орасида алоҳида эътибор билан сўрашди, поезд юргач, купесига чақириб алла-паллагача суҳбатлашиб ўтирди. «Мана шунақа олисякин ерларга бориб ўрганаверинг, Зумрадхон, — дея насиҳат қилган бўлди, — насиб қилса ҳали депутат бўлиб Московларга ҳам борасиз».

Кечаси Зумраднинг уйқуси қочди. Йўлакка чиқди. Оппоқ шойи пардани суриб қўйиб ташқарига тикилди. Поезд қандайдир қишлоқдан ўтиб борарди. Яккам-дукам уйлар учрайди. Баъзи эшикларда шамдай бўлиб хира лампочка ялтирайди. Ҳаловатли уйқуда ётган одамларни ўйлаб, Зумрад хўрсинди.

Бир замон сал наридаги купедан гўнғиллаган товуш эшитилди. Зумрад ўғирилди. Бу купеда икки раис кетаётганини у биларди.

— Эшқувват, — деди биринчи раис, — бошим ёмон оғрияптию. Ҳалиги қўйганинг нима бало эди?

— Бултурги майизнинг суви. Учқораники.

— Э, ҳар нарса бўл! Биласан-ку, давлиеним бор.

— Ғам ема, Тошкентда саунага олиб кираман. Отдай бўлиб кетасан.

— Сендан қанча киши боряпти?

— Агроном иккаламиз холос.

— Ие, учта эдинглар-ку?

— Насриддинов биттамазни қисқартирибди. Пилла бригадани ҳам қўшгандим. Бечора олти ой ёз тиним билмайди. Йилига икки-уч тонналаб пилла топширади. Уч-тўрт кун айланиб болаларига кийим-кечак олиб келсин, дедим. Отдел рози бўлди, бироқ Биринчи кўнмабди. Урнига Қорасувнинг парткоми борсин дебди.

— Хайитқуловами? Унинг пиллага нима дахли бор?

Эшқувват раис бир нафас жим бўлиб қолди.

— Пиллага дахли йўғу... Насриддиновга дахли бор шекилли-да, — деди ғалати товушда. Каттанинг амри вожиб, нима қиласан?

— Энди Қорасувга қармоқ ташлабди-да? Бир эрканнинг шўри қуримаса кошкийди...

Зумраднинг юзига биров шапалоқ тортиб юборган-дек бўлди. У бўшашиб купесига кирди. Анчагача дераза олдидаги столчага ёзилган оппоқ сочиқ-салфеткани ёғимлаб ўтирди. Вужудини хўрлик, алам ўртади. «Бу кўнингдан ўлганинг яхши, Зумрад! Энди қайси бек-тинг билан Тошкентга бориб... мажлисда керилиб ўтирасан? Йўқ, кетиш керак, обрў борида уйга қайтиш керак».

Шошиб буюмларини йиғиштирди. Нимқоронғида икки энлик хат ёзди: «Мавлон Исаевич! Тўсатдан тобим қочиб поезддан тушиб қолдим. Уйга бориб даволанмасам бўлмайди. Узр. Зумрад.»

Хатни, Насриддиновга бериб қўйинг, деб проводникка топширди. Сумкасини кўтариб тамбурга чиқиб турди. Станция келганда сакраб тушдию тез-тез юриб вокзалга кириб кетди.

Азонлаб уйига кириб келди. Яраш полвон ҳали ишга кетмаган экан, Зумрад ўзини чарчаган қилиб кўрсатди.

— Мажлис қолдирилибди, — деди, эрининг кўзига қарамасликка уриниб, — областдан қайтариб юборишди. Тавба, шундан шунга овора қилишди-я. Чой ичдингизми?

— Ичдим, — деди полвон ва хотинига гумонсираб боқди. Зумрад дув қизарди.

Шундан кейин у неча кунгача ўзи билан ўзи курашиб юрди. Районга йўли тушса, партбилетини ёнига сола кетади. Шартта Насриддиновнинг олдида кирмоқчи, билетини олдига қўйиб, мени парткомликдан озод қилинг демоқчи бўлади. Лекин журъат қилолмади. Парткомликдан бўшаса, яна куни кетмонга қолади. Бошқа иш беришмайди. Зумрад бир ярим йилдан бери одамларнинг «опа-опа»лаб кўзига итоаткорона боқиб туришига ўрганиб қолди. Яширмайди, ўзингдан катта кимсаларнинг оғзингга тикилиб фармон кутиб туриши... баъзан мойдай ёқиб кетар экан. Унинг устига бир сафар Мавлон Исаевич «Мирзааҳмад ака ариза берган, пенсияга чиқарамиз шекилли, ғайрат қилиб ишлайверинг», деб нимагадир шаъма қилди. Зумраднинг кўнглида умид учқуни йилтиради. Ана шу учқун ортидан келадиган ҳавас гулшани уни етаклаб-етақлаб... райком дачасига олиб келди. Мана, энди у Зебунисо айтмоқчи, «тирик бева»лик азобини тортиб шифтга қараб ётибди...

Тўсатдан Зумраднинг хаёли ёришди. Эрининг олдида кечирим сўраб боришни ўйлади. «Полвон ёш болага ўхшайди, кекни билмайди, бош эгиб борса, албатта кечиради.»

Дарров бу фикридан қайтди. Зумрад шу пайтгача ҳеч кимдан кечирим сўрамаган. Ҳатто ўзидан айб ўтганда ҳам. У узр айтишни ёмон кўради, узр айтолмайди.

Вақтни алламаҳал қилиб кўрпага кирди. Лекин ухлай олмади. Кўз ёшидан икки ёстиқ хўл бўлди.

10. Ўз уйда мусофир

Уч кундан кейин Зебунисо кечлатиб Зумрадникига келди. У иложи бўлса, эр-хотинини яраштириб қўймоқчи эди. Зумрад қўшниси Қодиржонни чақириб, сигир-бузоғини топшираётган эди.

— Биз чорва қилолмас эканмиз, — деди Зумрад, — ўзингиз боқиб, ўзингиз соғиб ичаверинг. Сотиб олсангиз ҳам майли.

Қодиржон жўжабирдек жон эди, зотдор сигир билан бир яшар бузоққа ҳавасланиб қаради.

— Синглим, боқиб бер, десангиз, майли, биз рози. Чўп-пўпингиздан олиб турармиз. Аммо сотиб олгани ҳозирча ақча йўқ.

— Э, топганда берарсиз, Қодиржон ака. Ҳайданг! — деди Зумрад Зебунисонинг келганига қувониб, — ана, чўпми, сомонми, барини олаверинг! Ишқилиб, кўзимдан нари қилинг шуларни. Мўърайвериб жонимга тегди.

Қодиржон, «Полвон эшитса, хафа бўлмасмикан?» демоқчи бўлдию одамларнинг миш-мишини эслади: «Полвон шаҳарда битта жувон билан дон олишиб юрар экан, Зумрад билиб қолиб, жавобини берибди».

У сигир-бузоқни етаклаб чиқиб кетди.

Зебунисо, шошиб турибман, бугун қизлар билан концерт қўймоқчимиз, деб ичкари кирмади. Сўри олдига стул қўйиб ўтирди.

— Кеча уйга борувдим, кўчада эрингни кўриб қолдим, — деди кулиб.

Зумраднинг юраги қалқиб тушди. «Қалай экан?» деб сўрамоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю яна ўжарлиги тутди.

— Нима қилай, суюнчи берайми?

Зебунисо ранжиди:

— Жуда такаббурсан-да, Зумрад. Отдан тушсанг ҳам эгардан тушмайсан.

— Худога шукр, ҳозирча отда турибман. Тушмасликка уриниб кўраман.

— Менга қара, тентак. Ярашиш кўнглингда борми ўзи? Йўқ, ажаб бўлди деб ростдан ҳам ажрашиб кетмоқчимисан?

— У кишининг ярашгилари келмаса-чи? Сен бўлмасанг, сочи пахмоқ яна бири топилар, деб юрган бўлсанчи?

— Полвон унақа эмас, биламан. Сени яхши кўради. Хўп десанг, гаплашиб кўришим мумкин. Болани тирик етим қилиб қўйиш керак эмас. Узингнинг шаънинга ҳам тўғри келмайди. Илгари гап қилмаган бўлса, энди гап қилади одамлар. Ана, раис бўлдию эридан ажради, раҳбар хотинлар шу-да, дейди. Гаплашайми?

Зумрад ўйлашиб қолди. Зебунисо бунини розилик аломати деб ўрнидан турди.

— Мен кетдим. Эртага яна уйга бориб келаман. Дадасининг туғилган куни.

— Гаплашсанг, айтгинки, бўлар-бўлмас нарсага қизганавермасин.

— Бўпти, шунақа дейман. Зумрад ҳам энди тонг сахаргача... пахта пунктида юрмас экан, дейман. Майлими?

Зумрад индамади.

Зебунисо Яраш полвонни йўқлаб икки марта идорасига борди, лекин тополмади. Бу орада қутилмаган воқеа юз бердию Зумрад эри билан ярашиб олди.

Бир куни у ишдан келиб ўғлини тополмади. Аланглаб қўшнисиникига чиқди. Ичкарида, нимқоронги уйда Йигитали кўрпага ўраниб ётар, тепасида Нуринисо чўнқайиб ўтирарди. Зумрад шошганидан этигини ҳам ечмай тўрға ўтди.

— Йигитали, нима бўлди, болам?

— Ай-я... — Йигиталининг овози хириллаб чиқди. Зумрад кўрқиб кетди. Дарров тиз чўкиб ўғлининг пешонасини ушлади. Қўли куйгандек бўлди. Ялт этиб Нуринисога қаради.

— Иссиғи баланд-ку, Нури?

Нуринисо айбдор кишидек қимтинди:

— Ҳализамон... тушда бизнинг болалар билан сойга тушувди. Балиқ тутамиз деб. Муздай сув ичганми ё чўмилганми... абетдан кейин бошимлаб ётиб қолди. Аспирин ичирдим, иссиқ-иссиқ чой бердим.

Ўғил ингранди:

— Бош-им... Ай-я... жон...

Зумраднинг кўзига ёш қалқди. Ўғлини даст кўтариб уйига олиб чиқиб кетди. Доктор чақирди.

Кечаси билан муолижа давом этди. Зумрад ўғлини қалин кўрпага ўраб қўйди, бошини, қўлини ишқалаб, дори ичириб тонг отгунча мижжа қоқмай ўтириб чиқди.

Тонгга яқин Йигиталининг иссиғи қирқдан ошди, ўзини билмай қолди. Фақат лаблари қимирлайди, юзининг эти учади, сезилар-сезилмас нафас олади. Жисми-жони ўт бўлиб ёнади, ёнади, ёнади... Зумрад ўзини йўқотиб қўйди.

Йигиталини шаҳар касалхонасига олиб боришди. Зумрад уч кун қилт этмай ўғлининг биқинида ўтирди. Тўртинчи куни Йигитали кўзини очди, бир қошиқ шарбат ичди. Зумраднинг кўнглига чироқ ёқилгандек бўлди. Колхоздан ҳам хабар олиш керак эди. У битта ҳамширани четроққа тортиб гаплашди:

— Синглим, илтимос, беш-олти кун ўғлимнинг бошида ўтирсангиз. Мен сизни рози қиламан.

Зумрад ҳамширанинг чўнтагига секин пул солиб қўйди. Ҳамшира одмигина кийинган сулув жувоннинг бетига жовдираб боқди:

— Сиз раисмисиз, опа?

— Йўқ, мен онаман! — чўрт кесди Зумрад, — келишдик, а синглим? Мен эртага эрталаб келаман.

— Хавотир олманг, опа, ўзим дориларини бериб, яхшилаб қарайман, — деди ҳамшира қиз киссасини пайпаслаб.

Зумрад дала айланиб касалхонага келгунча чошгоҳ бўлди. У елкасига ғижим халатни ташлаб палатага кирдию бўсағада тўхтаб қолди. Йигиталининг қошида, ўғлининг бетига термулиб Яраш полвон ўтирарди. Зумрад саросимада қолди. Юраги ўйнади. Учиб бориб ўзини эрининг бағрига отмоқчи бўлди. Кейин гина қилди. Шунча кундан бери, ҳолинг не демай ташлаб кетганини ўйлаб, қовоғини уйиб олди. «Сенга хотин керак бўлмаса, менга ҳам эр керак эмас».

— Йигитали! — деди Зумрад бир қадам илгари босиб. Яраш полвон ўгирилди. Унинг юзидан хафалигини ҳам, хурсандлигини ҳам билиб бўлмасди. У Зумраддан кўз узмай тикилиб қолди. Назарида, хотини ўзгармагандек, ўша-ўша, фақат қовоқлари бироз салқибди, ранги оқарибди. Зумрад ҳам бир зум эрига боқди. Аёл кишининг нигоҳи аввало кийимга тушади. Йўқ, эрининг эгни-боши жойида, на кир, на ғижимланган. Хром этиги ярқирайди, соқол тоза қиртишланган, кўйлагининг ёқаси оппоқ. Фақат бироз озибди, юзининг қизили ҳам йўқ.

— Яхшимисиз... — деди Зумрад, худди бегона эркак билан саломлашаётгандек.

Полвон индамай бош ирғади. Зумраднинг қўлидаги пакетни олиб тумбочкага суяб қўйди.

— Нима қилди? — Яраш полвон ўғли томонга ияк қоқди. Зумрад елка қисди:

— Шу, Нуринисонинг болалари билан сойда чўмилганмиш.

Иккаласи жим қолишди. Зумрад гап қўзғаш учун сўради:

— Қачон келдингиз?

— Кечқурун, — деди полвон, хотинининг кўзига қарамай, — Зеби айтди.

— Ишга бормайсизми?

Полвон калла чайқади:

— Иш топилади.

Бу гап Зумрадга, «Сен иш, иш, деб болани шу аҳволга солибсан», дегандек туюлди. У секин уҳ тортиб қўйди. Тили қичиди. Бироқ ўзини тийди.

Дунёда араз одамларнинг ўтиришидан хунук манзара бўлмаса керак. «Энди нима десам экан?» деб буниси

ўйлайди, «Нега гапирмайди, бўлди-да шунча нозу фироқ», деб униси ўйлайди. Зумрад каравот четиди ўтирганча ўғлининг юз-кўзини силайди. Яраш полвон ерга қараб мум тишлаб ўтирибди. «Бир-биримизга айтадиган гапимиз қолмабди-да, — дейди у ўзича, — унда ёмон бўпти, жуда ёмон бўпти...» Зумрад ўйлайди: «Уйга қайтармикан, қайтмасмикан?.. Ҳозир тиз чўкиб кечирим сўрайми? Қайси гуноҳим учун кечирим сўрайман? Сўрамайман...»

Зумрад ўрнидан турди.

— Мен ишга борай, дадаси, — деди илжайишга уриниб, — кечқурун келарман.

— Ишингдан қолма, — деди полвон ҳам андак юмшоқ товушда, — мен борман. Телефон қилиб турсанг, бўлди.

Эрининг юмшаганини кўриб, Зумраднинг чеҳраси очилди.

— Раҳмат, — деди у, яна бурунгидай бахтиёр аёл қиёфасига кириб. Полвон хотинининг кулиб турган кўралай кўзларига қаради: «Наҳотки шундай хотин менга буюрмаса? Нима қилиш керак, сени асраб қолиш учун нима қилай, Зумрад?!»

...Ун кундан кейин Йигитали оёққа туриб кетди. Ун кунгача Яраш полвон ўғлининг ёнидан жилмади. Жавоб теккан кунни Зумрад ирим қилиб Йигиталига бир сидра кийим-бош олди.

Яраш полвон ўғлини етаклаб кўчага чиқди. Дарвоза олдида Солижон кутиб турарди. Зумрад машина эшигини очди. Полвон ўғлини даст кўтариб орқа ўриндиққа ўтказди. Узи ерда тек туриб қолди. Зумрад гуноҳ-корона илжайиб эрига боқди.

— Кетдик, дадаси. Сиз ўғлингизни ёнига ўтира қолинг.

Яраш полвон хотинининг умидвор кўзларига қараб кўйди-да, секин машинага чиқди.

«Йигиталининг шарофати туфайли» эр-хотин ярашиб олдилар. Лекин Яраш полвон ўз уйида ўзини мусофирдек сеза бошлади. Унинг кўнглида нимадир узилган эди.

11. Сув бўйидаги тилла узук

Орадан икки ойга яқин вақт ўтди. Декабрнинг бошларида Зумрадни Насриддинов чақиртирди. Дачадаги ўша воқеадан кейин у Зумрад билан танҳо учрашувларни бас қилган, уни райком бюросидагина кўрарди. Ҳамон соғинч ўртайди. Зумрадни ҳарир кўйлақда... бағрида тўлғониб турган ҳолида тасаввур қилади. Лекин бу ниятининг хомхаёллигича қолиб кетаётганини ўйлаб, юраги ачишади. Неча кундирки, у қандай қилиб Зумраднинг васлига етсам экан, деб йўл излайди. Уйлаб-ўйлаб... обкомга телефон қилди. Биринчи секретарь Насриддиновнинг таклифини қувватлади. Мана, ҳозир у ўз тадбирдан мамнун бўлиб, айланма креслода чайқалиб ўтирибди. «Сўнги чора шу энди, — кўнглидан ўтказди у, — айтганимга кўнса-кўнди, бўлмаса катта кўча. Жавобини берамиз. Ҳадемай ҳисобот-сайлов бошланади. Қўлимда бир даста шикоят турибди, энди ҳеч қаёққа боролмас».

Зумрад кабинетга эмин-эркин кирди. Насриддинов унинг қоматига тикилди. Зумрад атайлаб ясаниб келгандек эди назарида. Рўмолни дол қўйган... Қирмизи этикчаси чиройли болдирига ёпишиб турибди... Таранг сийналар қора кофтага сиғмай, қўш чўққига айланган... Бел бир қора.

— Э, келинг-да, Зумрадой! — деб Насриддинов ўрнидан туриб кетди, — марҳамат!

Зумрад дадил тўрга ўтди, узунчоқ стол ёнидаги

стуллардан бирини тортиб ўтирди. Мавлон Исаевич тўрдан тушиб унинг рўпарасига чўкди.

— Ҳорманг Қорасув бекаси? — деди кулимсираб. — Саломат бўлинг.

— Табриклаймиз, мана, ўқидик, — Насриддинов газета олиб Зумраднинг олдига қўйди, — синфдошингиз тоза мақтабди. Ишқилиб, мухбирдан дўстинг бўлсин экан-да. Яхши, яхши!

Зумрад газетага кўз қирини ташлади. Уч кун бурун Холқўзининг «Қорасув бекаси» деган очерки чиққан эди. Очеркни ўқиб, Зумраднинг елкаси тиришди. Холқўзининг ёзишига қараганда, колхоз асосан, Зумрад билан тирик эмиш. Товуқ фермасида тухумнинг кўпайишига ҳам, сигирларнинг кўпроқ сут беришию олма-ўрикнинг яхши ҳосилигача Зумрад сабабчи эмиш ва ҳоказо.

— Ошириб юборибди, — деди Зумрад хижолат тортиб, — ёшлигидан раис бўлишни орзу қиларди, деб ёзмабди холос.

Насриддинов хохолаб кулди.

— Балосиз-да, Ҳайитқулова! Юмористсиз! Хафа бўлманг, мухбирлар ўзи шунақа бўлади. Жиндай... Приписка қилади. Бир томондан шуниси ҳам яхши. Сиз жон койитиб ишлайверсангиз-у, биров, ҳой, ўртоқлар, фалончини ҳам икки оғиз мақтаб қўййлик, яхши иш-лаяпти, демаса! Бу ёмон. Насиб қилса ҳали сиз катта-катта ишларда ишлайсиз. Билиб қўйинг, кўпинча ҳалол меҳнат қилаётган одам эмас, мақталиб турган одам кўтарилиб кетиши мумкин. Ҳай, бу гапга точка қўййлик. Эндиги масала бундай, Зумрадхон.

Насриддинов яна столига қўл чўзди, темир қисқич билан қистирилган икки варақ қоғоз олди.

— Мана бунга бир ўқинг-чи.

— Нима бу?

— Шикоят. Сизнинг устингиздан.

Зумрад область партия комитетининг бланкасига ёзилган хатга тикилди.

— Қизиқ, ҳали шикоятга арзигулик иш қилмадим шекилли.

— Ёш раҳбарсиз-да, хомроқсиз, — деб кулди Мавлон Исаевич, — қуюшқондан чиққан бошлиқ одамларга ёқавермайди. Нима қилгандингиз?

— Ўқигандирсиз? — деб Зумрад хат тагидаги имзоларга қаради: фамилия йўқ, «Қорасув» аъзолари номидан, жами йигирма уч киши дейилган эди. Зумрад арз хатни бошидан ўқишга тушди. Чимирилди, кулимсиради, қизарди, ва ниҳоят, хатни тугатгач, жаҳли чиққандек, жиддий тортиди.

— Олтига айб қўйишибди. Ҳаммаси тухмат, деёлмайман. Тўғрилари ҳам бор...

— Қани, қани, эшитайлик-чи!

— «Ўғрилиқ авжида, колхоз мулкани толон-тарож қилишяпти», деб ёзишибди. Рост, оз-моз бўлса-да, ўғирлаб туришибди. Олма терганда бир пақир, ярим пақир олма олишади, памилдори терганда — памилдори. Картишка, сабзи кавлаганда ҳам кечқурун қора сумкалар тўлиб кетади. Бир марта қишлоқ совети раиси, участкавой, бош агроном, тўрталамиз оқшом гузарда қараб турдик. Колхозчиларни даладан ташийдиган машина келди. Йигирматача хотин тушди. Ҳар бирининг қўлида сумка. Беш-олти килодан картишкаси бор. Уалтирган бўлдик. Сумкаларини олиб қолдик. Эрталаб кўчага чиқсам, эшикда бир уюм картишка сочилиб ётибди. «Ол, тиқилиб ўл!» деб кимдир кечаси келтириб ташлаган-да. Далага бордим. Тракторчи билан бригадир бир-бирига тикилиб ўтирибди. Битта ҳам колхозчи хотин йўқ. Ишга чиқмабди. Шу-шу, ташмачиларга тегмай қўйдик.

— Демак, «ўғрилиқ қилсанг ҳам майли, ишқилиб, далага чиқиб турсанг бўлди». Шундоқми?

— Уртоқ Насриддинов, мен ўғрилиқни оқламоқчи эмасман. Лекин бошқа иложим йўқ. Уларга ҳам осон эмас. Колхоз берган пулга бола-чақа боқолмайди. Беш-ўн кило картишка ё сабзини сотиб боиш учун эмас, рўзғорга ишлатгани олиб келяпти. Нима қилай? Далага мелиса қўйиб қўяйми? Унда биттаям одам чиқмайди. Тушунасизми?

— Майли, кейинги гуноҳингизга ўтаверинг-чи.

— Кейинги гуноҳим... «Уғлини давлат машинасида олиб юради», дебди. Бу тухмат. Беш ой ичида ўғлим икки марта чиқди машинага. Касалхонага олиб келдим, кейин уйга олиб кетдим. Ҳали эрим ҳам, ўғлим ҳам давлат машинасига ўрганмади. Учинчи айб: «раиснинг олий маълумоти йўқ...» Тўғри, қишлоқ хўжалиги институтида сиртдан ўқирдим. Бола бўлиб тўртинчи курсдан ташлаб кетдим. Бу йил тикламоқчиман. Энди, раис манман, коллектив билан маслаҳатлашмайди, ўз билганича иш қилади деган гапга келсак... бу тўғри. Аввало, колхозда коллективнинг ўзи йўқ. Мирзааҳмад ака яхши одам эди, бировга озор бермасди. Бундан ғирром одамлар фойдаланарди. Бу хатда идорадагиларнинг ҳам қўли борга ўхшайди. Мен бир-иккитасининг думини босдим шекилли. Хўш, манманлигим бор бўлса, бордир, одамнинг камчилиги ўзига билинмайди.

— Да-а...— деди Насриддинов ва ўрнидан туриб, нари-бери юра бошлади. Дераза олдига бориб ташқарига тикилиб туриб қолди. Зумрад ҳозир тақдири анави яғриндор, бир сўзлик ва такаббур кимсанинг бир оғиз сўзига боғлиқ эканлигини ўйлаб безовталанди. Кейин ўзига-ўзи таскин берди: «Бор-е, билганини қилмайдими? Амалнинг лаззатини ҳам, азобини ҳам тотиб кўрдим. Роҳатидан машаққати кўпга ўхшайди».

Насриддинов чўрт ўғирилди.

— Нима қиламиз энди, Ҳайитқулова?

Зумрад елка қисди:

— Ўзингиз биласиз. Хоҳласангиз комиссия юборинг. Лекин мен думалоқ хатни текширишга қаршиман. Мард одам имзосини очиқ қўяди, қурбақадай қавакда бекини ётиб қурилламайди. Ҳозирги замоннинг эркакларига қойил эмасман. Дардини айтибдию фамилиясини айтгани қўрқибди. Ўзининг орқаси ҳам тоза эмас-да, хавотири бор.

— Нима, сиз бу хатни эркаклар ёзган дейсизми? — Албатта. Эркакларнинг иси келиб турибди.

Насриддинов тўрга ўтиб, ўз жойига ўтирди.

— Ким бўлсаям текшириб жавоб бериш керак. Тартиб шунақа. Ана, бланкани кўриб турибсиз, обкомники. Хай, майли, иккинчи масалага ўтамиз. Мана, йил тугаб боряпти. Колхозчи ўн икки ой меҳнат қилди. Энди озгина дам олишга ҳаққи бор. Биз кичкина бир группа туздик. Илғор колхозчилар, механизатор, чорвадорлардан иборат. Группага сизни раҳбар қилиб тайинладик. Уларни ўн кун Қримга олиб бориб ўйнатиб келасиз.

«Қрим»ни эшитиб Зумрадининг юраги потирлади. Ўқишга кираман, деб уч-тўрт марта Тошкентга борганини айтмаса, Қрим тугул Москвани ҳам кўрмаган эди.

— Қачон кетамиз? — деди Зумрад шодлигини яширолмай.

— Ўн кундан кейин. Демак, сиз розисиз. Обкомга шундоқ дейман.

Насриддинов ўрнидан туриб хайрлашгани қўл чўзди.

— Омон бўлинг.

Зумрад Мавлон Исаевичнинг кулиб турган чағир кўзларига қаради. Бу сафар секретарнинг кўзлари

илгаригидек хунук кўринмади. Зумрад эшикка етганда Насриддинов уни тўхтатди:

— Ҳа, айтмоқчи, ҳалиги масалани... шикоятни сиз Қримдан қайтгандан кейин гаплашамиз.

Зумрад «яхши» дегандек бош силкиди. Секретарнинг гапи унинг қулоғига кирмас, у хаёлан аллақачон Қримга етган эди.

Қрим деса Зумрадининг кўз олдида афсонавий бир ўлка келарди. Рост экан. Уч кундирик, гулбоғлиқ ўн беш сайёҳ билан Қора денгиз бўйида сайр қилиб юрибди. Ўзга юртнинг осмони ҳам бўлакча кўринар эмиш. Бу ерда тиниқ, зангори осмонгина эмас, ҳамма нарса ўзгача эди: япроқлари икки метр келадиган пальмалар, денгизга тўш уриб аста сузиб юрган оппоқ чағалайлар, олмадан каттароқ тарвузлар, ғарам-ғарам апельсини мандаринлар, одамларнинг ҳаёт тарзи... Ҳаво мўътадил, на иссиқ, на совуқ. Эрталаб балконга чиқсанг, рўпарангдаги каштан дарахтида олмахонлар дикирдикир ўйнаб юради. Жажжи муштчаларига бодомми, ёнғоқми қисиб олган. Сенга тугмачадек кўзларини қадаб тикилиб турадию қарсиллатиб ёнғоқ чақади. Одамдек битталаб пўчоғини ажратиб ейди. Зумрад табиатнинг бу антиқа жонзотига соатлаб термулиб ўтириб зерикмайди.

Ҳа, Зумрад уч кундан бери лол бўлиб, ёқа ушлаб юрибди. Айниқса, денгизда кўрган бир манзара миясига маҳкам ўрнашиб қолди. Бир куни эрталаб енгил катерга ўтириб Гурзуфга боришди. Гурзуф Ялтага яқин тарихий шаҳар экан. Катер денгизни ёриб, икки ёнида сувни шопириб боряпти. Зумрад «Коммунизм» колхозининг бригада бошлиғи, қорача, тўладан келган Ҳидоятнинг ёнида ўтирган эди. Ялтадан беш-олти километр узоқлашиб денгиз ўртасига етганларида оқ чағайлар кўпайди. Улар катерни изма-из қувиб келар, сайёҳлар ташлаётган печенье, нон ушоқларини мўлжаллашиб дамба-дам сувга шўнғирди. Ҳадемай рўпарада қатта кема кўринди. Чағалайлар йирикроқ емиш умидида кема сари учдилар. Олисада Гурзуф боғлари кўринди. Шамол турди. Денгиз чайқала бошлади. Зумрад ташқарига қаради. Биров худди улкан, кўм-кўк гиламни кўтариб силкитаётгандек эди. Урқач-ўрқач тўлқинлар олисдан шиддат билан келиб катер тагига кириб кетар, кемача ғадир-будир йўлда бораётган автобусдек қалқиб кетарди. Зумрад баҳайбат долғалардан кўз узмай тикилиб ўтирди-да, бирдан Ҳидоятнинг билагига ёпишди.

— Вой, анавини қара, Ҳидоят!

Ҳидоят денгизга қаради. Икки ғарам пичанга ўхшаш тўлқинлар орасида муштек қуш қалқиб турарди.

— Вой, бечора-ей...— деди Ҳидоят,— ёлғиз ўзи-я. Биз мана бу ерда кўрқиб ўтирибмиз.

Зумрад чағалайнинг поллопонига тикилди. Денгиз чайқалганда улкан тўлқинлар ўзаро қўшилиб, уни кўмиб юборар, тўлқин қайтгач, бир мўъжиза бўлиб қушча яна сув юзига қалқиб чиқарди. Зумрадга бу манзара қаттиқ таъсир қилди. «Онаси ташлаб кетдимикан? Эҳтимол, қирғоққа кетиб қайтиб келмагандир, ё кеманинг паррагига йўлиққандир? Поллопон нега соҳилга қараб сузмайди? Касалми, мажоли йўқми? Денгиз уни ютиб юборади-ку? Ҳа-а... Дунёда ёлғизлик ёмон экан. Ёлғизлик қурсин...»

Катер илгарилаб кетди. Бироқ Зумрад ўғирилиб, ҳамон бепоён денгиз қаърида қолиб кетаётган ёлғиз, нажотсиз қушчани анчагача кузатиб борди.

Зумрад ва унинг ҳамроҳлари денгиз бўйидаги ҳашаматли меҳмонхонада туришарди. Бир куни Боғча-

саройни кўриб келишди. Зумрад кўшни хонада аёллар билан бугунги кўрган-эшитганларини гаплашиб ўтирган эди, эшик тикиллади. Қора берет кийган, олакўз бир кишининг калласи кўринди.

— Ҳайитқулова шу ерда турадимми, опалар?

Зумрад таажжубланиб даҳлизга чиқди. Қотма, букри бир йигит турибди.

— Саломалайкум, — деди у қўл қовуштириб. — Менга Ҳайитқулова... Зумрад опам керак эдилар.

— Биз бўламиз, — деди Зумрад, бегона йигитнинг манглайидаги тангадек қизил тожигга қараб. Йигит дардини айтди: Зумрадни жуда яқин бир кишиси кутиб турган эмиш. «Ким бўлди экан? Бу ерда таниш-билишим йўқ эди-ку?» — деб ўйлади Зумрад. — Ёки санаторийга келган битта-яримта гулбоғлиқмикан?»

— Қаерда у? Нега ўзи келмади?

Йигит саволни эшитмадимми, жавоб бермади, «Мен пастда бўламан», дея дарров изига қайтди. Зумрад хаёл ичида хонасига чиқиб кийиндию пастга тушди. Элчи йигит таксининг эшигини очиб қўйиб нари-бери юриб турарди.

«Волга» автостанцияга қараб юрди, кейин бозорчага бурилди ва денгиз ёқалаб шаҳардан чиқиб кета бошлади. Зумрадни кўнглига ҳадиқ оралади.

— Менга қаранг, қаёққа олиб кетяпсиз мени?

Йигит ортига ўгирилди, тилла тишларини ярқиратиб илжайди:

— Кўрқманг, опа, мен ҳам Гулбоғданман.

Зумрадни юрак ўйноғи сал босилгандек бўлди. Сўради:

— Ким у ўзи мени йўқлаётган?

— Борганда кўрасиз, — деб йигит кулиб қўйди.

Машина ярим соатча юриб, Ялтанингни жанубидаги Симеиз деган кўркама шаҳарчага кириб борди. Шофёр куюк дарахтларга бурканган текис ва тор кўчалардан ўтиб, кичкина бир чорбоғ олдида тўхтади. Илдам тушиб эшик очди. «Ўлдим, — деди ичида Зумрад, — аҳмоқ бўлмасам, бир бегона йигит юр, деса олдига тушиб келавераманми? Ҳидоятни ҳам олмайманми?» Б, ри йигит «Келдик, опа, марҳамат!» дея қўл чўзиб ҳовлини кўрсатиб турар, Зумрадни иложи қолмаган эди. Қоронғи тушган, атрофда зоғ учмайди, дод деганингни билан биров эшитмайди.

Зумрад ўзини тутиб олди. Йигитга эргашиб узун айвон орқали катта уйга қараб юрди. Меҳмонхона олдида йигит эшикни секин тикиллатиб очди-да, Зумрадни олдинга ўтказди. Хона чароғон эди. Зумрад остонада бир зум тўхтаб қолди. Ёруғлиқдан кўз олди жимирлаб кетди. У истар-истамас олға босди. Тўрда оёқларини чалиштириб... Насриддинов ўтирарди! Зумрад беихтиёр уҳ тортди.

Мавлон Исаевич ирғиб туриб Зумрадга пешвоз юрди. Эшик дарров ёпилди. Зумрад шартта бурилиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Кейин эс-ҳушини йиғиб олди: «Олакўз йигит ҳалиям ҳовлида турган бўлса керак. У ўла қолса ҳам қўйвормайди. Насриддиновнинг-ку, феъли маълум. Шундан-шунга эринмай изимдан келибди. Энди ниятига етади, ўлдирса ҳам етади. Ҳай, кўргулик экан-да, бўлар иш бўлди...»

Зумрад маккорнинг домига тушган эди, чор-ночор бўйин эгди.

Мавлон Исаевич Зумрадни кундуз ёқалик бежирим пальтосини ечиб, илгакка илди. Икки қадамча наридан туриб унинг қадди-қоматига суқланиб тикилди. Зумрадни қўлтиқлаб тўрдаги креслога олиб бориб ўтказди. Яна унга бошдан-оёғ разм солди. Район раҳбари сифатида, «Аҳвол қалай, яхши томоша қилиб юрибсизларми?» деб сўрамади ҳам. Кўпдан бери ин-

тиқ бўлиб кутган ўйинчоғига етган боладай ишшайиб тураверди. Бу Зумрадга алам қилди. Мавлон Исаевич спортчиларнинг кўм-кўк, бежирим формасини кийиб олган эди. Бу тор, таранг кийимда унинг келишган қомати янада бўртиб турарди. Зумрад унга кўз қирини солди. Бир зум хаёлидан: «Яраш полвондан қаери кам» деган хиёнаткорона фикр ўтди. Сўнг дилидаги шайтонни ҳайдаб, таънаомуз, ўзига-ўзи гапиргандек деди:

— Одамни шундан-шунга овора қилдингиз-а? Шерикларимга нима дейман энди?

Ҳозир Насриддиновни Зумрадниги васлидан бошқа ҳеч нарса қизиқтирмасди. У ғолибона табассум қилди, секин Зумрадниги биллагини ушлаб қаттиқ қисди.

— Қримни ҳам кўрсин дедик-да, хоним. Хурсанд эмасмисиз?

Зумрад Мавлон Исаевичнинг ишорасини тушунди: «Ахир, мен туфайли келдинг бу ерларга, тентак. Бўлмаса юрардинг ҳозир дала кезиб, отизга гўнг ташиттириб...»

— Бунақа кўргандан... кўрмаган ҳам яхши эди, — деди Зумрад уҳ тортиб. Насриддинов хушомад қилди: — Кўзингизни юминг, бир мўъжиза кўрсатаман.

Зумрад индамай рўпарасига қараб ўтираверди. Энди Насриддинов қандай каромат кўрсатса ҳам унга барибир эди.

— Юминг, юминг. Хурсанд бўласиз.

Зумрад истамайгина кўзларини юмди. Мавлон Исаевич ўрнидан турди. Тумбочка тортмасини очиб бир нарса олди. Аста Зумрадниги чап қўлини тутдию бармоғини силаб узук ўтказди. Зумрад кўзларини очиб қўлига қаради. Бармоғида антиқа узук порлаб турар, у ниҳоятда қиммат, камида ярим «Жигули»нинг нархига тенг эди.

— Кераги йўқ... эди... — деди Зумрад, хижолат аралаш. Секин узукни силади. Насриддинов андишани йиғиштириб қўйиб, Зумрадни бағрига тортдию юз-кўзларидан ўпа бошлади. Зумрад аввалига енгил қаршилик қилган бўлди, сўнг бегона эркакнинг оғуши ҳам иссиқ бўлишини сезиб... бўшашди.

Зумрад уч кунгача Симеизга келиб-кешиб юрди. Тўртинчи куни Насриддинов жўнайдиған бўлди. Яна ўша хилват ҳовлида учрашдилар. Кетар чоғи Насриддинов Зумрадни бағрига босди.

— Мана шунақа... бизнинг айтганимизни қилиб юрсангиз, бир куни бизни ўрнимга қўйиб кетаман. Биласиз, райком секретари бўлиш учун ё зар керак ё зўр. Ҳозирча сизда иккаласи ҳам йўқ. — У сирли кулимсиради, — ёки борми?

Насриддинов очикдан-очик, «Энди менга жазман бўласан, демоқчи эди. Гулбоғда қандай юришини ўйлаб, Зумрадниги эти увишди.

Уйга кетиш олдида Зумрад ғалати туш кўрди. Тушида денгиз ўртасида турганмиш. Бир вақт лоп этиб эри пайдо бўлибди. Негадир у бўйнига Йигиталини миндириб олганмиш. Асов тўлқинлар Яраш полвонни гоҳ чўктириб, гоҳ яна сув бетига қалқитиб чиқарармиш. Йигитали «Ая, дадамни қутқаринг, чўкиб кетяпти!» деб бақирармиш. Ўзи маҳкам отасининг сочига ёпишиб олибди. Зумрад атрофига аланглаб дод солармиш. Бироқ ён-вериди на бир жон, на бир қайиқча кўринармиш. Бир замон ҳув ўша ёлғиз қушча пайдо бўлибди. У бирдан тилга кирибди: «Мен ёрдам берардим-у, ўзим тирик етимман, онам ташлаб кетган», дебди ва тўлқинлар қаърида ғойиб бўлибди...

Навбатдаги долғалар Яраш полвонни домига тортганда Зумрад чўчиб ўйғонди. Жиққа терга ботибди. Энди тонг ёриша бошлабди.

Зумрад аста туриб кийинди. Шеригим уйғониб кетмасин деб чироқни ҳам ёқмади. Ташқарига чиқди. Тушининг таъбирини ўйлаб кўрқди. Почтага бориб уйига телефон қилмоқчи бўлди. Меҳмонхонадан чиқиб денгиз томон пастлаб туша бошлади.

Денгиз шаффоф, осмон билан қўшилиб кетгандек, сарин елда охиста жимирлайди. Соҳил бўм-бўш, ҳувиллаб ётибди. Олисада оқ қабирғали улкан кемалар кўрилади. Ундан берирокда чекловчи белгилар — қизил байроқчалар липиллаб турибди. Зумрад ўйини, эрини, ўғлини ўйлади. Юраги сидирилди, кўкси ачишди. Кўз олдига Насриддиновнинг уч кун оч теватдай ялаб-юлқагани... хансираб, терлаб пишгани... нафси ўлар-ўлмас, хириллаб ухлаб қолгани, эрталаб ҳеч нарса кўрмагандек, совуққина хайрлашганлари келди. Зумрад бармоғини силади. Нодир узук бармоғини, йўқ, юрагини сиқаётгандек бўлди. Секин узукни чиқарди. Сувга отмоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Қўли бир сония муаллақ қолди. Хаёлидан «Хизмат ҳақи бу, хизмат ҳақи!» деган машъум маломат ўтди. У жаҳл билан узукни денгизга улоқтирди. Узук филдираб бориб сув бўйида тўхтади. Зумрад шундоққина сув бўйида жилоланиб ётган камёб узукка тикилиб бир зум ўйланиб турди. Уни кўзи қиймади. Беихтиёр олға интилди. Шу пайт денгиздан кучли тўлқин келди. Майда тошчаларга қўшиб узукни ҳам ювиб кетди.

Зумрад ўзининг аҳволига хўрлиги келдими, узукка ачиндими, йиғлаб юборди.

12. Озодлик

Янги йилга бир ҳафта қолган эди. Якшанба куни Яраш полвон шаҳарга тушди. Ўғлига кийим-кечак, совға-салом олди. Бозорга кириб катта қора сумкани мевачевага тўлдирди. Янги йил арафасида кўни-қўшни кириб қолса, уят бўлмасин, деб бир-икки шиша ҳам харид қилди. Бозорга кираверишда автолавка турган экан. Қараса, одам гавжум. Яраш полвон яқинлаб бўйинини чўзиб қаради. Бир суртеллак кўзига чиройли кўринди. Узи кўкимтир, офтобда ялт-юлт қилиб товланади.

— Синглим, анави телпагингиз эркакларникими?— деди сотувчи қизга. Сотувчи қўли-қўлига тегмай савдо қилаётган эди, бошини кўтармай жавоб берди:

— Йўқ, женский, амаки! Узи биттагина қолди.

«Аёлларники бўлса олсаммикан?— ўйланди Яраш полвон,— онаси хурсанд бўларди. Ўзиям бежирим экан. Пулим етса оламан».

— Қани, синглим, бир кўрайлик-чи!

Сотувчи телпакни олиб бир пуфладию чўзди:

— Марҳамат. Олинг, амаки, янгам қувонади. Пулингиз ўзингиз билан кетади.

Яраш полвон телпакни айлантириб кўрди, тўғри келармикан-келмасмикан, дегандек иккиланди. Ёнида турган бир келинчакка кийдириб кўрди. Телпак қимматроқ экан. Барибир у олишга жазм қилди.

— Уранг!— деди сотувчи қизга. Сотувчи қиз пулни санаб олдию Яраш полвон нари кетмай туриб пастдан худди ҳалигидай телпак олди-да машина эшигига илиб қўйди. Полвон қизнинг шумлигига қойил қолди.

Бозор-ўчар қилиб, автостанцияга келди. Қорасувнинг автобуси кетиб қолибди. Яраш полвон биронта машинани кира қилмоқчи бўлди. Уч-тўрт киши билан гаплашди. Бири «Қорасув узоқ» деди, бири, «Бензиним йўқ» деб кўнмади. Полвон сумкасини саланглатиб ўйчан туриб қолди. Шу пайт катта йўл четига оқ «Волга» келиб тўхтади. Қотма, букри йигит тушиб,

автостанция тарафга қараб қўйдию капотга суяниб чека бошлади. Яраш полвон илдам унинг олдига борди.

— Ука, Қорасувга ташлаб қўймайсанми?

Букри йигит соатига қаради:

— Қорасувгами? Э, вақтим йўқроқ эдию... Ҳай, қанча берасиз, амаки?

Йигитнинг рози бўла бошлаганига суюниб, Яраш полвон орқа эшик томон юрди.

— Эл-юртдан олганингни оласан-да, ука. От билан туя бўлармиди?

Букри сигаретини отиб юбориб рулга ўтирди.

— Кетдик! Баҳонада бир-икки яшик олма ола келаман. Янги йилда болалар мазза қилиб ғажийди. Олманинг зўри Қорасувда бўлади, тўғрими?

Яраш полвон истамайгина: «Ҳа», деб қўйди. Букри йигит маҳмадона экан. Бирпасда олам-жаҳон гапларни гапириб ташлади. Ёзда мана шу «Волга»сида Жезқозонга ўрик олиб боргани ҳам қолмади, мелисалар билан ака-укалиги ҳам, икки қаватли участкаси ҳам, бензинни пахтага дори сочадиган учувчилардан текин олишию ўғлига тўй қилганида бутун бир ансамблини кўчиб келганигача айтиб мақтанди. Яраш полвон мум тишлаб ўтираверди. Букри йигитнинг ҳам оғзи чарчадими, бир лаҳза жим бўлиб қолди. Сўнг полвонга елкасини қараб сўради:

— Ўзингиз Қорасувда турасизми ё меҳмонга бор-япсизми?

— Қорасувда тураман.

— Лекин раисларинг зўр-да! Мана бунақа хотин!— Йигит бош бармоғини кўрсатди. Яраш полвоннинг ғаши келди.

— Нимаси зўр?— деди ёқтирмай.

— Ҳамма ёғи зўр!— Йигит ҳиринглаб кулди,— бошдан оёғигача. Қаймоқ дейсиз, оҳ, оҳ, оҳ! Мавлон акамнинг омадлари бор экан. Мазза қилиб юрибди. Қримгача олиб бориб ўйнатиб келди-я! Қандини урсин, нима дедингиз?

Яраш полвоннинг бошига биров гурзи билан урган-дек бўлди. У букри йигитнинг елкасини чангаллади:

— Тўхта, эш-шак!

Шофёр секинладию тўхтамади.

— Тўхта деяпман сенга, ярамас! Ҳозир мушукдай деразадан отиб юбораман!

Йигит Яраш полвоннинг қора тарвуздай катта калласига, ҳар бири тўтаовондек келадиган панжаларию олайиб кетган кўзларига қараб беихтиёр четга чиқиб тўхтади. Полвон шошиб сумкасини кавлади. Қип-қизил патир нон олиб букри йигитга чўзди:

— Мана, нон ўшлаб қасам ич! Ўша Мавлоннинг... Зумрадни қучоқлаб турганини кўрганмисан? Қачон кўрдинг, қаерда?

Букри йигитнинг ранги оқарди. У тушиб қочмоқчи бўлдими, елкаси билан эшикни туртди. Яраш полвон уни бир қўллаб маҳкам тутиб турарди.

— Ушла, деяпман нонни! Гапир!

Йигит бидиллади:

— Мен сизга нима қилдим, амаки, қўйворинг!.. Мен бор гапни гапирдим, холос. Лекин Мавлон акамни Қримга ўзим олиб бориб, ўзим олиб келдим. Беш кун хизматини қилдим. Ишонсангиз, беш кунда салкам минг сўмим кетди. Ёлғон айтсам, мана, нон урсин! Бу — ўша букри йигит эди.

— Бўпти, ҳайда!— деди Яраш полвон ва ўзини ўриндиққа ташлади. Йигит анчагача миқ этиб оғиз очмади. Қишлоққа етай деганда:

— Кечирасиз, ака, раис опанинг... сизга яқинлигини билмабман,— деди аста,— хафа бўлмайсиз.

— Бўпти, тўхта!— деди полвон юқларини йиғиш-

тириб,— сен ахмоқни ҳам хотин туққан. Оғзингни шалоқлигини қара!

Йигит шартта тўхтади. Полвон битта қизил ўн сўмлик чиқариб йигитнинг башарасига отиб юборди— да, тескари ўгирилиб кетди. Унинг қалби йиғлар, хиёнатдан, бедодликдан фарёд қилар, фақат номусининг зўридан ўзини йиғидан тўтиб борарди.

Яраш полвон тўғри колхоз идорасига йўл солди. У Зумрадни топмоқчи, у ерда, эл-юрт олдида шармандасини чиқариб жавобини бермоқчи эди. «Бир оғиз сўрамай раис бўлиб олдинг — индамадим. Райкомнинг маишатхонасида тонготар базм қилиб ўтирддинг — индамадим. Энди Қримни ўйлаб топдингми? Гулбоғ торлик қилиб қолдимми? Ҳозир бориб, Қримингни чиқараман...»

Зумрад идорада йўқ экан. «Социализм» колхозида қандайдир мажлис бор экан, шу ёққа кетибди. Яраш полвон қовоғини очмай секретарь қиздан сўради:

— Қачон келади?

Секретарь қиз полвоннинг ҳурматини қилиб ўрнидан турди:

— Билмадим, почча,— деди кўзларини жовдира-тиб,— мажлисни райком бованинг ўзлари ўтказаетган экан, демак, кечқурунгача борса керак— да. Зумрад опам келсалар нима деб қўяй?

— Ҳеч нарса, — деди полвон ва уҳ тортиб ўрнидан турди.

Узун кўчада сумкасию тўрхалтасини саланглатиб, калласини осилтириб кетиб боряпти. Ён-веридан ўтаётган кишиларни ҳам пайқамайди. Кўз олди жимирлайди, кўз олдида қора-қура шарпалар кезади. Шунча йил бадалида санчиқ нима — билмаган юраги оғрийди, кўксини тимдалаб, эзиб-эзиб оғрийди. Яраш полвоннинг эсига қачондир эшитган гапи тушди: «Хотин киши эрига ушумомад қила бошладими, билингки, у гуноҳ қилган бўлади ёки эрини каттароқ бир нарсага туширмоқчи». Бу жўнгина фикрни ўйлаб, полвон бир дам тўхтаб қолди. Зумрад ҳам кейинги пайтда ўзгармадими? Ўзгарди. Айниқса, Ялтадан қайтдию Яраш полвонни ялаб-юлқашга тушди. Полвон ёлғондан йўталса ҳам ириб туради, қовоғини солса, алланечук хавотирланган боқади... Яраш полвон аввалига, ҳа, энди ўн беш кун уйда бола боқтириб, саёҳатда юриб келганига уялаётгандир, деб ўйлади. Гап бу ёқда экан— да...

У уйга келди. Юкларни ошхонага олиб кириб тўқ эткизиб қўйди. Қудуқдан сув тортиб ичди. Қудуқ бошида анчагача хаёл суриб ўтирди. Кейин идорага телефон қилди. Зумрад қайтмабди.

То оқшомгача у ҳовлини айланиб юрди. Ўзи ўтказган кўчатлар ёнига бориб, узоқ-узоқ қараб турди. Совуқда улар ҳам Яраш полвондек жунжикиб турганга ўхшарди. Полвон қирмизи олма, анжир, шафтоли, ғайноли, нашвати... олдига борди. Дарахтларнинг шипшийдан шоҳларини бир-бир силкитди, гўё улар билан видолашди. Кўзларига ёш қалқди. Дунёдан, одамлардан, бу тескари ҳаётдан дод дегиси келди. «Қанақа замон ўзи бу, биродарлар, қанақа замон, а?! Бировнинг хотинига биров эгалик қилса?! Кечаси қўйнингдан чақириб олиб кетса! Бегона юртларга олиб бориб... юрса?! Лаънат сенга! Халқ отаси, район каттаси деган номинга лаънат! Сенга ҳам минг лаънат, фархотин! Иссиқ уйинг, ҳалол боланг, шаръий эринг турганда бировларга белингни қучоқлатиб... элга бош-қош бўлгунча ҳар нарса еганинг яши! Ҳали кўр бўласан, хор бўласан! Мана бу қўлларим сендан бошқа хотиннинг сочини силамаган эди, менинг номусимни букдингми, сени худога солдим...»

Яраш полвон жаҳл билан айвонга кирди, идорага

телефон қилди. Трубкани Зумрадининг ўзи кўтарди. Яраш полвон пишиллаб нима дейишни билмай қолди. Сўнг трубкани тарақлатиб ташладию эшикни тепиб очиб кўчага чиқиб кетди.

Унинг кўзига қон тўлган эди, идорага қандай етганини билмайди. Қоронғи тушган, идора олдидаги неон чироклар оқ-сарик бўлиб товланар, кираверишга «Янги йилингиз қутлуғ бўлсин, азиз колхозчилар!» деган узун шиор осилганди. Полвон гурсиллатиб даҳлизга кирди. Уч-тўрт одам ўтирган экан. Яраш полвон уларнинг саломига алик ҳам олмади. Эшикни шартта очиб ичкари кирди— да, дангал тўрга ўтди. Узунчоқ столнинг икки четида идора хизматчилари ўтирибди. Улар ялт этиб полвонга қарашди. Полвоннинг рангида ранг йўқ, қоратўри юзи янада қорайиб, буғриқиб кетган эди. Зумрад беихтиёр ўрнидан турди. Эрининг важоҳатини кўриб, «Тинчликми, адаси!» деб аранг оғиз очди. Яраш полвон индамади, тикка хотинининг ёнига бордию унинг бетига тарсаки тортиб юборди. Зумрад гуп этиб ўрнига чўкди. Идора хизматчилари, «Ҳай, ҳай, полвон, бу нима қилиқ?!» деб ўринларидан тура кетишди. Унча полвон чўрт зига қайтди. Остонага борганда: «Қолганини уйда оласан» дедию эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Бу воқеа бир неча сония ичида кечганидан барча ҳанг-манг бўлиб қолди. Кенгаш ўз-ўзидан бузилди. Ёрдამчиларига жавоб бериб юбориб, Зумрад аллама-ҳалгача рўпарасига — саркотибнинг улкан суратига тикилиб ўтирди. Сўнг, «Тамом» деб қўйди— да, хўрсиниб ўрнидан турди.

Зумрад эшикдан қўрқа-писа кирди. Шунча йил бадалида эрим чертмаган эди, энди аямайди, ўлгунча калтаклайди, деб ўйлади. Атрофга аланглади. Яраш полвон кўринмасди.

Бир-бир босиб ичкари уйга ўтди. Полвон катта уйда экан. Зумрад бош эгиб эрининг ёнига бориб ўтирди. Полвон қайрилиб ҳам қарамади. Зумрад нимадир демоқчи бўлади, тили айланмайди. Яраш полвоннинг бакиришини, сўкишини, ҳатто уришини истайди. Полвон эса индамайди. Тарки дунё қилган девонадек бир бурчақда чордона қуриб, калла осилтириб ўтирибди. Гоҳо туриб қудуқдан сув ичиб киради, уҳ тортади, яна сувга чиқади. Охири бир пақир муздек сув олиб кириб, ичига ёғлоғи солиб қўйди. Дамба-дам пақирдан сув олиб ичадию ўтган кунларини, етимликда чеккан жафоларини, эр бўлиб, ота бўлиб қувонган чоғларини ва ниҳоят, йигитлиги яқсон бўлиб, номуси букилиб... рўзғори касодга, йўқ, фалокатга йўлиққанини ўйлайди. Рўпарасида рўмолининг учини тишлаб ерга боқиб ўтирган мана бу жувон бир вақтлар қандоқ қиз эди-я, қандоқ қиз эди! «Менинг сиздан бошқа кимим бор, сизнинг мендан бўлак кимингиз бор?» деб кечаси билан қулоғига шивирлаб чиқарди. Яраш полвон уни не-не йигитларнинг қўлидан тортиб олганди. Барибир, у бировники бўлиб чиқди. Водариғ...

Полвон тағин биқинига қўл чўздди. Ёғлоғини пақирга ботириб сув ичмоқчи бўлди. Шу пайт Зумрад ирғиб туриб челакни нари суриб қўйди.

— Бўлди, энди, хўжайин, томоғингиз шамоллаб қолади.

Полвон унга ўқрайиб қаради.

— Ўлиб кетмайманми, сенинг нима ишинг бор? «Хўжайин» эмиш! Сенинг хўжайининг мен эмас, бошқа одам!

Зумрад эмаклаб келиб полвоннинг тиззасига бош урди, уввос тортиб йиғлади:

— Мени кечиринг, мен бадбахтни кечиринг, дадаси. Келинг, уринг, ўлгунча уринг! Оёқ-қўлимни синдиригинг!

Бирга турмайман, десангиз, майли судга беринг! Бироқ мен шармандани кечиринг! Мен сизнинг тирноғингизга ҳам арзимамайман... Ув!..

Яраш полвоннинг кўнглига гумон оралади. «Эҳтимол, ҳалиги вайсақи букир ёлғон гапиргандир», деб ўйлади. Хотинининг бошини кўтарди.

— Менга қара— Ялтага Насриддинов ҳам бордими, бормадими? Тўғриси айт! Қасам ич! Ёлғон айтсам, ёлғиз ўғлимнинг ўлигида ўтирай де!

Зумрад «А?» дедию анграйиб эрининг даҳшатли кўзларига тикилди. Полвон унинг кичкина бошини баҳайбат панжаларида ушлаб турар, агар хотини ёлғон гапирса, анжирдек эзиб юборишга тайёрдек эди.

— Гапир! Нега миқ этмайсан? Бордими у Ялтага, бормадими?

Зумрад: «Боргани йўқ» демоқчи бўлди, ammo «ўғлининг ўлиги»ни ўйлаб кўрқди. Шилқ этиб ўзини эрининг тиззасига ташладию яна уввос тортиб йиғлашга тушди. Полвон ўрнидан туриб кетди.

Шу кетганча алламаҳалгача келмади. Зумрад йиғлаб-йиғлаб, тонготарда ухлаб қолди. Эрталаб туриб қараса, эрининг ўрни бўш турибди. Тўшак қандай солинган бўлса — шундай. Зумраднинг юраги шув этди. Хаёлидан зувиллаб: «Кетган» деган фикр кечди. Уймауй югуриб, шкафларни титкилаб кўрди. Пул жойида, Зумраднинг тақинчоқлари, тўй куни Яраш полвон совға қилган марварид кўзли узук... ҳаммаси ўрнида эди. Полвон ўзининг совринларини, дипломларини, медалини ва янги дўпписини олиб кетибди.

Зумрад бу сафар йиғламади, кўймади ҳам. Узоқ вақтдан буён ўзини қийнаб келаётган оғир бир юк тамоми эзиб ташлагандек, шалвираганча меҳмонхона ўртасида туриб қолди...

Анвар
Обиджон

Онгимизда кезар сиймолар...

1875 йил. Тошкент

Бал. Сархушдир Кауфман¹,
Мийиғида — улуғлик.
Қўлидаги қадахдан
Сачрар қонранг суюқлик:
— Симирайлик мардона,
Сўнди пуфласак исён.
Нима бизга Фарғона,
Ким бўпти сарт Пўлатхон!
— Йўқ! Ёвга ҳам беринг тан,
Ахир руслар азал мард...
— Ҳақсан, штабс-капитан,
Бало экан ўша сарт.
Троцкий эсимда,
Ах, генерал бўлди мот.
Шундай катта қисмдан
Қайтмади бир тирик зот.
— Кавказ дерлар серхатар...
Ҳатто Шомилдек банда —
Чор қўшинин бу қадар
Қилолмаган шарманда.
— Бас, капитан!

Бас... кўзим...
Мастлик ҳаддан оширар...
(Куропаткин² қув кўзин
Қадах билан яширар).
Давом этар Кауфман:
— Биз ғолиб, биз буюкмиз.
Милтиқ билан, тўп билан
Доим ҳақмиз, суюкмиз.
Фурсат келар, жаноблар,
У юрт ҳолин кўрамиз.
Олдда палов, шароблар,
Хондек бўлиб юрамиз.
— Фарғонага берманг зеб,
Биламан у пеларни.
Қўй турганда, жон-жон деб
Сўйиб ейди бизларни.
Гап қистирар ёш хоним:
— Ҳамма юртда...
бир одат...

¹ Кауфман — Туркистон генерал-губернатори.

² Куропаткин — Пўлатхон кўзғолонини бостиришда қатнашган офицер, кейинчалик Туркистон генерал-губернатори.

Халққа халқ бўлмас ғаним,
Евдир фақат ёт солдат.

Капитан дер:

— Бир нафас

Солдатни қилманг эрмак.

Ҳа, Сизга соғ қолса бас

Жангдан сўнг бирон эркак.

Лек бокира Русь илҳақ

Ўз аскарин жонидан...

Пайдо бўлур денгиз нақ

Ҳали сартнинг қонидан

— Куропаткин,

босиқ бўл,

Ғўза ўсмас қон билан.

Ерлик авом нонга қул,

Кишанлаймиз нон билан...

Пичинг ташлар капитан:

— Баъзи қулдор гоҳ ўзи

Очиб кўяр билмасдан

Нонхўр қулининг кўзин.

Кауфман ғажир сўзни:

— Ташвишланма, оппоғим,

Ундай кўнгилчан русни

Эзиб кўяр папоғим...

У билмаски, кенг башар,

Папоқ эса торлигин.

Симбирскда беш яшар

Ульяновнинг борлигин...

Улуғбекнинг Абдуллатиф билан видолашуви

Тахт ўткинчи, э нодон,
Мен кетдим, сен яшайвер.

Илмсиз юрт — биёбон.

Мен кетдим, сен яшайвер.

Сароб — хон бу сахрога,

Ғофил тўлди дунёга,

Кошки учсам Зухрога,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Булар гулмас, бургандир,

Илонлар ин кургандир,

Барин худо ургандир,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Мовий нуқта кўл эмас,

Қизғиш тасма йўл эмас,

Ўнг ўнгмас, сўл сўл эмас,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Бунда аза, тўй ёлғон,

Уфурган хуш бўй ёлғон,

Ҳатто мақсад, ўй ёлғон,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Тун кўзимга бўлди ғарк,

Қолмади тўрт ёқда фарк,

Кўрсатсанг бас — қаён Шарк,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Жайхун-Сайхун орасин

Ҳеч битмади яраси...

Топган бўлсанг чорасин,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Ҳар бошда бор бир ўлим,

Қайда тугар, оҳ, йўлим?!
...Бир ўпайин, кел, ўғлим,

Мен кетдим, сен яшайвер.

Мангуберди фалсафаси

Тикандек кўп оламда лашкар,

Бири жисман, бири руҳан зўр.

Ғижинган ёқ доим юртпарвар,

Тиржайган ёқ доим ватанхўр.

Чечакдек кўп оламда элат,

Бири яшнар, бири сўлади.

Халқ бўлади «Биз!» деган миллат,

«Мен!» деган халқ миллат бўлади.

Фитрат

Тарих бағрин тилганлар — зулук,

Тарихга жим боққанлар — қочқин.

Уни чаппа ўрганган — ўлик,

Уни чаппа ўргатган — сотқин.

Уччаноқлар

*

Қориннинг пири — томоқ,
Шу боис кишан ҳар чоқ
Жиғилдонга боғлангай.

*

Бўйинсунгани сайин
Ўчкор тақдир атайин
Уни кўпроқ хўрлади.

*

Пора тутдик, ит еди,
Кимдир ҳиринглаб деди:
— Зотсиз экан, хайрият!

*

Бўғдой ўрим — бир бора
Ғўза кетма-кет бола —
Кўраверар ўзбекдек.

*

Ғолибман деб суюнма,
Сени янчиш қийинмас,
Мен... болангни ўйладим.

*

Табриклайман, эй жўра,
Бошни қилибсан ғурра...
Энди доно бўласан.

Оқмай қўйса қонда ор,
Дилда сўлар шан гулзор,
Сахро қолур ўрнида.

Қийин номдор Паст бўлмақ
Ва унвондор Хас бўлмақ...
Биз шунчаки бир шоир.

Итоатгўй ўғил бўл,
Биргина унга қул бўл,
Сотмас сени Ватанинг!

— Қизиқ фожеа айт-чи...
— Жондан тўйган бир Қайчи
Ўзин қиёлмай хуноб.

Игнабарг шеърлар

Ерни сўкди... осмонга чиққач.
Дўстлашолмас най ва ноғора.
Жони ундан қочиб қутулди.
Сотқин ҳатто ўғлидан қўрқар.
Тўппонча бор пулнинг қўйнида!
Ухласа, сал ҳалол яшайди.
Ошқозонга ўхшар нигоҳи.
Самолётда дон сепди банги.
Романларни ёзар... кетмонда.
Порахўрлар — пулнинг ўйнаши.
Шляпали эшакни миндим.
Бомба бордир варрагингда ҳам!

Инсон ўлди, туғилди қабр...

Хўп қайнатдинг... компот бўлмадим.

Гўшт еса-ку, қўйдан қўрқардик.

Мардлигин сир тутар ўзидан.

Хуллас... бу ҳўв сотқиннинг қизи...

Баҳс тугади милтиқ сўз олгач.

Шарқдан ухлаб, уйғонар ғарбда.

Воҳ! Уликлар ўлдирди уни!

Пашшаларнинг мачити — ахлат.

Кўк гиламда ётмас оқ илон.

Мол тўплар у... етимхонада.

Ёй ўқталди танкка болакай.

Гўрковдан ҳам диплом сўрар у.

Келди туҳмат ятак-иштонсиз.

Ойга шиша отди маст ўғри.

«Бех, Берия!» деб чақирар итин.

Боласиз уй — уруғсиз тарвуз.

Қамоққа ол... кимё заводин!

Энг бахтсиз қул — қўрқоқ амалдор.

Гоҳ жон ширин, гоҳида фарзанд.

Халқ сотилмас, сотишар халқни.

Тушликда уч ликоп бахт еди.

Ракеталар... Азроилники.

Бе... Парижда ҳатто нос йўқмиш.

Ҳар беш итнинг тўрттаси эрксиз!

Ўғлидан қарз сўради шўрлик.

Бунча тажанг бокс қўлқопи?

Ичворса-я Оролни... тўнғиз!

Сотиб олди уч кило китоб.

Филдираги йўқдир Ватанинг...

Бирпасда хона юзи синган идишларга тўлиб кетди, кийимлар улоқтирилди, стуллар ағанади.

Шу куни у хизматга бормади. Эс-ҳушини йиғиб, бир амаллаб «Тез ёрдам»га кўнғироқ қилди. У ердагилар эса, поликлиникангиздан врач чақиринг, дейишди. У деди, бу деди — бўлмади, йўқ, ахийри нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўйди, «Тез ёрдам» кўнмасдан иложи қолмади.

«Тез ёрдам» машинаси бутун шаҳарни бошига кўтариб чинқирганча адрес бўйича келиб тўхтади. Оқ халатли киши бир зумда кўлида қутича билан уйга кириб кетди. У кўнғироқни босди-да, эшикни итарди, очиқ экан, кириб бораверди.

— Ким бор?

— Кираверинг, — деган нола эшитилди хоналарнинг биридан.

Врач аланг-жалаң қилиб бемор ётган хонани топди.

— Сиз чақирдингизми, скорийни?

— Ҳа.

— Нега ўраниб олдингиз? Қани, юзингизни очинг-чи.

— Йўқ, йўқ! Очмасдан гаплашавераман!

— Э-ҳа-ҳа-ҳа-а. Бу қанақаси бўлди? Сиз чойшабнинг ичида ётаверсангиз мен қандай кўраману қандай даволайман? Еки... бегона эркакдан уяласизми-а? Ҳаҳ-ҳа-ҳа.

Врачнинг ҳазили беморнинг эркаклик иззат-нафсига тегди. У юзидан чойшабни шартта туширди-да, «Нима деяпсиз?» деб дўхтирга ғазаб билан тикилди.

— Вой-дод!

Дўхтир кўтариб келган қутчасиниям эсдан чиқариб, йўлакка отилди. Шундай пилдирадики, иккинчи қаватдан қандай тушиб, ҳовлига қандай чиққанини билмай қолди. Машина ҳайдовчиси аллақачон ўтирган жойида уйқуни ураётган экан. Врач сал нафасини ростлади-да, бориб секингина туртди:

— Ука... менга озгина қарашиб юбормасангиз бўлмайдиганга ўхшайди.

— Нима, ўлибдими? — деди ҳайдовчи кўзларини аранг очиб.

— Йўқ, ўлмаган... Сиз тушаверинг, тушунтириб бераман...

Врач машина ҳайдовчиси билан бирга квартира эшигига яқинлашганда ичкаридан йиғи аралаш нола эшитилди:

— Дўхтир, ёлвораман, кетманг. Мен шунақа касалга гирифтор бўлиб қолдим, ёрдам беринг, ёрдам! Бошингиздан зар сочаман! Ёлвораман, дўхтир!

Шу дақиқада дўхтир шофёрининг ортидан ичкарига аста-аста қадам кўяётган эди. Икки киши ҳарҳолда, бошқача бўларкан, кўрқувни енгиб, бемор ёнига келишди.

— Қачондан бери... бунақа?.. — деди дўхтир аранг.

— Бугун. Эрта билан турсам... шунақа...

— Кеча нима еб-ичгандингиз?

— Одатдаги овқатлар. Спиртли ичимлик ичмаганман.

Врач беморнинг кўлини кўрқа-писа ушлади, зарур томирини топиб, уришини санади.

— ...иситмани бир ўлчаб кўрамиз-а?

Врач оғзи очилиб қолган ҳайдовчига имо қилган эди, у тушунмай: «А? Нима?» деди.

— Термометрни олинг, — дея беморни кузатишда давом этди у. — Одатдаги овқатлар, денг? Хўп, ёшингиз нечада?

— Эллиқдан ошяпман энди.

— Хўп, яхши. Сочларингиз илгари ҳам оқмиди?

— Вой-вой-вой, оқ дейсиз-а! Бир тола ҳам оқи йўқ эди!

— Терингиз-чи?

— Топ-тоза эди.

— Авлодларингизда биронтасида...

— Йўқ, йўқ! Биронтасиям бу касалга чалинмаган! Мен ҳам сизга ўхшаб буғдойранг, чиройли, сип-силлик эдим!

— Кўп қайғурманг, тузалиб кетасиз. Ҳм, қани, термометрни кўяйлик-чи. Бирор ерингиз оғримаяптими?

— Йўқ.

— А-а-а, денг-чи. — Оғиз ичи ҳам ғайритабиий ола рангда экан, врачнинг эти жимирлаб кетди, лекин билдирмасликка ҳаракат қилиб давом этди: — Майли, майли. Яхши, томоқ безлари жойида. Ичингиз қалай?

— Вой, дўхтир, ҳеч қаерим оғримаяпти, безовта қилмаяпти дедим-ку, — деди бемор жавдираб.

— Баъзи касалларда шунақа бўлади, оғрисяям, билинмайди. Қани, чойшабни туширинг-чи, юракни бир эшитиб кўрайлик. Термометрни бу ёққа олинг. Хў-ўш, ҳаммаси жойида.

Бемор кўйлагини кўтарганда врач билан ҳайдовчи бир сесканиб тушишди.

— Ана, кўрқиб кетдинглар. Йўқ, керакмас, — деб бемор кўйлагини туширмоқчи эди, врач қаршилиқ кўрсатди:

— Кўрққанимиз йўқ, шунчаки... Бунақа касални биринчи марта кўриб турибмиз, сиз хижолат чекманг. Қимирламанг. Юрагингиз ҳам яхши. Қани, қорнингизни...

Дўхтир беморнинг қорнини пайпаслади, бармоқларининг учини ботириб-ботириб, «Оғримаяптими?» деб сўради.

— Оғримаяти-и-и, — деди бемор қисиниб. — Қайтанга кўлингизни ботириб оғритяпсиз? Ҳеч қаерим оғримайди ўзи: ичим ҳам яхши, пешобим ҳам тиниқ! Тушундингизми? Ундан кўра мени... Е тезроқ олиб кетинг бу ердан! — Бемор тажанг бўла бошлади. Дўхтирнинг унга раҳми келди.

— Хўп, хўп, олиб кетамиз, фақат сиз тинчланинг, ўзингизни уринтирманг.

Врач қутисидан игна чиқариб, беморнинг қаршилигига ҳам парво қилмай, билагига санчди.

— Юрагингизга қувват бўлади. Энди, баъзи нарсаларни ёзиб олай, — деди ва қутидан қоғозларни чиқариб, беморни сўроққа тутта бошлади. «Тергов» тамом бўлмаёқ бемор дорининг таъсиридан ухлаб қолди. Шундан сўнг врач шу ердаги телефон орқали махсус «Тез ёрдам»ни чақирди...

У ўз идорасида ўтирганмиш...

Муовин кириб бир варақ қоғозни столга қўйди. Имзо сўраяпти. У бир қоғозга, бир муовинга қараганча тураверди. Муовин чап чўнтагидан секингина белбоғи бузилмаган бир даста пул чиқарди. Тандирдан янгигина чиққан ширмойдек қип-қизил ўнталиклар муовиннинг чаққон ҳаракати билан бояги бир варақ қоғознинг остига илондек сирпаниб кириб кетди. Унинг юраги ёқимли ҳапқириб, муовинга жилмайиб қўйди ва қоғозга имзо чекди. Имзониям шунақанги ўхшатиб, жимжимадор қилиб қўйдик, ўзиям оғзидан суви томиб роҳатланди. Имзо тайёр бўлгач, пул тахлами стол тортмасига тушди. Муовин қоғозни олди-ю, раҳмат дейиш ўрнига, бошлигининг астига қараб туриб, бирданига кулиб юборди. Кулгиси соғлом кулгилардан эмасди, бармоғи билан бошлигининг афтини кўрсатиб, букчайиб-букчайиб куларди. Узини тўхтатолмай хохологан сари кўзлари катталашиб, қорачиқлари кенгайиб борарди. Кенгайиб-кенгайиб, бирданига қорачиқлар оппоқ, атрофидаги оқлар эса, қоп-қора бўлиб қолди. Қошлари, сочлари, киприклари ҳам оқариб кетди. Муовин ўзидан беҳабар, қотиб-қотиб куларди.

— Нега куласан? — деди у столга мушт уриб. — Куладиган аҳволда эмассан-ку?!

— Нега кулмайин, хўжайин? Ойнага бир қаранг, ўзингиз ҳам кулиб юборасиз, ҳаҳ-ҳа-ҳа-а!

У бошини муовин кўрсатган томонга буриб қараса... Ваннахонанинг ойнасида, бақрайиб турган, қош-кўзлари, сочлари оппоқ кимса... «Имм-м-м!» — у уйқусида инграб юборди.

— Алаҳляпти, — деди биринчи врач.

— Нима укол қилган эдингиз? — сўради келганлардан катароғи. Унис бая ёзган қоғозларни узатди.

— Ҳм... сал кўпроқ. Майли. Бемор бизнинг ихтиёри-мизга ўтди, сизга рухсат.

Уч кишидан иборат юқори малакали врачлар бригадаси беморни бир-бир кўздан кечириб чиққач, консилиумни бошлаб юборишди.

Кўзгудаги башара муовинига эврилди. «Хайрият-э, бузилган мен эмас, муовиним экан-ку» деган хаёл ўтди унинг миясидан. Бари бир у ўз афт-ангорини кўргиси келиб, ойнага тикилаверди. Муовиннинг башараси шилқимлик қилиб тураверди, кетмади. У ўзини кўргиси келиб, юзини ойнага тақади, шилқим башара у билан бурун уриштирди. Бирам совуқки! Ҳарчанд уринса ҳам ўзини кўролмади. Шунда, ҳеч бўлмаса қўлларимнинг рангини бир кўрай деган ўй билан уларни кўзи олдига келтирди. Не савдоки, ўз қўлларини ҳам кўролмади, билса, умуман, танаси йўқ экан, гўё жисми қаерлардадир учиб юрибди-ю, руҳи мана шу ерда, идорасида! Ана, шилқим муовин ваннахонанинг ойнасидаям бор, кабинетда ҳам унинг устидан кулиб турибди. «Йўқол!» демоқчи бўлиб муовин томонга бурилган эди, у ҳам аллақачон ғойиб бўлган экан, фақат олисдан хоҳолагани эшитилиб турарди. Наҳотки, унинг афт-ангори ҳам муовиникига ўхшаб қолган бўлса? Ҳа, ана, ваннахонанинг ойнаси кино экранига айланиб, унинг оқ-қора тасвирини кўрсатяпти, рўпарасида худди ўзига ўхшаган ола-була муовин, қўли бигиз, мазах қияпти. Бирдан, муовин кулгидан тўхтаб, қўлида пайдо бўлган дўхтирлар игнасини унинг билагига санчди.

— Им-м-м!

— Бир оз чиданг, хўжайин, мен сизни суратга оляпман, — дейди муовин, — негатив бўлиб қолгансиз. Фотоаппарат ичида аслингизга қайтасиз. Фотоплёнка-чи, фотоплёнка!

У игнаги фотоаппарат ихтиро қилишибди-да, деб ўйлади ўзича.

— Шунақа оғритиб суратга оласанми, аблаҳ?! — дейди у экранда туриб.

Шу кадрларнинг ҳаммасини у залнинг қаеридадир турибми, ўтирибми ё учибми томоша қиларкан, ёнидаги томошабинлар «Негатив» деб гаплашганини эшитиб қолди. «Кино кўришга халал берманглар!» деди ёнидагиларга ва... кўзини очиб, оқ халатли кишиларни кўрди.

— Ҳеч қаерингиз оғримаяптими? — деди улардан бири.

Тушнинг таассуротидан ўзига келмаган бемор, жавоб бериш малол келдими, дўхтир томондаги қўлини сал қимирлатиб, кўз қири билан имо қилди.

— Ҳа, биз ҳозир укол қилдик, — деди янги врач, — оғриғам ўтиб кетади.

У оғир хўрсиниб, «Менга нима бўлди?» деди.

— Сиз... дардга йўлиқибсиз. Ғалати... лекин ҳеч қўрқадиган ери йўқ, ташвиш қилманг. Шу... терингизга қандайдир пигментлар етишмаганидан бўлиши керак.

— Песми?

— Йўқ, йўқ! Уттиз¹ йиллик тажрибам билан қасам ичиб айтаманки, бу бошқача касаллик!

— СПИДми? — деди бемор баттар даҳшатга тушиб.

Врач уни ҳовлиқтирмаслик учун энгил кулди:

— Сиз айтаётган касалликнинг белгилари бошқача бўлади. Уринсиз ташвиш қиялмасиз, икки-уч кунда ўз холингизга қайтасиз.

— Ростданми?!

— Бизга ишонаверинг! — Врач ўзини ва ёнидаги ҳамкасбларини кўрсатди. Бемор кўзларининг «оқчиқ»лари бир зум кенгайиб кетди. Хурсанд бўлди, қоғи, «Раҳмат, яхшилингизни унутмайман» деди.

— Энди, туриб кийинаверинг, биз билан кетасиз.

— Илтимос, фақат ёлғиз палатага қўйинглар. Шу аҳволда одамларга қандай қарайман? Мендан кўрқиб кетишмайдами?

Уни алоҳида палатага ётқизишди. Дўхтирлар ва ҳамширалардан бўлак ҳеч ким бу хонага кирмайди, овқат-ням ҳамширалар келтириб беришади, ҳамма муолажа шу хонанинг ўзида. Бунақа қулайликларга у илгари ҳам осонликча эришарди, гоҳо ўзича, туғма талант бор, деб кўкрагига уриб қўярди. Ҳозир эса талантга шишадиган хонаси эмас. Мана, профессорнинг шахсан ўзи даволаётганига қарамай, бирор натижа чиқмади, ваъда қилинган икки-уч кундан нечтаси ўтиб кетди. У ювинадаги хонадаги тошойнага тикилавериб эзилади, хаёли курғур ҳар қаёққа етаклайди.

«Наҳотки, поралар учун юзим қорайиб, сочларим оқариб кетди? Олган бўлсам, фақат ўзимга олмадим-ку. Қорайиши ёмон аломат, лекин, оқ-чи? Кимларгадир ёмонлик қилганим билан, бошқаларга яхшилик қилганман, шунинг учун оқардимикан? Эҳ, кимларга яхшилик қилмадим мен! Қўл остимда ишлайдиганларнинг ҳаммаси мендан хурсанд. Қўйиб берсам, оёғимни ялашади, бу ерда ётганимни айтсам борми? Арзимаган мояна оладиган одамлар, қўлига жарақ-жарақ пул тушиб тургандан кейин менинг оёғимни яламай кимнинг оёғини яласин? Ҳамма жойнинг «қоида»сини келиштириб турган — мен! Раҳбарларни рози қилган — мен! Топшириқларни дўндирган — мен! Мен бўлмасам, биронтасиям ишни эплаштиролмади!..»

Қани, кимлар мендан ёмонлик кўрибди? Ҳм, уларнинг йўли бошқа. Ким айтибди, тўсқинлик қилсин, деб? Мен ўзимча ҳеч кимга ёмонлик қилмаганман. Қилган бўлсам, ўзимни ҳимоя қилганман, холос! Хўш, қайси ёзуқларим учун бу кўйга тушиб қолдим.

Худди шу дақиқаларда профессор ҳам кабинетига боши қотиб ўтирарди. «Бу қандай дардисар касаллик бўлди?» дерди ўзига-ўзи, неча марталаб. Медицинада учрамаган касаллик-ку». Қонни, тери ҳужайраларини, ҳатто соч толасини энг зўр асбоблар ёрдамида текшириб кўрди. Вируслар кўп, лекин қайси бири у дардга сабабчи экан — профессор билолмай ҳайрон, чунки бу вирусларнинг «қўли»дан бунақа тоифа иш келмаган ҳеч! Профессор касаллик тарихига нима деб диагноз ёзишни билолмай, беморнинг тескари тасвирга ўхшаган ранги-рўйига кўра, шартли равишда «Негатив» деб атади.

Сўнг, профессор беморни кўраётиб, уёқ-буёқдан гап очди:

— Ҳозир, бирданига тузалиб қолсангиз, нима қилган бўлардингиз?

— Оҳ! — энтикиб кетди бемор, — сизга миннатдорчилигимни сўз билан айтолмаган бўлардим. Шунчаки... бошингиздан бир ҳовуч тилла сочган бўлардим.

Профессор кулди:

— Мен миннатдорчилик эмас, ўзингиз ҳақингизда сўраяпман. Масалан, илгаригидек куч-қувват билан ишлаб кетган бўлармидингиз?

— Мен ҳеч қачон хизматдан бўйин товлаган эмасман. Корхонам доим топшириқни бажариб келган. Юқоридагилар планни ошириб қўйишарди, мен бари бир бажараверардим! Шу ердан тузалиб чиқсам, бўлди — план, мажбурият дегани менга чўт эмас!

— Фидойи экансиз. Касалингизга хизматингизнинг бирор дахли йўқмикин?

Беморнинг кўз «оқчиқ»лари кенгайиб кетди, назарида профессор боягина унинг дилидан кечган ўйларни ўқиб олгандек эди.

— Йўқ, — деди у шошиб, — қандай дахли бўлиши мумкин?

— Масалан, ишингизда кўп асабийлашасиз ёки иш кабинетингизда шароит ёмон, айтайлик, ўша атрофда ҳавони бузиб турадиган нимадир бўлиши мумкин.

— Асабни бузмайдиган иш бор эканми, — деди бемор бир оз ўйлаб олгач. — Сиз айтган бошқа шароитларга келсак, ёмон эмасди.

У ичидан зил кетганини билдирмади. Шундан сўнг суҳбат унча қовушмади, профессор бир-икки кўнгилочар гапдан сўнг чиқиб кетди.

Тез кунда бу касални ўрганиш учун малакали врачлар ҳайъати тузилди. Аъзоларнинг ҳар бири беморни уринтириб қўймасликка ҳаракат қилиб, шахсан текшириб, обдон суҳбатлашиб кетди.

«Қандай даволаш керак?» деган муаммодан кўра «Янги хасталик ягонами ёки яна чиқади, юқумлими, юқумсизми?» деган саволлар ҳайъатни кўпроқ ташвишга соларди. Аъзолар енг шимариб, ишга жиддий киришиб кетишди...

Ниҳоят, орзиқиб кутилган кун келди: «Негатив»нинг давоси топилди! Шу кундан эътиборан бемор махсус тайёрланган дорилардан ича бошлади, ҳамширалар кишини аллалаб қўядиган даражада ёқимли мойни унинг терисига суртишди. Икки кундан сўнг ўзгариш сезила бошлади, бемор оқ-қора кўринишдан аслига қайта бошлади. Бир ҳафтадан кейин, териси табиий ранг кашф этди, фақат илгаригидек буғдойранг, тиниқ эмас, қўл-оёқларининг тирноқларига тикилиб қараган одам кўкимтирлигини пайқаш мумкин эди.

Тери буғдойранг бўлмаса бўлмас, тирноқлар ҳам сал кўкимтир бўлақолсин, кўрган одам, қон шунақа кўрсатяпти, деб ўйлар, аммо дилни ғаш қиладиган бошқа бир нарса бор: беморнинг тишлари қоралигича қолаётган эди!

— Нега оқармаяпти? — деди у профессорга.

Профессорнинг ўзи ҳайрон: нега соч ва терини, кўзни ўз ҳолига келтирган дорилар тишга келганда ожизлик қиляпти? Бунинг сабабини ҳозир ўзи ҳам билмайди.

— Сиз сабр қилинг-да, ахир, унинг ҳам давосини топамиз, — деди профессор, — мана, шунча даволадик-ку, буёғиям бир гап бўлар.

Бир ҳафтадан кейин бемор махсус тайёрланган паста билан тишини ювди. Биринчи галдаёқ тишлари оппоқ бўлди. У севинганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди, хонада ётавериб, роса зериккан экан, шу заҳоти йўлакка чиқиб, бошқа беморлар билан аралашиб кетди. Кейин билса, паста тишнинг қорасини юволмас экан-у, лекин оппоқ ва юпқа, беэиён модда билан қоплаб оларкан. Демак, бу паста унинг доимий ҳамроҳи бўлиши керак!

— Ҳозирча бошқа иложимиз йўқ, — деди профессор. — Ноумид бўлманг, албатта давосини топамиз. Эртага бир рентгенга тушиб чиқинг.

У рентген хонасига кириб келди, палатасига қайтиб,

хотиржам ётди, зерикканида яна залга чиқиб, одамлар билан аралашиб юрди, телевизор кўрди. Унинг учун касаллик умуман чекинган эди, тишни махсус паста билан ювса ювар, бари бир ҳар куни ювади-ку.

Рентген нурларида олинган сурат профессорни лол қолдирди. Одатда, бундай суратларда суяк оқ кўринса-да, қаерларидир унча-мунча қорайиб туради. Буни-сида эса, суяк ўринларига худди оппоқ бўёқ юргизиб чиқилгандек! Бу — суякларнинг ҳақиқий ранги қора эканлигидан дарак бериб турарди.

Профессор, нега беморнинг тишлари қоралигича қолаётгани сабабини энди тушуниб етди ва касаллик дафтарига қуйидагиларни ёзиб қўйди: «Негатив вирус асосан беморнинг суягида экан. Муолажалар унинг ташқи кўринишини даволаётгани, организмнинг моҳияти эса, ўзгармай қолгани аён бўлди... Илгари тайинланган муолажа давом эттирилсин!»

Бир неча кундан кейин врачлар ҳайъати яна тўпланди. Бу сафар аъзолар беморни соғайиб кетгани билан табриклашди, яна бир марта ишонч ҳосил қилиш учун уни бир-бир кўздан кечиришди.

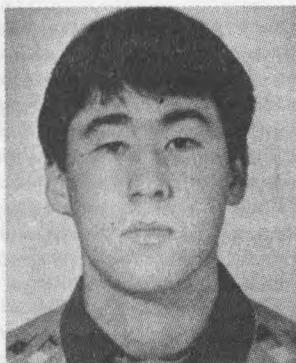
Собиқ бемор ҳалоскорларига миннатдорчилик билдирар экан, «рахмат»ни кўп марта такрорлади, алоҳида-йўқлаб келажагини қистириб ўтди. Унга ҳар ўн кунда келиб, текширувдан ўтиб туришни ва бир йўла тиш пастасидан ола кетишни тайинлашди. У врачлар билан хайрлашиб, чиқиб кетгандан сўнг, профессор ҳамкасабаларига бир гумонини айтди:

— Бу одам биз учун ҳозир ҳам бемор. Мени ташвишлантираётган нарса шуки, унинг суягидаги «негатив» билан ташқи кўриниши ўртасида албатта зиддият келиб чиқади-да, бир кунмас бир кун уни ҳалок қилиши мумкин. Нима қилмоқ керак?

Шу пайт эшикни қия очиб ҳамшира кўринди, унинг нигоҳи ташвишли эканини ҳамма сезди.

— Яна бир бемор келтиришди. Худди ўшандай... Рангига қараб бўлмайди, — деди у.

Ҳайъат аъзолари «Энди нима қилдик?» дегандек профессорга тикилиб қолишди.

Рашид
Зоҳид

Бир ойдинлик келаверар
Тўхтата билмасман
Сочларингга кўмилган кўлимда бошинг
Бир ойдинлик келаверар
Кўлларим қип-қизил шафаққа ботган
Бир ойдинлик келаверар
Кўлларимдан оқади дарё
Бир ойдинлик келаверар
Мен йўқман гўё

Интиқом

Кўзим олмос пичоқдай ўткир
Оғриқни иккига бўлиб бораман
Зулматни ёритиб кесади қасос.

Ўзингни алдадинг, дўстингни сотдинг
У ёғига йўл йўқдир энди,
Ахир сотиб бўлмас она Ватанни!

Токи юраклардан кетмас бу алам,
Зимдан одимларни ўртарсан токи,
Сени қон тутажак — онангинг қони!

Гул

Нодирага

Мени кўллар эмас
Шамол ерга қадади
Мен эрдан туғилдим
Йўқ ердан эмас
Ватаним осмондир
ерларга сочилган осмон
Мен ўлмайман
Мен абадийман
Ҳатто ўлдиролмас мени одамлар
Ўлдиролмас қуллар, мутелар
Ахир мен гул —
Гулман, кул эмас!
Бас, даҳшат соламан уларга
Гуллаган чоғимда узилиб
Ва яна гуллайман даҳшатли
Мени узган кўлга сиғиниб.

Охирги фарзанд

Сабр бер сабрингдан
Сабр бер халқим

Ахир сенинг сабринг кўп
Одамлардай мен ҳам
ўйнаб-кулайин
Ечиб ташлай руҳимдан
Ватан сўзини
Дийдирасин энди арвоҳлар
Музлаб қолсин қадимий шавкат.

* * *

Мен балиқ тутиш учун келмадим бу ерга
Балки
Балиқ овиға чиққан кунимизни
Сувнинг кўм-кўк таъмини туймоқчиман.
Нафасимни тўлдираётган
Ҳавонинг энг яқин қизи —
Кузни
Мана шу ёнимдаги кузни яна ҳам
яқинроқ чорламоқчиман
Ва энамнинг озғин юзлари
титроқ бармоқларини эсламоқчиман холос.

Сўнгги манзил

Боғимдаги дарахтларни
Қуриб қолаётган бу гужумларни
кўпроқ тушунаман мен.
Бир жойда туғилиб, бир жойда ўсиб
Еримиз, тилимиз бир бўлгандан сўнг
ўзимнинг тилимда гаплашаман
боғимдаги дарахтлар билан.

Юлдузлар чақнаса тунги очунда
Оқшом маст қилсаю
ой билан кетсам
Йўлларимда учрар яна кўп боғлар,
Бу боғларнинг кўм-кўк дарахтлари
кўшиқ айтиб олдимга чиқса,
Кўркам навнихоллар чалса куйини
Мастона чайқалса оғочлар билан.
Нигоҳим иссиқ бир нурга айланса,
Сувлар оқса изимдан тўлиб —
Демак мен ўргандим яна бир тилни
Гаплаша олурман бу боғлар билан.
Ҳали кўп олдимда яшнаган боғлар,
Очилмоқчи гуллар, ёнмоқчи тоғлар.
Ҳали қанча халқлар ўз тилларида
Бахтини бошимга сочмоқчи,
Яна қанча тиллар шарбатларини
Менинг лабларимга тўкмоқчи.
Ҳали кўп олдимда яшнаган боғлар...
Лекин
боғимдаги дарахтларни
қуриб қолаётган бу гужумларни
кўпроқ тушунаман мен.
Бир жойда туғилиб, бир жойда ўсиб
Еримиз, тилимиз бир бўлгандан сўнг
ўзимнинг тилимда гаплашаман
боғимдаги дарахтлар билан.
Бир куни
Саҳарда
Қуёш оппоқ туманга бурканиб ётар
Ватаним ҳам оппоқ туман ичинда
Бир куни
Кўзларимни қоплайди парда
зангори ранг тутар оламни
зангор бўлиб кўринар боғим
Бир куни
мен бунда қолурман абадий.

Оруз Тепакўзга дўқ урди, сўкди, таъқиқлади, бўлмади. Охири уйдан қувди.

Тепакўзнинг пари онаси келиб, ўғли қўлига бир узук кистирди. Уғил, санга ўқ ўтмасин, танингни қилич кесмасин, деди.

Тепакўз Уғуздан чиқди. Бир юксак тоққа борди. Йўл кесди. Одам олди. Катта ҳароми бўлди.

Уни бир неча одам ўраб олдилар. Уқ отишди — ботмади, қилич урдилар — кесмади, найза билан санчишди — илмади. Чўпон дегани қолмади, ҳаммасини еди. Уғуздан ҳам одам емакка бошлади.

Уғуз йиғилиб ёнига борди.

Тепакўз кўриб, ғазабланди. Бир оғочни томири-ла кўпорди, отиб, эллик-олтмиш одамни ҳалок айлади. Алплар боши Қозонга ҳам зарб теғди, дунё кўзига тор бўлди. Қозоннинг қардоши Қора Кўна Тепакўз қўлида забун бўлди. Дулзан ўғли алп Рустам шаҳид бўлди. Темир тўнли Момоқ ҳам қўлида ҳалок бўлди. Мўйлови қонли Бугуз Омон ҳам забун бўлди. Оқ соқолли Оруз Хўжага қон қусдирди. Уғли Қиён Салжукнинг ўти¹ ёрилди.

Уғуз аҳли Тепакўзга таъсир қилмади, кўрқди, қочди. Тепакўз олдига чиқиб, қочирмади. Уғузни ўз ерига қайтарди.

Алҳосил, Уғуз аҳли етти марта қочди, Тепакўз олдига чиқиб, етти марта изига қайтарди.

Уғуз Тепакўз қўлида тамом забун бўлди. Бордилар, Кўрқут Отани қақирдилар. У билан маслаҳатлашдилар, келинг, кесим кесайлик² дейишди.

Кўрқут Отани Тепакўзнинг ёнига олиб бордилар. Борди, салом берди, айтур: Уғил Тепакўз, Уғуз қўлингга забун бўлди, ночор қолди. Оёғинг тупроғига мани ташладилар, санга кесим берайлик, дейишди, деди.

Тепакўз айтур: Ҳар кун олтмиш одам беринг емакка, деди.

Кўрқут Ота айтур: Бу ҳолда сан одам қўймай тугатарсан, деди. Фақат кунига икки одам билан беш юз қўй берайлик, деди.

Кўрқут Ота шундай дегач, Тепакўз айтур: Майли, шундай бўлсин. Хўп, манга яна икки одам беринг, манинг емагим пиширсин, ман ейяйин, деди.

Кўрқут Ота қайтди, Уғузга келди, айтур: Юнгли Хўжа билан Ялағили Хўжани Тепакўзга беринг, ошин пиширсин, деди. Ва яна кунига икки одам билан беш юз қўй сўради, деди.

Улар рози бўлишди. Тўрт ўғли бўлган одам, бирини берди, учови қолди. Уч ўғлоннинг бирини бериб, иккисин қолдирди. Икки ўғли бори бирини берди, бири қолди.

Қобоқ Қон деган бир киши бор эди. Икки ўғли бор эди. Бир ўғлини бериб, бири қолган эди. Навбат яна айланиб унга келган эди.

Онаси фарёд этиб йиғлади, зорлик айлади.

Магар, Хоним, Оруз ўғли Босот ғазога кетган эди. Шу маҳалда келиб қолди.

Она айтур: Босот энди оқиндан келди, борайин, ўйлаким, манга бир асир берар, ўғлончиғимни қутқарардим, деди.

Босот, хаёл суриб ўтираркан, кўрдикки, бир хотин киши келур. Келди, ичкари кириб, Босотга салом берди, йиғлади, айтур:

**Найзаси ҳовучига сиғмаган Эликли ўғли,
Эрдил така шохидан ҳам қаттиқ ёйли.
Ич Уғузда, Така Уғузда оти маълум
Оруз ўғли хоним Босот манга мадад,**

деди.

Босот: На тиларсан, деди.

Хотин айтур: Елғончи дунё юзида бир эр кўпди. Яйловида Уғуз элин кўндирмади. Қора пўлат қиличларга қилини ҳам кесдирмади. Уткир найза ўйнатганларга илдирмади. Қайин ўқи отганлар ҳам кор қилмади. Алплар боши Қозонга бир зарб урди, қардоши Қора Кўна қўлида ҳалок бўлди. Мўйлови қонли Бугуз Омон қўлида забун бўлди. Оқ соқолли отанг Орузга қон қусдирди. Майдон юзинда қардошинг Қиён Салжук ҳам синди, жон берди. Буюк Уғуз бекларининг кимин забун этиб, кимин шаҳид айлади. Етти қатла Уғузни еридан қувди. Отанинг кесимин кесди. Кунида икки одам, беш юз қўй

¹Ут — ўтакаси ёрилди.

²Кесим кесмоқ — битим тузмоқ.

сўради. Юнгли Хўжа билан Япағили Хўжани хизматкор этиб бердилар. Тўрт ўғли бўлган бирин берди, учови қолди, уч ўғли бори бирин берди, иккиси қолди; икки ўғли бори бирин берди. Икки ўғлончиғим бор эди, бирин бердим, бири қолди. Айланди, навбат яна манга келди. Уни олмоқ истарлар. Хоним, манга мадад, деди.

Босотнинг қоронғили кўзлари ёш ила тўлди. Қариндоши учун сўз сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Қирон ерда тикилмиш ўтовларинг,
У золим йиқтирди, ажаб, қардош.
Югрук бўлган отларинг қаторидан
У золим ажратди, ажаб, қардош.
Бақувват туяларинг сафидан
У золим айирди, ажаб, қардош.
Дастурхончун асраган қўйларингни
У золим қирди, ажаб, қардош.
Қувонч ила келтирганинг келинчагинг
У золим сандан айирди, ажаб қардош.
Оқ соқолли отамни,
Ўғил, дея йиғлатдинг, ажаб, қардош.
Оқ юзли онамни
Ўғил, дея бўзлатдинг, ажаб, қардош.
Қарши ётган қора тоғим юксаги қардош,
Тез оқар кўркли сувим тошқини қардош,
Кучли белим қуввати,
Қоронғи кўзларимнинг ойдини қардош,
Қариндошимдан айрилдим,

дея кўп йиғлади, зорлик қилди. Ул хотин кишига бир асир берди, бор ўғлингни қутқар, деди.

Хотин олди, келди, ўғлининг ўрнига асирни берди. Ҳам ўғлинг келди, дея Орузга суюнчилади.

Оруз севинди. Буюк Уғуз беклари ила Босотга қарши келди. Босот отасининг қўлини ўпди, йиғлашдилар, бўзлашдилар.

Онасининг уйига келди. Онаси чиқди. Уғлончиғини қучди. Босот онасининг қўлини ўпди, кўришдилар, бўзлашдилар. Уғуз беклари терилди. Ейишма-ичишма бўлди.

Босот айтур: Беклар, қардошим ҳаққи, Тепакўз билан олишарман, на буюрарсиз, деди.

Қозон бек сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Қора аждар бўлди Тепакўз,
Арш юзида ўрадим, ололмадим.
Қора қоплон бўлди Тепакўз,
Қора тоғда ўрадим, ололмадим, Босот.
Қутурган арслон бўлди Тепакўз.
Қамишзорда ўрадим, ололмадим, Босот.
Эр бўлсанг, зўр бўлсанг
Ман Қозонча бўлмайсан, Босот,
Оқ соқолли отангни йиғлатмагил,
Оқ сочли онангни бўзлатмагил,

деди.

Босот айтур: Албатта бораман,

Қозон айтур: Узинг билурсан,

Отаси йиғлади, айтур: Уғил, ўчоғинг изсиз қўйма, карам айла, борма, деди. Босот айтур: Йўқ, оқ соқолли азиз ота, борурман, деди, тингламади. Беллигидан бир тутам ўқ чиқарди, белига тикди. Қиличин елкасидан ошириб боғлади. Ейини қўлига боғлади. Этакларин қайирди. Отасининг онасининг қўлини ўпди. Ҳалолашди, хуш қолинг, деди.

Тепакўз бўладиган Саллоҳ хона қоясига келди. Кўрди, Тепакўз орқасини қуёшга бериб ёлғиз ўтирмиш. Белидан бир ўқ чиқарди. Тепакўзнинг бағрига бир ўқ урди, ўқ кирмади, парчаланди. Яна бир отди, у ҳам пора-пора бўлди.

Тепакўз хўжаларга айтди: Бу ернинг пашшаси бизни қитиқляпти, деди.

Босот яна бир ўқ отди, у ҳам пораланди, бир парчаси Тепакўзнинг кўз ўнгига тушди.

Тепакўз сачради, боқди. Босотни кўрди, чапак чалди, қаҳ-қаҳ кўлди. Хўжаларга айтур: Уғуздан бизга яна бир барра кўзичоқ келди, деди.

Босотнинг ёнига келди, тутди, бўғизидан ушлаб, ётоғига келтирди. Этигининг қўнжига суқди, айтур: Ҳой, хўжалар, муни манга тушликдан сўнг қовурарсиз, ейман, деди ва ухлади.

Босотнинг ханжари бор эди. Этикни ёрди, ичидан чиқди, айтур: Ҳой, хўжалар, мунинг ўлими нимадан, деди.

Айтдилар: Билмаймиз, аммо, кўзидан бошқа жойида эт йўқдир, дедилар.

Босот Тепакўзнинг боши устига келди. Қаради, кўрдиким, кўзи этди. Айтур: Ҳой хўжалар, найзани ўчоққа қўйинг, қизисин, деди.

Найзани ўчоққа қўйдилар, қизиди.

Босот қўлига олди. Найзани Тепакўзнинг кўзига шундай босдиким, Тепакўзнинг кўзи йўқ бўлди. Шундай наъра тортиди, ҳайқирдиким, тоғ ва тош акс-садо берди.

Босот сачради, қўйларнинг ичига, моғорага¹ тушди.

Тепакўз билдиким, Босот моғорададир, моғоранинг эшигининг бир ёнига бир оёғини, иккинчи томонига иккинчи оёғини қўйиб, айтур: Ҳой, қўйнинг боши эркач, кел, бир-бир кеч, деди.

Бир-бир келиб, кечди. Ҳар қўйнинг бошини силаб кўрди. Тўқлиларим, давлатим сақор² қўчқор, энди сан кеч, деди. Бир қўчқор ўрнидан қалди, қоқилиб йиқилди.

Дарров Босот қўчқорни босиб, бўғизлади, терисини шилди. Қуйруғи билан бошини териди қолдирди. Ичига кирди. Босот Тепакўзнинг ёнига келди.

Тепакўз билдиким, Босот тери ичидадир. Айтур: Ай, сақор қўчқор, маним қандай ҳалок бўлажагим билдинг. Моғора деворига сани шундай ураинким, қуйруғинг моғорани ёғласин, деди.

Босот қўчқорнинг бошини Тепакўзнинг қўлига берди. Тепакўз бўйнидан маҳкам тутди. Шох билан тери қўлида қолди. Босот Тепакўзнинг бути орасидан санчиб чиқди.

Тепакўз шохни кўтариб ерга урди, айтур: Уғлон, қутулдингми, деди.

Босот айтур: Тангрим қутқарди, деди.

Тепакўз айтур: Ҳой ўғлон, ол шу бармоғимдаги узукни, бармоғинга тақ. Санга ўқ ва қилич қор этмасин, деди.

Босот олди, узукни бармоғига тақди.

Тепакўз сўрар: Уғлон, узукни тақдингми?

Босот айтур: Тақдим.

Тепакўз Босотга ҳужум қилди, ханжар ила чалди, кесди. Босот сачради, кенг жойга чиқиб олди. Кўрдиким, узук яна Тепакўзнинг оёғи остида ётар.

Тепакўз сўрар: Қутулдингми?

Босот айтур: Тангрим қутқарди, деди.

Тепакўз айтур: Уғлон, бир қуббани кўрдингми?

Босот айтур: Кўрдим.

Тепакўз айтур: Манинг хазинам бор, ул хўжалар олмасинлар, бор, муҳрла, деди.

Босот қубба ичига кирди. Кўрдиким, олтин ақча йиғилмиш, боқар экан, ўзини унутди.

Тепакўз қуббанинг эшигин тўсди, сўрар: Қуббага кирдингми?

Босот айтур: Кирдим, деди.

Тепакўз айтур: Қубба билан қўшиб шундай ураинки, дабдала бўларсан, деди.

Босотнинг тилига калима келиб, дуо ўқиди. Шу заҳотиёқ қубба ёрилди. Етти жойдан эшик очилди, биридан ташқарига чиқди.

Тепакўз қуббага қўлини суқди, шундай силтадиким, қубба зеру забар бўлди.

Тепакўз айтур: Уғлон, қутулдингми?

Босот айтур: Тангрим қутқарди, деди.

Тепакўз сўрар: Санга ўлим йўқ экан, шу моғорани кўрдингми?

Босот айтур: Кўрдим.

Тепакўз айтур: Унда икки қилич бор, бири қинлик, бири қинсиз. Қинсиз қилич кесар манинг бошимни. Бор, келтир, манинг бошимни кес, деди.

Босот моғора эшигига борди. Кўрди, бир қинсиз қилич жойида турмас, гоҳ юқорига, гоҳ пастга инар.

Босот айтур: Ман бунга бетакаллуф ёпишмайин, дея аввал ўзининг қиличини суғурди, тутди. Қинсиз қилич уни

¹ Моғора — қўра.

² Сақор — қашқа.

икки бўлак қилди. Борди, бир оғоч келтирди, қиличга тутди, уни ҳам икки бўлди. Тез ёйини қўлига олди, ўқ билан ўша қилич осилган занжирни урди, узди. Қилич ерга тушди, ерга кириб кетди. Ўз қиличини қинга солиб, ерга санчилган ул қиличнинг соpidан маҳкам тутди.

Борди, айтур: Хой, Тепакўз, қалайсан, деди.

Тепакўз сўрар: Ҳа, ўғлон, яна ўлмадингми?

Босот айтур: Тангрим қутқарди, деди.

Тепакўз айтур: Санга ўлим йўқ экан, деди. Нола этиб Тепакўз сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Кўзим, кўзим, ёлғиз кўзим,
Ман ёлғиз кўз ила Уғузни синдиргандим,
Ола кўздан айирдинг, йигит, мани.
Тотли жондан айирсин худо сани
Уйлаким, ман чекарман кўз дардини,
Ҳеч йигитга бермасин қодир мухтор кўз дардини,

деди.

Тепакўз яна айтур:

Қоларда, кўпарда, йигит, еринг на ердир!
Қоронғи тун ичида юрсанг умидинг надир!
Катта санжоқ кўтарган хонингиз ким!
Қирғин кунни ўнгдан урган алпингиз ким!
Оқ соқолли отанг оти надир!
Алп эран, эрдан отин яширмоқ айб бўлур,
Отинг надир йигит, айтгил манга!

деди. Босот Тепакўзга сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Қоларда, кўпарда жойим Кунўртач¹,
Қоронғи тун ичра йўл ошсам, умидим эгам,
Катта санжоқ кўтарган хонимиз Бойинтур хон,
Қирғин кунни ўнгдан урган алпингиз Салор ўғли Қозон.
Отанг отин сўрар бўлсанг, Катта Оғоч,
Онам отин сўрар бўлсанг, Улкан Арслон
Маним отим сўрар эсанг, Оруз ўғли Босотдир,

деди.

Тепакўз айтур: Энди қардошимиз, мани қийма, деди.

Босот айтур:

Хой, ярамас, оқ соқолли отамни йиғлатмишсан,
Чакка сочи оқарган онамни бўзлатмишсан,
Қариндошим Қиёни ўлдирмишсан,
Оқ юзли янгамни тул айламишсан,
Ола кўзли бўбакларин етим қўймишсан,
Қўймасман сани.
Қора пўлат ўз қилим тортмагунча,
Кўркли бошинг кесмагунча,
Ол қонингни ер юзига тўкмагунча,
Қардошим Қиёнинг ўчин олмагунча,
Қўймасман,

деди. Тепакўз яна бир сўйламиш, айтур:

Қалқибон ўрнимдан турдим, дер эдим,
Буюк Уғуз беклари-ла аҳдим бузаман, дер эдим,
Янги туққанларин қираман, дер эдим,
Бир марта одам этига тўяман, дер эдим,
Қалин Уғуз беклари ёнимга йиғилар, дер эдим.
Қочиб Саллоҳ хонага қираман, дер эдим,
Оғир манжанақ тоши-ла отаман, дер эдим.
Тош бошимга тушиб ўламан, деб ўйлардим.
Ола кўздан айирдинг йигит мани,
Тотли жондан айирсин эгам сани,

деди. Тепакўз яна сўйламиш, айтур:

Оқ соқолли хўжаларни кўп йиғлатмишам,
Оқ соқолнинг қарғиши тутди, ажаб, кўзим, сани
Чакка сочи оқ хотинларни кўп йиғлатмишам,
Кўз ёши тутди, ажаб, кўзим, сани.

¹Кунўртач — Кавказдаги жой номи.

**Мўйлови қораймиш ўсмирларни кўп едим ман
Йигитлари тутди, ажаб, кўзим сани.
Қўлчалари хиноли қизчаларни кўп емишам,
Жувонликлари тутди, ажаб, кўзим сани.
Уйлаким, чекарман ман кўз жабрини,
Ҳеч йигитга бермасин қодир мухтор кўз дардини.
Кўзим, кўзим, ой кўзим, ёлғиз кўзим,**

деди.

Босот ғазабланиб, унга яқин келди. Тепакўзни туя каби чўктирди. Уни ўз қилчи-ла бўйнига урди. Ёй, қилчини тақди. Тепакўзнинг бўйнидан тешик қилди, илдириб судради. Судрай-судрай моғора эшигига келди. Юнгли билан Япағили Хўжани Уғузга суюнчилашга юборди. Оқ бўз отларга минибон жўнаб кетишди. Буюк Уғуз эрларига хабар етди. От оғизли Оруз Хўжа уйига чопар келди. Суюнчи беринг, ўғлингиз Тепакўзни ўлдирди, деди.

Буюк Уғуз беклари етдилар. Саллоҳ хона қоясига келдилар. Тепакўзнинг бошини ўртага қўйдилар.

Кўрқут Ота келибон созини чалди. Бозий эранлар бошига на келганин айтаверди. Ҳам Босота олқиш айтди.

Қора тоққа етганинда ошит¹ берсин,

Қонли-қонли сувлардан кечит берсин,

деди. Эрлик билан қардошинг ўчин олдинг. Буюк Уғуз бекларини мундан қутқардинг, илоҳим юзингни ёруғ этсин, Босот, деди.

Улим пайти келганида ори имондан айирмасин. Гуноҳларингизни эгамнинг ўзи кечирсин, Хоним-эй.

Багил ўғли Эмраннинг достонин баён этар

Ком Гон ўғли хон Бойинтур ўрнидан турган эди. Оқ бон уйини қора ернинг устига тиктирган эди. Ола соябон кўк юзини қоплаганди. Минг ерда ипак ғаличалари тўшалганди. Ич Уғуз, Таш Уғуз беклари йиғилган эди.

Тўққиз туман Гуржистоннинг хирожи келди: бир от, бир қилчи, бир чўқмор келтирдилар.

Бойинтур хон қаттиқ ғазабланди.

Кўрқут Ота келди, созини чалиб, қутлади, Хоним, нега қизишарсан, деди.

Бойинтур хон айтур: Нега қизишмайин? Ҳар йил олтин ақча келар эди. Йигитларга, бекларга берардик, кайфияти хуш бўлар эди. Энди буни кимга берайликким, кайфи чоғ бўлса, деди.

Кўрқут Ота айтур: Хоним, шунинг учун бу нарсани бир йигитга берайлик, у Уғуз дарвозасига қоровул бўлсин, деди.

Хон Бойинтур кимга берайлик, деди. Унгига, сўлига боқди, кимса рози бўлмади. Багил деган бир йигит бор эди, унга боқди, сўрар: Сан на дерсан?

Багил рози бўлди, қалқиб ер ўпди.

Кўрқут Ота унинг белига ҳиммат қилчин боғлади, чўқморни ўмизига бириктирди, ёйни ёнига тақди.

Шаҳбоз айғирни опкелишиди, у минди, хасмини-қавмини айирди, кўчди, Уғуздан кўп айлади. Барда² га, Ганжага бориб, ватан тутди. Тўққиз туман Гуржистон оғзига бориб қўнди. Қоровуллик айлади. Ёт келса, Уғузга армуғон юборарди.

Йилда бир қарра Бойинтур хоннинг мажлисига борарди. Яна Бойинтур хондан одам келди, тез келсин дея. Багил тез борди, армуғон топширди. Бойинтур хоннинг кўлин ўпди.

Хон ҳам Багилни сийлади. Яхши от, яхши кафтан, анча харжлик берди. Уч кун тамом алқади. Яна уч кун Багилни ов-шикор гўшти ила меҳмон қилай, беклар, деди.

Овга чақиртиришди.

Кун бўйи овга тайёрландилар. Ким отини, ким қилчинини, ким қандай ўқ отишини мақтар.

Салор Қозон на отин мақтади, на ўзини мақтади. Фақат Багилнинг хунарини сўйлади.

Уч юз олтмиш отлиқ овга чиқса, қонли кийик устига юриш қилса, Багил на ёй тортар, на ўқ отар эди. Отса ҳам, тез ёйини олиб, буғунинг ё кийикнинг бўйнига отарди, ердан турғазарди, ориқ бўлса қулоғин тиларди, овда белгили бўлсин, дерди.

Аmmo семиз бўлса бўғизларди. Агар беклар кийик отса, қулоғи тилинган бўлса, Багилники дея унга қайтарардилар.

Қозон бек сўрар: Бу хунар отникими ёки эрникими?

Айтдилар: Хоним, эрникидир, дейишди.

Хон айтур: Йўқ, от ишламаса, эр ўнгмас, хунар отники, деди.

Бу сўз Багилга хуш келмади. У айтур: алплар ичида бизни балчиққа ботирдинг, деди. Бойинтур хоннинг совғасини ёнига тўқди. Хонга жаҳл этди. Мажлисдан чиқди. Отларини буриб, ола кўзли йигитларин олиб, уйига келди.

Уғлончиқлари қаршилади, эркаламади. Оқ юзли хотинига сўйламади.

Хотун сўйламыш, кўрайлик, Хоним на сўйламыш, айтур:

**Олтин тахтим эгаси, бегим йигит,
Кўз очибон кўрдигим,
Кўнгиб бериб севдигим,
Қалқибон ўрнингдан туриб кетдинг,
Ола кўзли йигитларинг ённига олдинг,
Ола тоғнинг қоқ белидан тунда ошдинг,
Оқаётган кўркли сувдан тунда кечдинг,
Оқ манглайли Бойинтур хон мажлисига тунд бординг,
Ола кўзли йигитлар ила единг, ичдинг,
Қавм қавм билан кинлашдим!
Ғариб бошинг ғавағга қолдим!
Кони Хоним,
Тагингда яхши отинг йўқ,
Эгнингда олтинли жуббаг йўқ,
Ола кўзли бўбакларинг эркаламассан,
Оқ юзли кўрқинг ила сўйлашмассан,
Надир ҳолинг!**

деди.

Багил сўйламыш, кўрайлик, Хоним на сўйламыш, айтур:

**Қалқибон ўрнимдан туриб келдим,
Ёли қора Қозилик отга бутун миндим,
Ола тоғнинг қоқ белидан тунда ошдим,
Оқаётган кўркли сувин тилиб тунда кечдим,
Оқ манглайли Бойинтур мажлисига чопиб бордим,
Ола кўзли беклар ила едим, ичдим,
Қавмини қавм ила кўркли кўрдим,
Хонимизнинг назарин биздан қайтар кўрдим,
Элни кундуз кўчиринг,
Тўққиз туман Гуржистонга кетайлик,
Уғузга осий бўлдим, буни билинг,**

деди.

Хотин айтур: Йигитим, бек йигитим, подшоҳлар тангрининг кўланкаси. Подшоҳига осий бўлганнинг иши ўнгидан келмас, Ори кўнглингда дард бўлса, шароб очар. Сан кетгали, Хоним, кеса ётган¹ ола тоғлари овланмамышдир. Овга чиқил, кўнгиб очарсан, деди.

Багил кўрди, хотин кишининг ақли, фикри яхшидир. Қозилик отин опкелтириб бутун минди, овга чиқди.

Ов овлаб кезар экан, қаршисидан бир ярадор буғу чиқди. Багил унга от солди. Буғунинг ортидан етди, ёй қинини бўйнига отди. Буғу ўзини бир юксак ердан пастга отди. Бек от жоловини тортолмади, от билан бирга учди. Унг оёғининг илиги қояга тўқинди, узилди.

Багил йиғлади, айтур: Улли ўғлим, улли қардошим йўқ. Енидан ўқ чиқариб, ўқ илмоғи билан от эгарининг қончуғасига илдири, торти. Кафтанидан йиртиб, оёғини қаттиқ боғлади, бор қувватини йиғиб, отининг ёли устига чиқди. Овчилардан узокда эди. Дулбанди² гарданига сирғалиб келди. Урдасига келди.

Уғлончиғи Эмран Баҳодир отасига қарши келди. Кўрди, ранги сарғармиш, дулбанди энсасига тушмиш. Йўловчиларини сўраб ўғлон бир сўйламыш, кўрайлик, Хоним, на сўйламыш, айтур:

**Қалқибон ўрнингдан тура келдинг,
Ёли қора қозилик отга бутун миндинг
Кеса ётган ола тоғлар этагига овга бординг,
Қора тўнли ғаюрларга учрадингми!
Ола кўзли йигитларинг қирдирдингми!**

¹ Кўндаланг ётган

² Дулбанд — нафис газламадан тўқилган тож.

¹ Ошит-ошмоқ.

² Барда — бир пайтлар Кавказда энг катта шаҳар бўлган, ҳозир харобалари қолган.

Оғиз тилдан бир калима айтгил манга,
Қора бошим қурбон бўлсин отам санга,
деди.
Багил ўғлига сўйламиш, кўрайлик, Хоним, не сўйламиш,
айтур:

Ўғил, ўғил, ой ўғил,
Қалқибон ўрнимдан туриб бордим,
Қора тоғлар этагига овга бордим,
Қора тўнли ғаюрларга учрамадим,
Ола кўзли йигитларим қидирмадим,
Соғдир, эсондир йигитларим.

Ўғил, қайғурма, уч кундирки, хушлигим йўқ. Ўғил, от устидан
мани тушир, тўшагимга ётқиз, деди.
Арслон инаги ҳам арслондир. Отасини от устидан қучоқлаб
тутди, кўтариб тўшагига ётқизди. Жуббасини тепасига осди,
зшигини ёпди.

Бу ёнда эса бек йигитлар кўрдиким, ов бузилмиш. Ҳар ким
уй уйига кетди.

Багил, беш кун ўтди, мажлисга чиқмади. Оёғининг синганини
кимсага айтмади. Бир кеча тўшагида қаттиқ-қаттиқ ингради,
оҳ чекди.

Хотини сўради: Бек йигитим, тўп-тўп ёғий келса қайтмас
эдинг. Бутинга ола ўқ қадалса инграмас эдинг. Одам ўз қўй-
нида ётган ҳалолга ҳам сирини айтмасми? Надир ҳолинг?

Багил айтур: Кўрклим, отдан йиқилдим, оёғим синди, деди.

Аврат чапак чалди, қорабошга айтиб берди. Қорабош чиқиб
эшикбонга айтди. Уттиз икки тишдан чиққан хабар бутун ўрда-
га ёйилди: Багил отдан йиқилмиш, оёғи синмиш, дея.

Магар, ғаюрнинг жосуси бор эди. Бу хабарни эшитиб борди,
Тақурга хабар берди.

Тақур айтур: Қалқибон ўрнингиздан туринг. Ётар жойида
Бек Багилни тутинг. Оқ қўлларин ортига боғланг. Ғофил кўркли
бошин кесинг. Ол қонини ер юзига тўкинг. Элини, уйини чо-
пинг. Қизин, келинин асир этинг, деди.

Магар Багилнинг-да у ерда жосуси бор эди. Багилга хабар
етказди. Айтур: Бошингизни қутқаринг устингизга ёғий келур,
деди.

Багил юқори боқди, кўк йироқ, ер қаттиқ, деди. Ўғлончи-
фин ёнига келтириб, сўйламиш, кўрайлик, на сўйласин, айтур:

Ўғил, ўғил, ой ўғил,
Қоронғи кўзларим ойдени ўғил,
Кучли белим қуввати ўғил,
Кўргил, ахир, нелар бўлди,
Нелар қўпди манинг бошимга!

деди.

Қалқибон, ўғил, ўрнимдан туракелдим,
Бўйни синсин, ол айғирни бутун миндим,
Ов овлаб, қуш қушлаб кезар экан,
Мўнкиди, сурникди, мани ерга отди,
Унг илигим узилди.

Маним қора бошимга нелар келди.
Қора-қора тоғлардан хабар ошмиш,
Қонли-қонли сувлардан хабар кечмиш,
Темир Қопи Дарбандига хабар бормиш
Ол отли Шўқли Малик қаттиқ қизимиш,
Қизиганидан қора тоғларга туман тушмиш,
Ётган ерда бек Багилни тутинг, демиш,
Орқасига оқ қўлини боғланг демиш,
Кон олача ўрдасини чопинг, демиш,
Оқ юзли қизини, келинини асир этинг, демиш,
Қалқибон ўғил, ўрнингдан тура келгил,
Ели қора қозилик отинг бутун мингил,
Кеса ётган қора тоғни тунда ошгил,
Оқ манглайли Бойинтур хоннинг мажлисига боргил,
Оғиз тилдан Бойинтурга салом бергил,
Беклар беги бўлган Қозоннинг қўлин ўпгил,
Оқ соқолли отам мўнгли дегил,
Албатта ва албатта Қозон Бек
Манга етишсин деди, дегил.
Келмас бўлсанг мамлакат бузилиб, хароб бўлур,
Қизим, келиним асир кетди деявергил,

деди.

Бу орада ўғлон отасига сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на
сўйламиш, айтур:

Ота, на сўйлаурсан, на айтурсан!
Бағрим ила юрагимни на доғларсан!
Қалқибон ўрнимдан турмоғим бор,
Ели қора Қозилик отга минмоғим бор.
Кеса ётган Ола тоғни ошмоғим йўқ,
Оқ манглайли Бойинтурнинг мажлисига бормоғим йўқ,
Қозон кимдир! Унинг қўлин ўпмоғим йўқ.
Тагингдаги ол айғирни манга бергил,
Қон терлатиб чопдирайин санинг учун.
Эгни берк темир тўнинг манга бергил,
Янги ёқа тикдирайин санинг учун.
Қора пўлат ўз қиличинг манга бергил,
Ғофил бошларни кесайин санинг учун.
Ўткир найзангни манга бергил,
Кўксидан эр санчайин санинг учун.
Оқ патли ўқингни манга бергил,
Эрдан эрга отай уни санинг учун.
Ола кўзли уч юз йигитинг манга бергил,
Йўлдошликка, ҳақ йўлига уришайин санинг учун,

деди.

Багил айтур: Ўлайин оғзинг учун ўғил, ўйлаким, манинг кеч-
миш кунимни эслатарсан, деди. Ҳой, кийимимни келтиринг,
ўғлим кийсин; ол айғирим келтиринг, минсин; эл ҳуркмасдан
ўғлим майдонга борсин, кирсин, деди.

Ўғлонни кийинтирдилар. Отаси-онаси билан келди, кўриш-
дилар, ўғил уларнинг қўлларини ўпди. Уч юз йигитни ёнига
олди. Майдонга борди.

Ол айғир қачонким ёғий ҳидини сезса, қизил оёғини ерга
депсир эди, чанги кўкка чиқарди.

Ғаюрлар айтур: Бу айғир Багилникидир, биз қочамиз, деди-
лар.

Тақур айтур: Ҳай, яхшироқ қаранглар, бу келган Багил бўлса,
сиздан олдинроқ ман қочаман, деди.

Кўзчи¹ кўзлади, кўрдиким, от Багилники, аммо отнинг усти-
да бир қушдай ўғлондир. Келиб Тақурга хабар берди, айтур:
От, яроқ ва дубулға Багилники, у яширинган ўхшайди, деди.

Тақур айтур: Юз одам бўлиб, ноғора қоқинг, ўғлонни кўрқи-
тинг. Ўғлон қуш юракли бўлур, майдонни кўриб қочар, деди.

Юз ғаюр танланиб, ўғлоннинг ёнига келмиш. Ўғлонга ғаюр
сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Ўғлон, ўғлон, ой ўғлон,
Харомзода ўғлон,
Тагида ол айғири ориқ ўғлон,
Қора пўлат ўз қиличи кертик ўғлон,
Қўлидаги найзаси синиқ ўғлон.
Оқ ипли ёйи қилтириқ ўғлон,
Ёнидаги тўқсон ўқи сийрак ўғлон,
Қоронғи кўзлари туманли ўғлон,
Шўқли Малик санга қаттиқ қизиди,
Майдондаги шул ўғлонни тутинг,
Орқасига оқ қўлларин боғланг,
Ғофил кўркли бошин кесинг,
Ол қонини ер юзига тўкинг,

деди.

Оқ соқолли отанг бор бўлса, йиғлатмагил,
Чакка сочи оқ онанг бўлса бўзлатмагил,
Елғиз йигит алп бўлмас,
Евшон¹ каби ўткир бўлмас,
Қазоси етмиш ярамас ўғли ярамас,
Ортинга қайт бу ердан,

деди. Ўғлон ҳам бир сўйламиш, кўрайлик, Хоним, не сўйла-
миш, айтур:

Ҳарза-марза сўйласа, ҳой, итим ғаюр,
Тагингдаги ол айғирим нега ёқтирмассан!
Сени кўрди, ўйнар.
Эгнимдаги темир тўним елкам қисар,

¹ Евшон — ўткир ҳидли ўсимлик.

Қора пўлат ўз қилчим қинини тўғрар.
Ўткир найзамни нега ёқтирмассан,
Кўксинг тилиб, кўкка отар.
Садоқдаги ўқим одамнинг тилар,
Енимда йигитларим саваш сўрар.
Алп эрга қўрқув бермак айб бўлур.
Бери келгил, ҳой ғаюр, уришайлик,

Ушун Хўжа ўғли Саграк достонин баён этар

деди.

Ғаюр айтур: Уғузнинг орсизи Туркманнинг далисига менгзар,
деди.

Такур айтур: Боринг, сўранг, ўғлон Багилнинг кими экан,
деди.

Ғаюр келиб ўғлонга сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйла-
миш, айтур:

Тагингдаги ол айғиринг билурмиз,
Багилниқидир, Багил қани!
Қора пўлат ўз қилчинг
Багилниқидир, Багил қани!
Эгингдаги темир тўннинг
Багилниқидир, Багил қани!
Енингдаги йигитларинг
Багилниқидир, Багил қани!
Агар Багил шу ерда бўлса,
Кечга қадар жанг этардик.
Оқ патли ўткир ўқлар отишардик,
Сан Багилнинг кими бўласан, ўғлон,

айтгил манга,

деди.

Багил ўғли сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:
Ҳой, ғаюр, сан мани билмасмисан? Оқ манглайли Бойинтур
хоннинг беклари беги Салор Қозоннинг қардоши Қора Кўнага
чопар етди. Дўна билмас Тўлак Эврон, Дузан ўғли Алп Рустам,
бўз отли Байрак бек Багилнинг уйида шароб ичар эдилар.
Сандан жосус келди. Тагидаги ол айғирга Багил мани миндир-
ди. Қора пўлат ўз қилчинг қувват берди. Ўткир учли найзасини
ҳиммат берди. Енидаги уч юз йигитни манга йўлдошликка
қўшди. Ман Багилнинг ўғлиман. Ҳой, ғаюр, бери келгил, оли-
шайлик, деди.

Ғаюр Такур айтур: Тайёрлан, ҳой, ярамас ўғли, ман санга бо-
раин, деди. Олти қиррали гурзисин қўлга олди. Уғлонга қараб
от сурди.

Уғлон қалқонини гурзига тутди.

Юқоридан пастга қараб ғаюр ўғлонни қаттиқ урди. Қалқони-
ни парчалади. Дубулғасини янчди. Қабоқларини шилиб ўтди.
Уғлонни ололмади.

Гурзи-ла тўқнашдилар, қора пўлат қилч-ла солишдилар.
Қарс-қурс майдонда қилчлашдилар. Елкалари тўғралди,
қилчлари увалди. Бир-бирин енголмадилар.

Ўткир учли найзалар билан қиришдилар; майдонда буқа
каби сузишдилар; кўкраклари тилинди, сўнгалари синди,
бир-бирин енголмадилар. Отада туриб кучоқлашдилар, тор-
тишдилар.

Уғлон ғаюрни кўтарди, ерга урди. Бурнидан қони шарилла-
ди. Сачраб, лочин каби ғаюрнинг бўғзидан олди. Қолганлари
буни билиб, майдонни ташлаб қочди. Оқинчилар ғаюрнинг
емин, уйин олиб, қизини, келинини асир этдилар. Уғлон отаси-
га суюнчи юборди, душманни олдим, деди. Оқ соқоли отаси
қарши келди. Уғлоннинг бўйнидан кучди. Қайтиб уйларига
кетишди.

Қарши ётган қора тоғдан ўғлонга яйлов берди. Қорабайир
югурук отдан бир тўп берди. Оқ юзли ўғлига оқ қўйдан ош
берди. Ола қўзли ўғлига ол ўртикли келин олди.

Оқ манглайли Бойинтур хонга соваға олди. Уғлин олди, Бо-
йинтур хоннинг мажлисига борди, қўл ўпди.

Подшоҳ Қозон ўғли Урознинг ўнг ёнида унга жой кўрса-
тишди. Жубба, чакмон, чодир берди.

Қўрқут Ота келибон қўтлади. Бу ўғузномани тузди, қўшди,
Багил ўғли Эмранники бўлсин, деди. Ғозилар бошига на
келганин сўйлади.

Бахт тилайин, Хоним, санинг қора тоғларинг йиқилмасин.
Қўлкаси кенг оғочинг кесилмасин. Эгам берган умидинг узил-
масин.

Уғуз замонинда Ушун Хўжа дерлар бир киши бор эди.
Умрида икки ўғил кўрганди. Улли ўғлининг оти Эграк эди,
баходир дали, яхши йигит эди. Бойинтур хоннинг мажлисига
қачон истаса борар эди. Беклар беги бўлган Қозон мажлисига
ижозатсиз кириши мумкин эди. Бекларни босиб, Қозон ёнида
ўтирарди. Кимсага илтифот айламас эди.

Магар, Хоним, бекларни босиб турадиган одамни Уғузда
Терс-узанмиш дерлар эди, шундай бир йигит бор эди, ўша
айтур: Ҳой, Ушун Хўжа ўғли, бу ўтирган бекларнинг ҳар бири
ўтирган жойига қилчи билан мушарраф бўлдилар. Сан бош-
ми кесдинг, қонми тўқдинг, очними тўйғаздинг, ялонғочними
кийинтирдинг, деди.

Эграк сўрар: Ҳей, Терс-узанмиш, бош кесиб, қон тўқмак
хунармидир?

Айтур: Балли, хунардир, деди.

Терс-узанмишнинг сўзи Эгракка таъсир қилди. Турди. Қо-
зон бекдан оқни тилади.

Оқин борди. Чақирди, оқинчилар тизилди. Уч юзта бир те-
кис найзали йигит унинг ёнига жам бўлди. Майхонада беш
кун ейишма-ичишма бўлди.

Кейин Шурукун учидан тортиб Кўк денгизгача бўлган эллар-
ни босди, ғалабага ўтди. Йўли Олинжа қалъаси томонга туш-
ган эди. Уша жойда Қора Такур бир қўра курдирган эди. Учар-
дан ғоз, товуқ, юрардан — кийик, товуққонни бу қўрага қамаб,
Уғуз йигитлари учун тузоқ қўрган эди. Узун Хўжа ўғлининг йў-
ли шу қўра устидан тушди. Қўранинг эшигини синдирдилар.
Буғу, кийик, ғоз, товуқ сўйдилар, едилар, ичдилар. Отларининг
эгарларини олдилар, кийимларини ечдилар.

Магар Қора Такурнинг жосуси келди, кўрди, бориб айтур:
Уғуздан бир тўп отлиқ келди. Қўранинг эшигини синдирдилар.
Отларининг эгарларини олиб, кийимини ечиб ўтирибдилар.
Ҳой, нега турибсизлар, деди.

Олти юз қора тўнли ғаюр уларга ташланиб, йигитларни
қирдилар. Эгракни тутдилар, Олинжа қалъасига зиндонга таш-
ладилар.

Қора-қора тоғлардан хабар ошди, қонли-қонли сувлардан
хабар кечди, буюк Уғуз элига хабар борди. Ушун Хўжанинг
оқ бон уйи ёнида мотам бўлди. Қора менгзор қизи, келини
оқ ечиб, қора кийди. Ушун Хўжа ўғил, ўғил, дея оқ юзли онаси
билан йиғлашдилар, бўзлашдилар.

...Магар, Хоним, Хўжанинг кичик ўғли Саграк ҳам ажойиб
баходир алп йигит бўлиб етишди. Бир кун у бир зиёфат усти-
дан чиқиб қолди. Қўнди, емак-ичмак этдилар. Саграк маст
бўлди. Ташқарига, оёқйўлига¹ чиқди. Кўрдиким, ўксиз² ўғлон
бир бола билан ёқалашур. Ҳой, сизларга на бўлди, дея, бир
шаппат бирига, бир шаппат бирига урди.

Қари тутнинг бити, ўксиз ўғлоннинг тили ачиқ бўлур. У айт-
тур: Ҳой, бизнинг ўксизлигимиз етмасми? Бизни нега урасан?
Хунаринг бор бўлса, қардошинг Олинжа қалъасида асирдир,
бор, ўшани қутқар, деди.

Саграк айтди: Қардошимнинг оти надир?

Айтди: Эгракдир.

Айтди: Энди Эгракка Саграк ярашар. Қардошим соғ экан,
қайғурмас. Қардошсиз Уғузда турмасанг. Қоронғули кўзим
ойдини қардош, дея йиғлади. Ичкарига зиёфатга кирди. Ижо-
зат тилади. Бекларга хуш қолинг, деди.

Отини олиб келдилар, минди, чолди. Онасининг уйига келди.
Отидан тушди, онасининг кўнглин сўради. Саграк сўйламиш,
кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Қалқибон, она, ўрнимдан турдим,
Ели қора қозилик отга бутун миндим,
Кеса ётган Олатоғ этагига бордим,
Буюк Уғуз элларида бир зиёфатга бордим.

Емак-ичмак орасинда,
Оқ бўз отли бир чопар келди,
Анча замондан бери, Эграк дерлар-бир йигит асирмиш,
Қодир мухтор йўл бермиш, ҳамма кетди,

¹ Оёқйўли — ҳало жой.

² Уксиз — етим бола.

Улли-кичик қолмади, ул йигитнинг ёнига кетди,
Она, ман ҳам борайинми, на дерсан!

деди. Онаси сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Оғзинг учун ўлайин, ўғил
Тилинг учун ўлайин, ўғил
Қарши ётган қора тоғингни
Йиқилганди, юксалди охир.
Оқаётган кўркли сувингга
Қуриганди, тошди-ку охир.
Қобо оғоч дол бутоғинг
Қуриганди, яшариб кўкарди охир.

Буюк Уғуз беклари изн берса сан бергил. Ул йигитга етганинда оқ бўз отинг устидан ерга тушгил. Қўл қовуштириб, ул йигитга салом бергил. Қўлин ўпиб, бўйинин қучгил. Қора тоғим юксаги қардош, дегил. На турурсан ўғил, йўртгил, деди.

Уғлон онасига сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Она, оғзинг қурисин,
Она, тилинг чирисин,
Маним қардошим бор экан, қайғурсам бўлмас,
Қардошсиз Уғузда турсам бўлмас.
Она ҳаққи, яратган ҳаққи бўлмасайди,
Қора пўлат ўз қиличига тортар эдим,
Ғофил турқли бошинг кесар эдим,
Ол қонингни ер юзига тўкар эдим,
Золим она,

деди.

Отаси айтур: Янглиш хабардир, ўғлим. Қочиб келган санинг оғанг ўзгадир. Оқ соқолли отангни йиғлатмагил, қариб қолган онангни бўзлатмагил, деди.

Уғлон сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Уч юз олтмиш алп овга чиқса,
Қонли кийик уясига ғавғолар қўпса,
Қардошли йигитлар қалқиб турарлар.
Қардошсиз мискин йигит энсасига юмруқ тўқинса,
Йиғлабон тўрт ёнига боқар бўлур,
Ола кўздан аччиқ ёшин тўкар бўлур,
Ола кўзли ўғлингизни кўргунча,
Бек ота, хотин она, эсон қолинг,

деди. Ота-она янглиш хабар бу, кетма, дедилар.

Уғлон айтур: Мани йўлимдан айирманг, оғам тутилган, қалъага бормагунча, оғамнинг ўлигин-тиригин билмагунча, ўлган бўлса ўчин олмагунча Уғуз элига келмагим йўқдир, деди. Ота-она йиғлашиб Қозонга одам юбордилар. Уғлон оғасини билди, кетар, бизга на ўғит берурсан, дедилар.

Қозон айтур: Оёғига от тушовин уринг, деди.

Сагракнинг ёвуқлиси бор эди, тез тўй этдилар. Отдан айғир, туядан — бўғир, қўйдан — қўчқор сўйдирдилар. Уғлонни чодирга қўйдилар. Қиз билан иккиси гўшангага киришди. Уғлон қиличин чиқарди ва қиз билан гўшангага яширинди.

Қиз айтур: Қиличингни йўқот йигит, мурод бер, мурод ол, етайлик, деди.

Уғлон айтур: Ҳой, ярамас қиз, ман қиличга тўғралайин, ўқимга санчилайин, ўғлим бўлмасин, туғилса ўн ёшига бормасин, оғамнинг юзин кўрмагунча, ўлган эса ўчин олмагунча бу чодирга кирсам, деди. Урнидан турди, қўрадан бир шаҳбоз от чиқарди, эгарлади, кийимини кийди, тизлик¹ ва қўллик² боғлади. Айтур: Қиз, сан манга бир йил қара, бир йилда келмасам, икки йил қара, икки йилда келмасам, уч йил қара, шунда ҳам келмасам, менинг ўлганимни билурсан, айғир отимни сўйдириб, ошимни бергил. Кўзинг кимни тутса, кўнглинг кимни севар бўлса, ўшанга боргил, деди.

Қиз сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Йигитим, ман санга бир йил боқаман,
Бир йилда келмасанг, икки йил боқаман,

Икки йилда келмасанг, уч, тўрт йил боқаман.
Тўрт йилда келмасанг, беш йил, олти йил боқаман,
Олти йилда йўл айрисига чодир тикаман,
Келгандан, кетгандан хабар сўрайман,
Яхши хабар келтирганга от, тўн бераман.
Кафтанлар кийдираман,
Емон хабар келтирганининг бошин кесарман,
Эркак зотини устимга қўндирмасман,
Мурод бер, мурод ол, кейин кет, йигитим,

деди.

Уғлон айтур: Ҳой ярамаснинг қизи, оғам бошига онт ичмишам, қайтмоғим йўқ, деди.

Қиз айтур: Қадама кутсиз келин дегунча удсиз¹ келин, дедилар. Кейин онам билан қайин отамга атайин, деди. Қиз сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Отамдан яхшироқ қайин ота,
Онамдан яхшироқ қайин она,
Карвоннинг бўғроси ҳурқди, кетар.
Сарбонлар уни ортга қайтаролмас.
Қорабайир айғири ҳурқди, кетар
Йилқичилар уни ортга қайтаролмас.
Оғилдаги қўчқори ҳурқди, кетар.
Чўпон уни ортга қайтаролмас.
Ола кўзли ўғлинг, қардошини билди, кетар,
Оқ юзли келиннинг қайтара билмас,
Сизга маълум бўлсин,

деди.

Ота-она оқ чекдилар. Урнидан турдилар. Уғил, кетма, деб кўрдилар, чора бўлмади.

Албатта ул оғам тутилган қалъага бормагунча қўймаман, деди.

Ота-онаси: Йўрт, ўғил, йўлинг очиқ бўлсин, соғ-эсон бориб келарсан, келажакнинг бор бўлса, дедилар.

Ота-онасининг қўлини ўпди. Қорабайир отига минди. Тун тушди, йўрт аилади. Уч куну уч тунлик йўл йўртди. Дарашам учидан ўтди. Қардоши тутилган қалъага етди.

Кўрдиким, йилқичи ғаюрлар от боқиб юришар. Қилич тортиб, олти ғаюрни яқсон қилди. Ноғора чалиб, отларни ҳайдади, кўрага қамади.

Уч куну уч тун йўртган йигит, кўзларини уйқу олмаган йигит отининг чилвирини билагига боғлаб ётди, ухлади.

Магар, ғаюрнинг жосуси бор эди, келиб Такурга айтур: Уғуздан бир дали йигит келди, йилқичиларни ўлдирди, отларни ҳайдаб, кўрага қамади, деди.

Такур айтур: Яроқли олтмиш одам ажратинг, борсинлар, тутиб келсинлар, деди.

Олтмиш яроқли одам танлаб, боришди. Ногаҳондан олтмиш темир тўнли ғаюр ўғлонининг устига келдилар.

Совут — жаранглашидан, от — кишнашидан маълум. Магар, йигит айғир минар эди. Хоним, от қулоғи уйғоқ бўлур, тортибон ўғлонни уйғотди.

Уғлон кўрдиким, бир туп отлик келур, сачради. Отига минди, қора тўнли ғаюрга қилич солди. Босди, қалъага қувди. Яна уйқусин енголмай, жойига қайтиб, ётди. Яна отининг чилвирин билагига боғлади.

Ғаюрнинг соғ қолганлари Такурга бордилар.

Такур айтур: Туф, юзингизга, олтмиш киши бир ўғлонни тутолмадингиз, деди.

Бу сафар юз ғаюр ўғлоннинг қароргоҳига келишди. Айғир яна ўғлонни уйғотди.

Кўрди, ёғийлар саф тортиб келмишлар. Уғлон турди, отига минди. Ғаюрга қилич урди, босди, қалъага тикди. Отини буриб, яна манзилига келди. Уйқусин енголмади, яна ётди, ухлади. Отининг жоловин яна билагига боғлади.

Бу қарра ўғлоннинг билагидан бўшанди, қочди.

Ғаюрлар яна Такурга келдилар.

Такур айтур: Бу сафар уч юзта бўлиб боринг, деди. Ғаюрлар айтур: Бормаймиз, қўрқамиз, кесар, ҳаммамизни қирар, дедилар.

Такур айтур: Нима қилиш керак? Боринг, ул тутқун йигитни чиқаринг, келтиринг. Тепилган думбани сузган йиртар. От беринг, тўн беринг, деди.

¹ Қобо — катта, баҳайбат.

² Тизлик ва қўллик — суворийларнинг йўл жиҳозлари.

¹ Удсиз — ҳаёсиз.

Келдилар, Эгракка айтдилар: Йигит, санга Такур ҳиммат айлади, бу ерда бир дали йигит йўловчига, чўпонга, чўпон эмасга кун бермас, тут ул далини, ўлдир, сани қўйиб юборамиз, бор энди, дедилар.

Хўп бўлади, деди.

Эгракни зиндондан чиқаришди. Сочи-соқолини олдилар, бир ой, бир қилич бердилар, уч юз ғаюрни унга йўлдошликка бердилар.

Уғлоннинг қароргоҳига келишди, уч юз ғаюр кенг жойда турдилар.

Эграк айтур: Қани, ул дали йигит?

Узоқдан кўрсатдилар.

Эграк айтур: Келинг, борайлик, тутайлик, деди.

Ғаюрлар айтур: Такурдан буйруқ санга бўлди, сан бор, дедилар.

Эграк айтур: Ухлаб ётибди, борайлик, деди.

Ғаюрлар айтур: Ҳой, қандай уйқу? Қўлтиғи остидан қараб ётур, қалқар, кенг майдонни тор кўрсатар, дедилар.

Эграк айтур: Энди ман борайин, қўлин-оёғин боғлайин, кейин сиз борурсиз, деди.

Сачради, ғаюрлар орасидан чиқди. От суриб ул йигитнинг устига келди. Отдан тушди, жилловини бир новдага илдирди. Боқди, кўрдиким, ойнинг ўн тўрт кунлигига менгзар бир маҳбуб ола кўзли ганж йигит, реза-реза терлаб ухлаб ётур. Келгандан, кетгандан хабари йўқ. Бир тўлғониб, ўғлоннинг боши учига келди. Кўрдиким, белида қўбизи бор, суғуриб, қўлига олди. Сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

**Қалқибон ўрнидан турган йигит,
Ели қора қозилик отга минган йигит
Олатоғнинг қоқ белидан тунда ошган,
Оқаётган кўркли сувдан тилиб кечган,
Қоринлига келиб ухлаб бўлурми!
Манинг каби орқасига оқ қўллари
Боғлаганча тўнғиз дамида ётиб бўлурми!
Оқ соқолли отасини, оқ сочли онасини,
Йиғлатибон бўзлатиб бўлурми!
Нега ётурсан йигит,
Ғофил бўлма, кўркли бошинг кўтар, йигит
Ола кўзинг очгил, йигит.
Қодир берган тотли жонинг уйқу олмиш йигит.
Ортинга оқ қўлларинг боғламагил.
Оқ соқолли отангни, қари онангни йиғлатмагил,
Не йигитсан, буюк Уғуз элидан келган йигит!
Яратган ҳаққи, ўрнингдан тургил
Тўрт ёнингни ғаюр ўради, яхши билгил,**

деди.

Уғлон сапчиб ўрнидан турди. Қиличининг сопига ёпишди-ким, чопмоқчи бўлди. Кўрдиким, унинг қўлида ўзининг қўбизи бор, айтур: Ҳой, ғаюр, Отам Қўрқут қўбизи ҳурмати, сани чопмадим, деди. Агар қўлингда қўбиз бўлмаса эди, оғам боши учун сани икки бўлак қилардим, деди. Юлди, қўбизи қўлидан олди.

Уғлон сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

**Эрта тонгда ўримдан турдим қардош учун,
Оқ бўз отлар йўрттирмишам қардош учун
Қалъангизда тутқун борми, ғаюр, айтгил манга,
Қора бошим қурбон бўлсин ғаюр, санга,**

деди.

Улли қардоши Эграк сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

**Оғзинг учун ўлайин қардош,
Тилинг учун ўлайин қардош,
Қоларда, кўпарда еринг сўрай, на ердир!
Улкан санжоқ кўтарган хонингиз ким!
Ғавго кунни ўнгдан ҳужум қиладиган алпингиз ким!
Йигит, санинг отанг ким!
Алл эр, эрдан отин яширса, айб бўлур
Отинг надир, йигит.**

деди. Яна сўйламиш, айтур:

**Карвонимни ҳайдаганда сарбониммисан!
Отимни ўтлатганда йилқичиммисан!
Қўйимни боққанда чўпониммисан!
Бешиқдан қўйиб кетганим қардошчигиммисан!
Йигит, айтгил манга,
Қора бошим қурбон бўлсин санга,
деди. Саграк сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:**

**Қоронги тун ичида йўл ошсам, умидим эгам,
Улкан санжоқ кўтарган хонимиз Бойинтур хон
Қирғин кунни ўнгдан кирган алпамиз Салор Қозон,
Отам отин сўрар бўлсанг, Ушун Хўжа
Маним отим сўрар бўлсанг, Саграк,
Қардошим бор эмиш, оти Эграк,**

деди. Яна сўйламиш, айтур:

**Карвонинг ҳайдаганда сарбониман,
Отингни ўтлатганда йилқичиман
Бешиқда қўйиб кетганинг қардошингман,**

деди. Улли қардоши Эграк сўйламиш, кўрайлик, Хоним, не сўйламиш, айтур:

**Оғзинг учун ўлайин қардош,
Тилинг учун ўлайин қардош,
Эр бўлдингми, йигит бўлдингми қардош!
Қоринлига қардошинг излаб санми келдинг, қардош!**

деди. Қалқибон икки қардош қуча-қуча кўришдилар. Эграк кичик қардошининг бўйинини ўпди. Саграк унинг қўлин ўпди.

Кучишдилар, кўришдилар, қозилик отга минишди. Қора тўнли ғаюрга от солдилар. Қилич ўйнатдилар. Ғаюрни босдилар, қирдилар. Қалъага тикдилар. Келиб, яна кўрага келдилар. Отларни ташқарига чиқардилар. Довлумбоз¹ чалиб, отларни олиб кетишди. Дарашам сувини кечиб ўтдилар. Тун юриб, Уғузнинг сарҳадига етдилар.

Қонли ғаюр қўлидан қардошини қутқариб олди, оқ соқолли отасига суюнчи жўнатди. Отам манга қарши келсин, деди. Ушун Хўжага чопар келди. Суюнчи бер, у кўзинг ойдин, ўғилларинг иккиси бирга соғ-омон келдилар, дейишди.

Ул кун ола боргоҳ ўтовлар тикилди. Отдан — айғир, туядан бўғро, қўйдан — кўчқор сўйилди.

Хўжа бек ўғилларига қарши келди. Отидан тушди, ўғлонлари-ла қуча-қуча кўришди. Соғмисиз, эсонмисиз ўғиллар, деди. Кундузлик олтин чорбоғига келдилар.

Шодлик, емак-ичмак бўлди. Улли ўғлимга ҳам бир кўркли келин келтирди. Икки қардош бир-бирига соғдиш² бўлдилар. Чодирларига келишди. Муродга, мақсадга етдилар.

Қўрқут Ота келиб дoston айтди, сўз сўйлади.

Аввал-охир узун ёшнинг учи ўлим. Улим вақти келганида ори имондан айирмасин. Гуноҳимизни эгамнинг ўзи кечирсин, Хоним-эй.

Салор Қозон тутқун бўлиб ўғли Уроз қутқаргани дostonин баён этар

Магар, Хоним, Трабузон такури беклар беги бўлган хон Қозонга бир лочин юборган эди. Бир кеча еб-ичиб ўтирар экан, уларнинг бошлиғига айтур: Ҳой, тонгда лочинларни ол, яширив овга чиқамиз, деди.

Эрталаб отан миндилар, ов ерига бордилар, кўрдилар: бир тўда ғоз ўтирар. Қозон лочинни қўйиб юборди, лочин ҳужум қилмади. Бошқа ёққа уча бошлади. Кузатдилар, лочин Томанин қалъасига тушди. Қозон ғоят ғазабланди. Лочиннинг изига тушди. Дара, тепа ошди. Ғаюр элига келди. Юрар экан, Қозоннинг қоронғули кўзини уйқу босди. Беклар айтур: Хоним, қайтайлик, дейишди. Қозон айтур: Биз яна илгарироқ борайлик-чи, деди. Боқди, бир қалъа кўрди. Айтур: Беклар, келинг ётайлик, деди. Қозонни уйқу қаттиқ тутди, ухлади. Магар, хоним, Уғуз беклари етти кун ухлар эди. Шунинг учун бу уйқуни кичик ўлим дер эдилар.

¹ Довлумбоз — отларни ҳайдайдиган ноғорасимон асбоб.

² Соғдиш — куёвжўра.

Магар, ул кун Томанин қалъасининг такури овга чиққан эди, жосус келди, айтур:

Бир тўда отлик келди, беклари ухлаб ётибди, деди.

Такур одам юборди, ким эканин билинг, деди.

Билдиким, ул келганлар Уғуз эранларидир. Келиб, такурга хабар беришди.

Такур ҳам тезда лашкарини йиғди. Буларнинг устига келди.

Қозоннинг беклари боқдилар, кўрдиларким, ёғий келур.

Айтдилар: Қозонни ташлаб кетсак, бизни уйдан қуварлар. Яхшиси, биз бунда қирлайлик, дедилар.

Ғаюрни қаршиладилар, жанг этдилар. Ғаюрлар Қозоннинг устида йигирма беш бегини шахид этдилар.

Қозоннинг устига тушдилар. Уйқудалигида тутдилар. Қўлин-оёғин маҳкам боғладилар. Бир аравага юкладилар. Аравага йўғон арқон билан чатдилар. Аравани ҳайдаб юравердилар.

Кетаётиб, арава ёжирлашидан Қозон уйғонди, керишди, қўлидаги арқонлар узилиб кетди. Араванинг устида бирпас ўтирди, кафтини кафтига қарс-қарс урди, қаҳ-қаҳ кулди.

Ғаюрлар сўрар: На куларсан?

Қозон айтур: Ҳой ғаюрлар, бу аравани бешигим деб ўйлабман, сизларни доям, дебман, деди.

Ниҳоят, Қозонни келтирдилар. Таманин қалъасида бир қудуққа ташладилар. Қудуқнинг оғзига тегиримон тошини қўйдилар. Емагини, ичмагини тошининг тешигидан берардилар.

Бир кун такурнинг аврати айтур: Борайин, Қозонни кўрайин, ҳоли не кечибдир. Кўп одамларга жабр этганмиш у, деди.

Хотун келиб зиндончига тешикни очдирди. Чақирди, айтур: Қозон бек, ҳолинг надир? Тириклик ер остида хушми ёки ер юзида хушми? Энди ер остида сан на ерсан, на ичарсан ва нимага минарсан, деди.

Қозон айтур: Уликларингга ош берган пайт, уларнинг қўлларидан олиб ейман, ўликларингиз йўрғасига минаман, танбалларингизни судрайман, деди.

Такур аврати айтур: Дининг ҳаққи, Қозон бек, етти ёшлик қизалоғим бор эди, ўлди, қарам айла, унга минма, деди.

Қозон айтур: Уликларингиз ичида ул яхши йўрғадир, унга ҳам минарман, деди.

Аврат айтур: Вой, санинг қўлингдан на ер юзида тиригимиз, на ер остида ўлигимиз қутилар, деди.

Келди, такурга айтур: Қарам айла, ул тотарни Қудуқдан чиқар, қизчангнинг белини узар. Ер остида у қизалоғимни минар эмиш. Уликларимизга берган ошни қўлларида тортиб олиб, ер эмиш. Унинг қўлидан на ўлигимиз, на тиригимиз қутилар эмиш. Дининг ҳаққи, ул эрни қудуқдан чиқар, деди.

Такур, бекларини жам айлади, айтур: Келинг, Қозонни қудуқдан чиқаринг. Бизни мақтаб, Уғузни бўйсундирсин. Шундан сўнг шарт айләсин, бизнинг юртимиз ёққа келмасликка, деди.

Бордилар, Қозонни чақирдилар, келтирдилар. Айтурлар: Онт ичким, бизнинг элимизга бостириб келмагайсан. Ҳам бизни мақта, Уғузни эг. Сани қўйиб юборайлик, бор кет, деди.

Қозон айтур: Валлоҳи биллоҳ, тўғри йўлни кўрар экан, эгри йўлдан бормагайман, деди.

Айтдилар: Валлоҳ, Қозон яхши онт ичди, дедилар.

Энди Қозон бек бизни мақта, дейишди.

Қозон айтур: Ер юзида одам мақтамаган бир одам келтиринг, унга минайин, сизни мақтайин, деди.

Бордилар, бир ғаюр эрни олиб келдилар. Бир эгар, бир тизгин беринг, деди, келтирдилар.

Ғаюрнинг орқасига эгар солди, оғзига сувлиқ солди, айилни тортиб, сакради, белига минди. Жилловини тортди, оғзин айирди, ғаюрни ўлдирди. Чўқди, устига ўтирди. Ҳой, ғаюрлар қўбизимни келтиринг, сизни мақтайин, деди.

Бордилар, қўбизини олиб келдилар, қўлига олиб бир сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Минг-минг жойда ёғий кўрсам, ўйиним дедим.

Йигирма минг эр ёғий кўрсам, ҳидлаб ҳам кўрмадим.

Уттиз минг эр ёғий кўрсам, ўн санадим.

Қирқ минг эр ёғий кўрсам, қиё боқдим.

Эллик минг эр ёғий кўрсам, қўл текизмадим,

Олтмиш минг эр ёғий кўрсам, айтишмадим,

Саксон минг эр ёғий кўрсам, сесканмадим,

Тўқсон минг эр ёғий кўрсам, кийинмадим,

Юз минг эр ёғий кўрсам, юзим ўгирмадим

Юзи дўнмас қиличим қўлга олдим,

Элимнинг ҳурмати ҳаққи, қилич урдим,

Оқ майдонда юмруқ бошни тўпдай кесдим,

Унда ман эрман деб ҳам, бекман деб ҳам мақтанмадим,

Мақтанган эрларни хуш кўрмадим,

Қўлингга тушган эканман, ғаюр, ўлдир мани.

Қора қиличинг сол бўйинимга, кес бошим,

Қиличингдан чекиларим йўқ,

Уз аслимни, ўз наслимни ёмонлагим йўқ,

деди. Бир сўз яна сўйламиш, айтур:

Юксак-юксак қора тоғдан юмаласа

Қобо ўкчамни, оёғимни қарши тутган Қозон эр эдим.

Фиръавн руҳонийлари юксалиб ердан чиқса,

Қобо ўкчам ила парчин этган Қозон эр эдим.

Кучли-кучли беклар ўғли ғавго қилса,

Қамчи солиб тиндирган Қозон эр эдим.

Юксак тоғларга туман тушса,

Қора булут агар қўпса,

Қора отим қулоғи кўринмас бўлса,

Ғайри эран йўл кўрсатиб, йўл янглишса,

Йўл кўрсатувчисиз йўл бошлаган Қозон эр эдим.

Етти бошли аждарҳога етиб бордим,

Ҳайбатидан чап кўзим ёшланди-ку,

Ҳай кўзим, номард кўзим, муҳаннас кўзим,

Бир илондан, на борки, қўрқдинг, дедим.

Унда ўзим эр деб ҳам, бек деб ҳам мақтамадим,

Мақтанган эранларни хуш кўрмадим.

Қўлингга тушган эканман, ғаюр, ўлдир мани.

Йўқот мани,

Сол қиличингдан, кес бошимни,

Қиличингдан чекиларим йўқ.

Уз аслимни, ўз наслимни ёмонлагим йўқ,

деди. Қозон яна бир сўз сўзламиш, айтур:

Яланг қирда чайқалган Уммон денгизинда,

Маҳкам жойда қурилмиш ғаюр шаҳри.

Уннга, сўлга сузиб юрар юзгичлари.

Сув тубига шўнғир ўрдаклар.

Таңгри манман, деб сув тубида бақирар осийлари,

Унгни қўйиб, терс ўқийди қизи, келинлари.

Олтин ошиқ ўйнар Санжудоннинг беклари.

Олти қатла Уғуз борди, ололмади ул қалъани.

Олти бош эр билан ман Қозон бордим,

Олти кунга қўймадим, уни олдим.

Қизини, келинини

Оқ кўксимда ўйнатдим.

Бекларин қул этдим,

Унда эрман деб ҳам, бекман деб ҳам мақтанмадим.

Мақтанган эрларни хуш кўрмадим.

Қўлингга тушган эканман, ғаюр, ўлдир мани.

Йўқот, мани...

Қиличингдан чекиларим йўқ

Уз аслимни, ўз наслимни ёмонлагим йўқ,

деди. Қозон яна сўйламиш, айтур:

Яланг қирда қочирганим

Ҳой, ғаюр, санинг отанг.

Ёноғига хуш кетганим

Санинг қизинг, келининг.

Оқ қалъа ва сурмалида от ўйнатдим.

От-ла Қорун элига чопқин етдим,

Оқ Ҳисор қалъасининг буржин йиқдим.

Оқ ақча келтирдилар — пулдилр, дедим.

Қизил отин келтирдилар, сарғиш, дедим.

Ола кўзли қизин, келинин келтирдилар, алданмадим.

Ақчасин, кумушин тортиб олдим.

Унда эр деб ҳам, бек деб ҳам мақтанмадим.

Мақтанганларни хуш кўрмасман.

Қўлингга тушибман, ҳой, ғаюр, ўлдир мани,

Йўқот, мани.

Қиличингдан чекиларим йўқ,
Ўз аслимини, ўз наслимини ёмонлагим йўқ,
Сани мақтарим йўқ,

деди. Қозон бек яна бир сўйламиш, айтур:

Оқ Қоя қоплонининг эркагида бир наслим бор,
Урта қирда сизнинг кийикларингиз югуртмагай.
Оқ Қамишнинг арслонида бир наслим бор,
Ғоз олача отларинини чоптирмагай.
Озвай¹ бўри боласида бир наслим бор
Оқ юнгли туман қўйинг кездирмагай,
Оқ шунқор қўшнинг эркагида бир наслим бор,
Ола ўрдақ, қора ғозинг учирмагай.
Буюк Уғуз элида бир ўғлим бор Уроз отли
Бир қардошим бор Қора Кўна отли,
Энадан туққанингни тирик қўймаслар
Қўлингга тушибман, ғаюр, ўлдир мани,
Йўқот мани.
Қиличингдан чекиларим йўқ,
Ўз аслимини, ўз наслимини ёмонлагим йўқ,

деди.

Ғаюрлар айтур: Бу бизни мақтамади, келинг, буни ўлди-райлик, дедилар.

Ғаюр беклари тизилдилар, келдилар, яна айтдилар: Бунинг ўғли бор, қардоши бор. Буни ўлдирсак, бўлмас, дедилар, келтирдилар, тўнғиз домига ташладилар.

Отнинг оёғи, ўзаниннг — тили машхур бўлур, Қозоннинг ўлигини, тиригини ҳеч ким билмади.

Магар, Хоним, Қозоннинг бир ўғлончиғи бор эди. Улғайди, йигитча бўлди.

Бир кун отга миниб, мажлисга келар экан, бир киши айтур: Сан хон Қозоннинг ўғли бўласан, деди.

Уроз ғазабланди, айтур: Ҳой ярамас, маниннг отам Бойинтур хон эмасми?

Айтди: Тирикдир. Томанин қалъасида тутқундир, деди. Шундай дегач, ўғлон йиғлади, малъул бўлди, отини бурди, изига қайтди. Онасига бориб сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Ҳой, она, хон ўғли эмишман,
Хон Қозоннинг ўғли.
Ҳой, ярамаснинг қизи, буни манга начун айтмадинг,
Она ҳаққи, тангри ҳаққи бўлмасайди
Қора пўлат ўз қиличим тортар эдим,
Ғофил кўркли бошинг кесар эдим,
Ол қонингни ер ўзига тўкар эдим,

деди. Онаси йиғлади. Айтур: Уғил, отанг соғдир, аммо айтмоққа кўрқар эдим. Ғаюрга борасан, ўзингни урасан, ҳалок бўласан, дея. Шунинг учун санга айтмагандим. Жоним ўғил, деди. Энди тоғанга одам юбор, келсин, кўрайлик, на дер экан, деди.

Одам борди, тоғасига айтди, келди.

Уроз айтур: Ман отам тутқин бўлган қалъага бораман, деди.

Иттифоқ бўлиб, маслаҳат қилдилар. Жами бекларга хабар берилди. Уроз отасининг ёнига кетмоқчи, яроқ билан келинг, дедилар.

Лашкар тузилди, келди.

Алп Уроз чодирларин тахлатди, яроқ-анжомин юклатди. Қора Кўна лашкарбоши бўлди. Нонлар ёптириб, йўлга тушдилар.

Йўл устида ғаюрнинг аёсофияси бор эди. Рухонийлар кўриқлар эди. Ғоят маҳкам бутхона эди.

Ғаюрлар кўрдилар. Келганлар савдогарга ўхшамас. Қочдилар, қалъага кирдилар, эшикларни ёпдилар. Бош чиқариб, кимсизлар, дея сўрашди.

Булар: Базиргонлармиз, дейишди.

Ғаюрлар, ёлғон сўйларсиз, дея тошга тутдилар.

Уроз отдан тушди, айтур: Ҳой, отамнинг олтин қадаҳи-

дан шароб ичган, мани севган бўлса, отдан тушсин, бунинг дарвозасига бир гурзи ураини, деди.

Ун олти йигит дарров отдан индилар, қалқон ёпиндилар, гурзиларин кўтариб, дарвозага келдилар. Бир неча гурзи уриб, дарвозани синдирдилар, ичкари кирдилар. Тутган ғаюрини ўлдирдилар, жосуслар йўлини қирқдилар. Молини олдилар. Яна қароргоҳига қайтиб келдилар, кўндилар.

Магар, ғаюрнинг бир подачиси бор эди. Кўрдиким, қалъани босдилар, қочди, тақурга келди. Аёсофия олинганин хабар айлади. На ўтирурсиз, юртингизга ёғий кирди, деди. Бошингизни қўтқаринг, деди.

Такур бекларини жам айлади. Булар билан қандай муро-са қиламиз, деди.

Беклар айтишди. Бунинг мураси шулдирким, Қозонни чиқарамиз, уларга юзма-юз этамиз, дедилар.

Бу сўз маъқул бўлди. Бордилар. Қозонни чиқариб такур ёнига олиб келдилар.

Такур айтур: Қозон бек, устимизга ёғий келди. Бу ёғийни юртимиздан ҳайдасанг, сани қўйиб юборамиз, деди. Ҳам хирожга муте бўлайлик, сан яна онт ичким, биз билан ёғийликка келмагайсан, деди.

Қозон айтур: Валлоҳи биллоҳ, тўғри йўлни кўрар экан, эгри йўлдан бормасман деди.

Ғаюрлар айтур: Қозон яхши онт ичди, дея севишидилар.

Такур лашкарин тўплаб, майдонга келди. Чодир тиктирди. Ғаюр лашкари Қозоннинг ёнига йиғилди. Қозонга кийим келтирдилар. Қилич ва найза, чўқмор ва бошқа жанг қуроллари бердилар.

Бу маҳалда Уғуз эранлари тўп-тўп келдилар. Гумбур-гумбур ноғоралар чалинди.

Қозон кўрдиким, лашкар бошида бир оқ бўз отли, оқ байроқли, эгни темир совут қопланган тўнли йигит Уғузнинг ёнига келди. Чодирин тиктирди. Саф тортди, турди.

Унинг ортидан Қора Кўна келди, саф тортди, турди. Шу пайт Қозон от солди, майдонга чиқди, уришмоққа эр сўради.

Бўз отли Байрак от солди, майдонга чиқди.

Қозон сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Қалқибон еридан турган йигит,
На йигитсан!
Эгни темир совут тўнни кийган йигит,
На йигитсан!
Отинг надир йигит, айтгил манга,

деди. Байрак сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Ҳой, ғаюр, сан мани билмасмисан!
Поросорнинг Бойбурт ҳисоридан порлаб учган
Атоқлисин¹ ғаюрлар олганда, тортиб олган
Бой Бўра хон ўғли Бомс Байрак дерлар мани
Кел, ҳой ғаюр, солишайлик,

деди. Қозон яна бир сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Ҳой, йигит, лашкарнинг олдига бир оқ санжоқли олой² чиқди. Чодирин ўнг томонга тикди. Оқ бўз отга минган ул йигит на йигитдир? Кимнинг ўғлидир? Йигит, бошинг ҳаққи, айтгил манга, деди.

Байрак айтур: Ҳой, ғаюр, кимнинг нимаси бўларди, беги-миз Қозоннинг ўғлидир.

Қозон кўнглидан айтур: Алҳамдули-иллоҳ, маниннг ўғлончиғим забардаст йигит бўлибди, деди.

Байрак, ҳой, ғаюр, бунча уни-буни сўрарсан мандан, деди. Қозоннинг устига от қўйди. Олти қирли гурзисини кўтариб Қозонни урди.

Қозон ўзини танитмади, Байрақнинг билагидан тутди, тортди. Чўқморини қўлидан олди. Байрақнинг энсасига бир чўқмор урди.

Байрак от бўйинин кучоқлади, қайтиб кетди.

Қозон айтур: Ё Байрак, бор бегинга айт, келсин, деди.

¹ Атоқли — аталгани, никоҳдаги қиз.

² Олой — гуруҳ, отряд.

¹ Озвай — аччиқ тош.

Буни кўрди, Эйлик Хўжа ўгли Дўнабилмас Тўлак Эвран майдонга кирди.

Қозон бир сўйламиш, айтур:

Эрта тонгда ўрнидан турган йигит,
На йигитсан!
Бадавий отин ўйнатиб келган йигит,
На йигитсан!
Эр эрдан отин яширса айб бўлур,
Отинг надир, йигит, айтгил манга,

деди.

Тўлак Эвран айтур:

Ҳой, ғаюр, манинг отим билмасмисан,
Уз отини хўрлаган, қўлдан чиққан,
Эллик етти қальанинг қалитин олган,
Эйлик Хўжа ўгли
Дўнабилмас Тўлак Эвран дерлар мани,

деди.

Найзасин кўлига олиб, от солди. Қозонни санчаман деди, санчолмади. Утиб кетди.

Қозон от солди, унинг қўлидан найзасин тортиб олди. Бошига урди, найза парча-парча бўлди. Айтур: Ҳой, ярамас ўгли, бегингга келсин, деди. У ҳам қайтиб кетди. Қозон яна эр тилади, Дўзан ўгли Алп Рустам от солди, майдонга кирди, Қозон бир сўйламиш, айтур:

Қалқибон ўрнидан туриб, келган,
Қозилик отин бутун минган йигит,
На йигитсан!
Отинг надир, айтгил манга,

деди.

Алп Рустам айтур:

Қалқибон ўрнидан туриб келган,
Икки қардош боласин ўлдириб қақир кезган,
Дўзан ўгли Алп Рустам дерлар мани,

деди. У ҳам Қозонга от қўйди, оламан деди, ололмади.

Қозон бек бунга ҳам бир зарб қилди. Айтур: Ҳой, ярамас, бор бегингга айт, келсин, деди. У ҳам қайтди. Қозон яна эр тилади.

Урознинг жиловин амакиси Қора Кўна тутиб турарди. Уроз кутилмаганда тортиди, қўлидан олди. Қиличин суғурди, отасининг ёнига қараб от қўйди, қимирлатмади; ўмизига қилич урди, кийимини кесди, елкасида тўрт бармоқ чуқурлигида яра қолдирди. Ол қони шариллади, қўйни тўлди.

Уроз яна бир қилич солмоқ учун шайланди.

Қозон қақириб ўғлига сўйлар, кўрайлик, Хоним, на сўйлар экан, айтур:

Қора тоғим юксаги ўғил,
Қоронғили кўзларим ойдини ўғил,
Алп Уроз, арслоним Уроз,
Оқ соқолли отангни қиймагил, ўғил,

деди.

Урознинг шафқат томирлари қайнади. Қора қийма кўзлари қонли ёшга тўлди. Отдан ерга инди, отасининг қўлини ўпди. Қозон ҳам отдан тушди, ўғлининг буйнидан ўпди.

Беклар Қозон ила ўғлининг ёнига от қўйдилар, ўраб олдилар, ҳаммаси отдан тушиб, Қозоннинг қўлини ўпдилар.

Тезда ғаюрга от қўйдилар, қилич урдилар. Дараларда, тепаларда ғаюрга қирғин келди. Қальани олдилар, бутхонасин йиқиб, масжид қурдилар. Уроз қонли ғаюр элидан отасин тортиб олди. Буюк Уғуз элига келди. Оқ юзли онасига суюнчи юборди.

Қорга менгзар қизи, келини Қозонга қарши келиб, қўлини ўпдилар, тиз чўқдилар.

Қозон кўркли чаманга чодир тиктирди. Етти кун, етти кеча тўй этиб, ейишма-ичишма бўлди.

Қўрқут Ота келди, қўбиз чалди. Ҳозир эранлар бошига налар тушганини сўйлади.

Қани мақтаганимиз бек эранлар,
Дунё маники деганлар!
Ажал олди, ер гизлади.
Фоний дунё кимга қолди!
Келимли, кетимли дунё,
Сўнг учи ўлимли дунё.

Улим вақти келганида ори имондан айирмасин, эгам сани номардга муҳтож этмасин. Оқ даргоҳингда беш қалима дуо қилдик, қабул бўлсин, омин деганлар дийдор кўрсин. Гуноҳингизни яратганинг ўзи кечирсин, Хоним-эй.

Ич Уғузга Таш Уғуз итоат этмагани ва Байрақнинг мадҳи достонин баён этар

Қозон уч йилда бир Ич Уғуз, Таш Уғуз бекларини жам этар эди. Уч Уқ, Бўз Уқ¹ йиғноқ бўлса, Қозон уйини яғмолатар²ди. Қозон бекнинг одати шул эдиким, қачон уйини яғмолатса, ҳалоланинг қўлини олар, уйдан ташқари чиқарди. Кейин уйда бўлган бор асбобини ва молини яғмолатарди. Бу гал ҳам хон Қозон уйини яғмолатур бўлди, аммо Таш Уғуз беклари келмадилар, бирга бўлмадилар, фақат Ич Уғуз беклари яғмолади.

Таш Уғуз бекларидан Уроз, Аман ва қолган беклар буни эшитдилар, айтдиларки: бугунга қадар Қозоннинг уйи яғмоланганда ҳаммамиз бирга бўлур эдик, энди гуноҳимиз надирки, яғмода бирга бўлмадик, дедилар.

Таш Уғуз беклари иттифоқ бўлиб, Қозонга саломлашишга келмадилар, адоват этдилар. Отнинг оёғи, ўзанинг — тили машхур бўлар. Қилбош деган Қозоннинг ёнида бир киши бор эди. Қозон бек айтур: Ҳой, Қилбош, бу Таш Уғуз беклари ҳар доим бирга келурлар эди, мани саломлар эди, энди нечун келишмади, деди.

Қилбош айтур: Билмасмисан, нечун келмаганим? Уйингни яғмолатганинг дам Таш Уғуз бирга бўлмади, сабаб шулдир, деди.

Қозон айтур: Биз-ла адоват боғладилар, шунақами? деди. Қилбош айтур: Хоним, ман борайин, уларнинг дўстлигин, душманлигин билайин, деди.

Қозон айтур: Сан билурсан, бор, деди. Қилбош бир неча билан, отга миниб, Таш Уғуз беклари тарафига кетди. Борди, Таш Уғуз бекларидан Орузнинг уйига кўнди. У Қозоннинг дойиси эди. Орузга хабар келди, Қозон хондан одам келди, деди.

Оруз хон нимага келибди, деди. Оруз олтинли чодирин тиктирган эди. Уғиллари билан ўтирганди.

Қилбош келиб, бағир босди. Орузга салом берди. Жой кўрсатдилар, ўтирди. Айтур: Қозон хон давлатига дуолар этди. У қаттиқ мунгли бўлди. Албатта Оруз ёнимга келсин, деди. Қора бошим гангиди, устимизга ёғий келди, туяларим бўзлатдилар, қорабайир қозилик отларимни кишнатдилар, туман қўйларимни маъратдилар, қорга менгзар қизимиз, келинимиз йиғлатдилар. Маним қора бошимга боқ, нелар тушди, тезда Оруз келсин, деди.

Оруз айтур: Ҳой, Қилбош, бир пайтлар Уч Уқ, Бўз Уқ йиғилар эди, Қозон уйини яғмолатарди. Хатоимиз надирки, энди яғмода бирга бўлмадик, деди. Қозоннинг бошига ҳаммиша дардлар келсин, дойиси Орузни доим эслаб турсин, биз Қозонга душман бўлдик, шуни билсин, деди.

Қилбош сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Оруз, Оруз, ҳой, ярамас Оруз,
Қалқибон Қозон хон ўрнидан турди,
Олатоғда чодирин, ўтовин тикди,
Уч юз олтмиш олти алп, эранлар ёнига йиғноқ бўлди.
Емак-ичмак орасида беклар сани эслади.
Хоним, дойинг санга душман бўлмиш, деди.
Ман борайин, аниқ хабар билайин, деб келдим.
Устимизга ёғий деган келмади.
Ман фақат санинг дўстлигинг, душманлигинг синашга келдим.

Хон Қозонга душман экансан, билдим,

¹ Уч ўқ, Бўз ўқ — уруғлар номи.

² Яғмоқлатмоқ — бу ерда зиёфат маъносида. Яғмо зиёфати, мол-мулкни сарф қилмоқ.

деди. Қилбош қалқди, хуш қол, деб юраверди.

Оруз Хўжа ғоят ғазабланди, Таш Уғуз бекларига одам юборди, чақирди. Эман келсин, Алп Рустам келсин, Дўнабилмас Тўлак Эвран келсин, қолган беклар ҳаммаси келсин, деди.

Таш Уғуз беклари ҳаммаси йиғноқ бўдилар.

Оруз Хўжа ола ўтовларини тизиб тикди. Отдан айғир, туядан — бўғро, қўйдан — кўчқор сўйдирди. Оруз Таш Уғуз бекларини иззат-икром этиб сийлади, айтур: Беклар, ман сизни нега чақирдим, биласизларми?

Айтдилар: Билмаймиз, нимага чақирганингни, дейишди.

Оруз айтур: Қозон бизга Қилбошни юборибди, уйим, элим чопилди, қора бошим дардли бўлди, дойим Оруз Таш Уғуз беклари-ла манга келсин, деди.

Эман сўрар: Ва сан на жавоб бердинг?

Оруз айтур: Ман Қилбошга айтдим-ку, ҳой Қилбош, қачонким Қозон уйин яғмолатса, Таш Уғуз беклари билан яғмолатар эди. Беклар келиб Қозонни саломлар эди, кейин тарқашар эди. Энди хатоимиз надирки, бирга бўлмадик, ҳой, ярамас, биз энди Қозонга душман бўлдик дедим, деди.

Эман айтур: Яхши айтибсан, деди.

Оруз сўрар: Беклар, сиз на дерсиз?

Беклар айтур: На деяр эдик, сан Қозонга душман бўлганингда кейин биз ҳам душман бўламиз, дедилар.

Оруз ўртага Қуръонни қўйиб: Онт ичинг, гапиринг, деди. Ҳамма беклар китобга қўл уриб, онт ичдилар. Саннинг дўстингга дўст, душманингга душманмиз, дедилар.

Оруз ҳар бир бекнинг кўнглини олиб, либос кийдирди. Қайтди, айтур: Беклар, Байрак биздан қиз олган, куёвимиздир, аммо Қозоннинг иноғидир, келсин, бизни Қозон билан яраштирсин дейлик, алдайлик, ўрдамизга келтирайлик. Келиб бизга муте бўлса яхши, бўлмаса ман соқолидан тутайин, сиз қилич уриб пораланг, орадан Байракни олиб ташлайлик. Байрак кетгандан сўнг Қозон ила ишимиз энгил бўлар, деди.

Байракка хат юбордилар.

Байрак чодирда йигитлари-ла еб-ичиб ўтирар экан, Оруздан одам келди, Байракка салом берди.

Байрак алик олди, сўради: Нима бўлди?

Ул киши айтур: Хоним, Оруз сизга салом айтар, бу хатни Оруз юборди, дея тиз чўкди.

Байрак очди, кўрдиким: Карам этиб келсанг, лутф этиб бизни Қозон ила яраштир, демиш.

Байрак, хўп бўлади, деди.

Отини келтирдилар, минди, қирқ йигити-ла Орузнинг уйига келди. Таш Уғуз беклари ўтирганда, кириб салом берди.

Оруз жой кўрсатди, ўтиб ўтирди.

Байракдан Оруз сўрар: Билармисан, Байрак, сани нимага чақирдик?

Байрак сўрар: Нега чақирдингиз?

Оруз айтур: Шу ўтирган ҳамма беклар Қозонга осий бўлдик, онт ичдик, деди. Қуръонни келтирдилар, сан ҳам онт ич, дедилар.

Байрак айтур: Валлоҳ, ман Қозонга осий бўлмасман, дея онт ичди. Сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Ман Қозоннинг неъматини кўп емишам,

Билмас бўлсам, кўзим ўйилсин.

Қозилик отларига кўп минмишам,

Билмас бўлсам, манга тобут бўлсин.

Яхши у кафтанларин кўп киймишам,

Билмас бўлсам, кафаним бўлсин.

Ола баргоҳ ўтовига кўп кирмишам,

Билмас бўлсам, манга зиндон бўлсин,

деди.

Оруз қалқди, Байракни ушлаб, соқолига ёпишди. Беклар Байракни қиймадилар.

Байрак Оруз ғазабланганини билди, сўйламиш, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Оруз, дойим Оруз,

Манга шундай қилишинг билсам эди,

Қозилик отига минар эдим,

Эгни берк темир тўним кияр эдим,

Қора пўлат ўз қиличим белимга боғлар эдим,

Бошимга дубулғамни кияр эдим,

Ўткир учли, отмиш тутам найзамни олар эдим,

Ола кўзли бекларни ёнимга олар эдим.

Ярамас,

Ман бу ишни туйсам, шундай келармидим!

Алдабон эр тутмоқ аврат ишидир,

Авратингданми ўргандинг сан бу ишни,

Ярамас.

деди.

Оруз айтур: Ҳой, валдир-валдир сўйлама, қонингга ташна бўлма, кел, онт ич, деди.

Байрак айтур: Валлоҳ, ман Қозоннинг бахти учун бошим қўймишам, ман Қозондан юз ўгирмасман, керак бўлса юз парча айла мани, деди.

Оруз яна ғазабланди. Байракнинг соқолидан маҳкам тутди. Бекларга қаради. Кўрди, ҳеч ким яқинлашмас. Оруз қора пўлат ўз қиличин тутиб, Байракнинг ўнг оёғига урди.

Байракнинг боши гангида.

Беклар ҳаммаси тарқалдилар, ҳар ким оти-отига минди. Байракни ҳам миндирдилар. Ортига одам миндириб, қучоқлатдилар, қочдилар. Байракни ўрдасига етказдилар. Жуббасини устига ташладилар.

Байрак сўйлади, кўрайлик, Хоним, на сўйламиш, айтур:

Йигитларим ўрнингиздан тезда туринг,

Оқ бўз отимнинг қуйруғини кесинг,

Кеса ётган Олатоғдан тунда ошинг,

Оқаётган кўркли сувни тилиб кечинг,

Қозоннинг мажлисига чопиб боринг,

Оқни ечиб, қора кийинг,

Сан соғ бўл, Байрак ўлди, денг.

Айтингиз: номард Оруз дойинг Байракка одам юбормиш, ул Орузга бормиш, Таш Уғуз беклари йиғноқ бўлмиш. Емак-ичмак орасида Қуръон келтирмишлар, Қозонга биз адоват қилдик, онт ичдик, кел, сен ҳам ич, дедилар. Ман Қозондан юз бурмадим.

Номард дойинг ғазабланди, Байракни қиличлади. Қора қонга булғанди, дардли бўлди, деди. Қиёмат кунида манинг қўли Қозон хоннинг ёқасида бўлсин, манинг қонимни Орузга кечирса, деди.

Яна сўйламиш, айтур:

Йигитларим,

Оруз ўғли Босот келмасдан,

Элим, уйим чопмасдан,

Туяларимни бўзлатмасдан

Қозилик отим кишнатмасдан,

Оқ қўйларим маъратмасдан,

Оқ юзли қизим, келинимга ёпишмасдан,

Оқ юзли кўрклимни

Оруз ўғли Босот келиб олмасдан бурун

Қозон манга етишсин,

Манинг қоним Орузга кечирмасин,

Оқча юзли кўрклимни ўғлига олиб берсин,

Охират ҳаққини ҳалол этсин,

Байрак подшоҳлар подшоҳи

Ҳаққа восил бўлди, шуни билсин,

деди.

Байракнинг отасига, онасига хабар бўлди, Оқ уйнинг эшигида қора мотам бўлди. Қорга менгзар қизи, келини оқ ечиб, қора кийди.

Оқ бўз отининг қуйруғини кесдилар. Қирқ-эллик йигит қора кийиб, кўк ёпиндилар. Қозон бекка келдилар, чориқларин ерга урдилар. Байрак, дея кўп йиғладилар, Қозоннинг қўлини ўпдилар. Сан соғ бўл, Байрак ўлди, дедилар. Номард дойинг хийла қилди, бизни алдади. Таш Уғуз беклари сизга осий бўлганин билмадик. Қуръон келтирдилар, биз Қозонга адоват этдик, сан ҳам онт ич, бизга муте бўл, дедилар. Байрак дастурхонингга тупурмади. Уларга муте бўлмади. Дойинг номард Оруз ғазабланди, Байракни ўтирган жойида қиличлади, бир илигини узди. Сан соғ бўл, Хоним, Байрак ҳаққа восил бўлди, маним ўчимни Орузда қолдирмасин, деди, дедилар.

Қозон бу хабарни эшитди. Дастурмолини қўлига олиб, ҳўнгир-ҳўнгир йиғлади. Мажлисида зорлик қилди. Ҳамма беклар йиғлашдилар.

Қозон борди, чордоққа кириб, етти кун мажлисга чиқмади, йиғлади, ўтирди.

Беклар йиғилди, мажлисга келишди. Қозоннинг қардоши Қора Кўна айтур: Қилбош, бор, айт оғам, Қозон келсин, чиқсин. Бир йигит санинг учун орамиздан кетди. У васият айламиш, манинг қоним ҳаққини олсин, дебди. Борайлик, душманни ҳақлайлик деб айтгил, деди.

Қилбош айтур: Сан қариндошисан, сан бор, деди.

Алхосил, иккиси бирга бордилар. Қозоннинг чорбоғига кирдилар. Салом бердилар. Сан соғ бўл, Хоним, дедилар. Бир йигит орамиздан кетди, санинг йўлингда бош берди. Уч қонини олайлик, у васият қолдирмиш, манинг қоним олсин деб. Йиғламоқ ила на иш битар? Урнингдан тур, дедилар.

Қозон айтур: Маслаҳатдир. Тез яроқ-аслаҳани юклатсинлар, ҳамма беклар отга минсинлар, деди.

Жами беклар минди. Қозоннинг кўнғир отини келтирдилар, минди. Ноғора чалинди, занг урилди. Кеча-кундуз демадилар, йўртма бўлди.

Орузга ва жами Таш Уғуз бекларига хабар бўлди. Ана, Қозон келди, дедилар.

Улар ҳам аскар йиғиб, ноғора чалдириб, Қозонга қарши келдилар.

Уч Уқ, Бўз Уқ қаршилашдилар.

Оруз айтур: Маним Ич Уғузда душманам Қозон бўлсин, деди.

Эман айтур: Маним душманам Терс-узанимиш бўлсин, деди, Уқчи бўлсин, деди.

Ҳар бири битта душман кўзлади. Сафлар боғланди, қўшинлар тузилди. Ноғоралар чалинди, довуллар қоқилди.

Оруз Хўжа майдонга чиқди, от кўйди. Қозонни қақриб: Ҳой, ярамас, сан манинг душманамсан, кел бери, деди. Қозон қалқон ёпинди. Найзасин кўлига олди. Боши устида кўтарди, айтур: Ҳой, ярамас, муҳаннаслик ила эр ўлдирмак қандай бўлур, ман санга кўрсатурман, деди.

Оруз Қозоннинг устига от кўйди. Қозонни қиличлади, зарра қадар кесолмади. Утиб кетди.

Навбат Қозонга келди. Олтмиш тутам ола найзасини қўлтиғига қисиб, Орузга бир урди, Орузнинг кўксини дабдала қилиб ўтди. Отнинг устидан йиқди. Қариндоши Қора Кўнага ишорат этди. Бошин кес, деди. Қора Кўна отдан инди, бошин кесди.

Таш Уғуз беклари ҳам бунни кўриб, отдан индилар. Қозоннинг пойига тушдилар, хатоларин тиладилар. Қўлин ўпдилар.

Қозон хатоларни кечирди. Байрақнинг қонин дойисидан олди. Орузнинг уйини чопдилар. Элини, молини яғмолатдилар, йигит беклар тўйдилар.

Қозон кўк олонг¹ кўркли чаманга чодир тикди. Утовга кирди. Қўрқут Ота келиб соз чалди, дoston айтди, сўз сўйлади.

Ҳозир эранлар бошига нелар тушганин айтиб берди.

Қани ман айтган эранлар,

Дунё маники деганлар,

Ажал олди, ер гизлади.

Фоний дунё кимга қолди!

Келимли, кетимли дунё,

Сўнг учи ўлимли дунё.

Бу Қора ер бизни ҳам еяжақдир.

Ал-оқибат узун ёшнинг учи ўлим, охири айрилиқ.

Айтганим келсин, Хоним, ўлим вақти келганида ори имондан айирмасин. Оқ соқолли отанг жойи жаннат бўлсин, оқ сочли онанг жойи беҳишт бўлсин. Қодир мухтор Байраққа раҳмат қилсин. Эгам сани номардга муҳтож этмасин. Бу китобни ёзганим таъзим ила эслаганларга ҳақ раҳм этсин. Дили дўст, тили дўстлар дийдор кўрсин. Йиғиштирсин, туриштирсин, гуноҳингизни яратганининг ўзи кечирсин, Хоним-эй, бегим-эй.

¹ Олонг — кенг жой.

Яхё
Тоға

Наврўзи олам

Фасл алмашади, ойлар алмашар,
Наврўз сарҳадлардан олгайдур ўчин.
Бодом гулларига бурканиб башар
Намойишга чиқар хур кўклам учун.

Рўмоли ҳилпираб лолалар чопгай
Қирни қийқирикқа тўлдириб тагин.
Карнай мойчечак ва бойчечак — сурнай
Куйга солгай қордан озод куртагин.

Шоир шивирлайдур: «Уйғонгил, эй дил!»
Томошага чиққил
Олам ям-яшил!
Сен уйғон!
Сен уйғон, ухласа ухлар
Тўрвасидан бўлак Маккаси йўқлар.

Ёлғиз одам

1

Юлдузларни санаб бўлар у,
Тикилиб толар у ойга ҳам.
Пашшахона ичига ҳатто,
Уни излаб, топиб кирар ғам.
Омон сақлар ёмон тушлардан
Лабларини тишлаган чидам.
Ёпинганча аламларини
Ухлаб ётар улкан бир одам.

2

Лабларинг қимтилган.
Лабларинг —
қафаснинг темир эшиги.

Қафас ичра
бир бургут яшар.
Кўзлари қон,
кўкраклари қон,
чангали юрагингга ботган,
озодлик истаган бургут...

Сенинг эса
лабларинг қимтилган.
Ўзинг...
ухлаб ётибсан.

Эгасиз уй

Йўл четида бир том кўрдим,
Гуваласин хом кўрдим.
Дувалида кокиллари
Паришон ишком кўрдим.

Кулар ажриқ ва зарпечак
Остонада шодумон.
Мен уларнинг бирин мезбон,
Бирини меҳмон кўрдим.

Тандир турар кўзи боғлиқ,
Учоқ ёлғиз — беқозон.
Кўкка нола айламаган
Мўрини вайрон кўрдим.

Супагача чиқиб келмиш
Откулоқ — соҳибфармон.
Соясида тил учидан
Қон томган илон кўрдим.

Кунгабоқар бошин эгмиш
Кун ботиб кетган томон.
Пойидаги беқаноат
Гумайни ҳоқон кўрдим.

Бир чеккада тебранганча
Дутор чертади райҳон.
Жим тинглаган ғунчаларнинг
Яқосини қон кўрдим.

Қуртлар болта қайрашади,
Чинор боқади ҳайрон.
Иним дея чирқираган
Қушимни омон кўрдим.

Сабр таги...

Мен сабр айладим,
мен беҳад бойман.
Сабрнинг тагидан
тиллолар ковладим,
ҳар бири ойдай.

Мен сабр айладим,
мен жуда бойман.
Шунчалар бойманки,
ойдай тиллоларим
узокда ойдай.

Насиҳат ўрнида

Эртақлар қаъридаги
шерни тавоф айлагил.
Қаро ер бағридаги
эрни тавоф айлагил.

Кимки сезса хатарни,
айтгил, ухлаб ётарми?
Сен уйғон-да забарни,
зерни тавоф айлагил.

Чоғлан курашга, ўғлон,
ва ҳақиқат бўлиб ён.
Кўйлагингда қотган қон,
терни тавоф айлагил.

Уйдан, ғамдан ҳорисанг,
билки, шоир ёрисан.
сен осмонни соғинсанг,
ерни тавоф айлагил.

Найман она ноласи

Отингни айт,
Зотингни айт,
Аждодингни айт,
Қиблагоҳинг ким ўтган, болам?

Тарих тирик.
Ўлмай туриб
Кимлигингни сўра ҳайқириб,
Бу дунёдан жим ўтган болам.

Кечмишга боқ.
Бахтингни топ,
Ҳақиқатинг — тахтингни топ,
Кўзларидан сим ўтган болам.

Жабрни буз.
Сабрни буз.
Кафанни йирт, қабрни буз,
Кўкрагидан чим ўтган болам.

Отангни эсла.
Отингни эсла.
Кўзингни оч, зотингни эсла,
Бандига бандим ўтган болам,
Дардига дардим ўтган болам...

Шоирга

Сизга ўлим йўқ, оға!
Оёғи йўқ ўлимингизнинг.
Келолмайди,
Лекин, Сиз
ўзингиз борарсиз унинг қошига.
Борасиз-да қурбон бўласиз.
Сиз биласиз
Бу ватанга қуллар эмас,
Қурбонлар керак.

Сизга ўлим йўқ, оға!
Қўли ҳам йўқ ўлимингизнинг.
На бўғар у, на сўя олар.
Бироқ, Сиз
Бу қаро кунларнинг бирида
Шубҳасиз, шаҳид бўласиз.
Сиз биласиз,
Бу замонга шоҳидлармас,
Шаҳидлар керак.

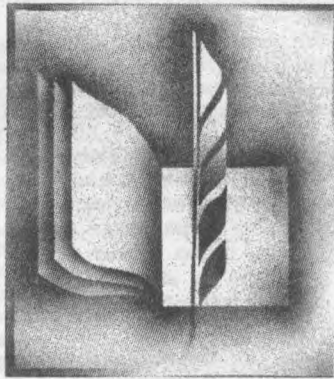
Менинг ақлим етгани шулким:
Азроилнинг
Сиздан кўнгли тўқ, оға,
Жонингизни бизга ишониб қўйган.

Сизга ўлим йўқ, оға!..

Жоний Ва жаҳоний дўстлик

Халқлар дўстлиги ва
миллатлараро муносабатлар

Инқилоб туфайли халқларимизнинг бузилмас Иттифоқи ташкил топди. Бу иттифок тарихий синовлардан муваффақиятли ўтди, янада чиниқди, пўлат мисоли тобланди. Ютуқларимиз олам-жаҳон.

Асримизнинг 80-йилларидан ёдгорлик бўлиб Тошкент метроси ишга тушди — яхши. СССР халқлари қардошлигининг рамзи бўлиб 1966 йилги зилзиладан сўнг янги Тошкент қад кўтарди — яхши. Марказий Ленин музейининг Тошкент филиали, осмонўпар бинолар унинг кўркига кўрк бўлиб кўшилди. Белоруссия, Украина, Ленинград даҳалари пайдо бўлди. Тошкент тинчлик шаҳрига, халқаро йиғинлар, кинофестиваллар ўтадиган азим кентга айланди — яхши. Ёшларимиз БАМ, ноқоратупроқ зона, Тюмень сингари қайноқ нуқталарда меҳнат қилишмоқда — яхши.

Кўчалару боғларнинг қадимий номларини ўчириб, байналминал атамалар ўйлаб топдик — яхши-ю, лекин... Болаларимиз билан баъзан луғат ёрдамида гаплашадиган бўлмадикми? Охир оқибатда эса бизга нимадир етишмаётгандек, кўнглимиз хижил эмасмиди? Одатларимиз ҳам ўзгариб кетаётгандек. Биз ҳазм қила олмайдиган урф-одатлар сал кўпайиб кетмадимикан? Биз халқлар дўстлигини мажбурий мувозанатлаштириш, «марказлаштириш» билан мустаҳкамламоқчи бўлдик, миллий масала аллақачон ҳал қилинган деб дунёга жар солдик. Яхшиямки, жонажон Коммунистик партиямиз томоқйиртар шiorларга чек кўйди — миллий масалани қайта кўриб чиқишга қарор қилди.

Ҳўш, халқлар дўстлигини мустаҳкамлашда қандай ютуқ ва камчиликларимиз бор? Редакциямиз халқлар дўстлиги ҳақидаги саволларга халқ вакилларида жавоб олишни мақсадга мувофиқ деб топди — «Ёшлик» анкетаси тарқатишга қарор қилдик. Дастлаб, В. И. Ленин номидаги Халқлар дўстлиги саройи майдонида ва Тошкент метросининг «Халқлар дўстлиги» бекатида (олдиндан қулоғига «пичирлаб» қўйилмаган кишилар билан) савол-жавоб уюштириш мўлжалланди. Ниятимизни амалга оширишда Ўзбекистон радиоси ижтимоий-сиёсий бўлимининг ходими Абдуғафур Маматов бизга яқиндан ёрдам берди.

Қуйида анкета саволлари ҳамда айрим жавоблар эълон қилинмоқда. Сўз навбати Сизга, азиз журналхон!

1. Миллатлараро муносабатнинг ҳозирги аҳволи тўғрисида нималар дея оласиз!

2. Халқлар дўстлиги янада мустаҳкамланиши, сизнингча, нималарга боғлиқ!

...

Абдумуҳтор ота, 65 ёш

— Улуғ Ватан уруши даврида турли миллат вакиллари ҳар қанақа вазиятда бир-бирига ёрдам берарди, бир-бирини қўллаб-қувватлашарди. Масалан, мен бир воқеани жуда яхши эслаймман: 1943 йил 4 февралда Курск областининг бир районида оғир яраландим. Мени қорда ярадор бўлиб ётган жойимдан ўша ерлик Вера Сергеевна деган ўқитувчи уйига олиб кетган эди ва қирқ беш кун мобайнида муолажа қилиб, жанговар қисмга қайтарган. Рус аёлининг меҳр-оқибатини бир умр унутмайман, албатта. Интернационал дўстлик жанггоҳларда тобланган; биз жон олиб-жон бериб, қон кечиб улуғ Ватанимизни ҳимоя қилганмиз. Менимча, ўша пайтлардаги орзуларимиз ҳозир амалга ошмоқда: дунё халқлари ўртасидаги алоқалар, борди-келдилар янада кучайгани, маданият соҳасидаги, илм-фан соҳасидаги муносабатлар яхши йўлга қўйлаётгани кишини қувонтиради...

Марғуба, 26 ёш

— Мен район Маданият уйида саккиз йилдан буён бадий ҳаваскорлик бўйича методистман. Биз асосан мактаб ўқувчилари билан машғулотлар ўтказамиз. Тўғаракларга ўзбек, қozoқ, тожик, татар миллатларига (районимизда яшайдиган аҳолининг миллий састави шундай) мансуб ўсмирлар қатнашади. Очиғини айтганда, миллатлараро муносабатларни жуда яхши деб бўлмайдим; баъзан миллат ажратишлар ҳам учраб қолади. Умуман, районимиздаги миллатларнинг ўзаро

ҳамжиҳатлиги кўнгилдагидек эмас... Миллий муносабатларни яхшилашни жиддий ўйлаб кўриш лозим.

Қаҳрамон она, 56 ёш

— Бизнинг оиламиз интернационал оила: иккита келиним руслардан, биттаси тожик. Кенжа ўғлимни ҳали уйлантирганми йўқ. Оилани фарзандларим аҳил яшамоқда, набираларим бор.

Людмила, 40 ёш

— Мен Ўзбекистонда 1974 йилдан бери яшайман. Кўпинча хизмат тақозоси билан тантанали никоҳларни расмийлаштириб тураман: масалан, рус йигити билан ўзбек қизи ёки ўзбек йигити билан рус қизи турмуш қурадилар. Боя айтганимдек, биз тез-тез тантанали ЗАГСларни қайд этамиз; ҳозир бу борада ҳеч қандай муаммо йўқ ҳисоби — кўплаб йигит-қизлар дил амри билан интернационал оила қуришмоқда, илгари эса биз шундай оилаларни излаб-излаб зўрға топардик. Менимча, одамлар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Лекин интернационал дўстлик фақат никоҳдан ўтиш билан чекланиб қолмайди. Назаримда, миллатларни бирлаштириб турадиган муштарак туйғу мавжуд; масалан, ўзбеклару тожиклар ҳам, яҳудийлару руслар ҳам санъатни севадилар — биз халқлар дўстлигини айнан муштарак туйғуларни янада камол топтириш заминида мустаҳкамлашимиз зарур. Яъни, ҳар бир халқнинг санъатини ардоқлаш керак. Ростини айтсам, ҳозир интернационал тарбия борасидаги ҳамма ишларни кўнгилдагидек деб бўлмайди. Масалан, биз ЗАГС ходимлари гоҳ-гоҳида ёш келин-куёвлар билан таржимон орқали гаплашамиз. Истардикки, бизни ҳам ўзбекча гапиришга ўргатсалар. Тўғри, ҳозир қўлимизда баъзи лугатлар мавжуд. Лекин фақат лугат ёрдамида ўзбек тилини ўрганиш мушкул экан. Тил ўрганишнинг самаралироқ йўллари топиш лозим шекилли. Дейлик, жамоатчилик асосида махсус курслар очилса айни муддао бўларди. Чунки бир-биримизни яхшироқ англашимиз учун, халқларимиз санъатини теранроқ ҳис қилишимиз учун албатта бир-биримизнинг тилимизни билмоғимиз лозим.

Адҳам, 22 ёш

— Мени бошқа миллат вакиллари билан дўстларим бўлмаса ҳам, лекин танишларим бор. Интернационал дўстлик мени қониқтиради.

Анна, 27 ёш

— Интернационал дўстлик ҳаётимизда ҳар куни намоён бўлмоқда. Чунки биз иттифоқдош республикалар билан узлуксиз алоқа қилиб тураман. Мана, бугунги маросим ҳам интернационализмга ёрқин мисол бўла олади: турли миллат вакиллари жуфт-жуфт бўлишиб ЗАГСдан ўтишмоқда. Албатта, бу тадбир ўйлаб топилган — тўқима, яъни шунчаки ҳўжақўрсинга ўтказилди. Лекин, умуман олганда, ушбу маросим ҳаётини воқеликнинг тимсоли. Айтиш мумкинки, республикамизда миллатлараро муносабатлар кўнгилдагидек. Шунга қарамай, интернационал дўстлик мустаҳкам заминда ривожланишини истардим.

Артур, 17 ёш

— Назаримда, одамларни танлаб-танлаб дўстлашиб бўлмайди. Балки одам одам билан табиий равишда дўст тутинади — ҳақиқий дўстлик учун миллат ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Ака-укадек, туғишганлардек биродарлашиш мумкин, лекин кўз-кўзлаш учун дўстлашилса, устига устак, «биз интернационал дўстмиз» деб мақтанилса, билинги, ўртада дўстликдан нишона йўқ... Ажабо, ҳеч жаҳонда дўстликни ҳам процентлар билан, статистика билан ўлчаб бўлар эканми?..

Наргиза, 18 ёш

— Миллатлар бир-бирларини камситмаслиги керак. Ҳар хил одамлар бор. Кўпинча автобусларда, метрода уришиб кетишса, оғизларидан боди кириб, шоди чиқади: ҳайрон

қолсан, киши!.. Бир қарашда арзимасдек туюлган ана шунақа «даҳанаки жанглр» кишилар орасига совуқчилик солиши мумкин. Менимча, биз маданиятга бўлишимиз керак; бу деганим — уришмайдиган-сўкишмайдиган «одобли бола бўлишимиз керак» деган маънонигина англатмайди. Бу деганим — баъзи бир «даҳанаки жанглр»да кимдир шаллақилик қилиб, миллий ғуруримизга тегадиган гаплар айтса, биз ўша «шаллақи»нинг вайсашларини муайян миллат номидан айтилпти, муайян миллат ана шу шаллақига «ваколат» бериб қўйибди деб ўйлашганимиз керак. Оғзига кучи етмайдиган шаллақига муайян миллатнинг «мухтор вакили» деб эмас, балки шунчаки беодоб, маданиятсиз деб қарашимиз лозим. Мен худди ана шу маънода барчангизни маданиятли бўлишга қақираман.

Ақбарали, 20 ёш

— Биз Тошкент Халқ хўжалиги институтида ўқиймиз. Институтимизда Кубадан, Лаосдан, Вьетнамдан келган студентлар ҳам таҳсил кўришади. Лекин улар билан бизнинг алоқаларимиз ҳавас қиладиган даражада ривожланмаган, муносабатларимиз жуда ҳам суст. Агар биз тез-тез суҳбатлашиб турсак, бир-биримизнинг ўтмишимизни, орзу-ниятларимизни яқиндан билсак чинакамга дўстлашиб кетар эдик.

Муяссар, 20 ёш

— Менинг фикримча, бизда миллатлараро муносабатлар ҳали яхши ривожланмаган. Мана, Олмаотадаги воқеаларни, Тоғли Қорабоғдаги низоларни олиб кўринг... Биринчидан, дастлаб — миллий масалалар ҳал этилаётган чоқларда хатоларга йўл қўйилган шекилли. Эҳтимол, уларнинг хоҳишлари тўла инobatга олинмаган бўлиши ҳам мумкин. Булар, албатта, аввалги хатолар. Балки ўша хатоларни энди тўғриласа бўлар; ҳозир қайта қуриш даври ахир. Яна қайдам.

Элмира, 40 ёш

— Миллий масала ниҳоятда мураккаб. Айниқса, бугунги кунларда баъзи бир сабабларга кўра, бу масала янада чигаллашиб кетди. Менинг назаримда, инсонлараро дўстлик кишиларнинг қандай миллатга мансублигидан қатъи назар, энг аввало, одамгарчиликка асосланиши керак. Ахир биз инсонмиз; битта сайёрада, битта мамлакатда яшаймиз, ҳам-ташвишларимиз ҳам муштарак; ҳар биримизни оиламиз, бола-чақамиз бор. Демокриманки, асосан шулар ҳақида ўйлаш лозим. Умр — инсонга бир марта берилади, ҳеч ким дунёга иккинчи марта қайтиб келмайди... Ҳар бир миллат ўзининг анъанасига, ўзининг қиёфасига эга. Шубҳасиз, буни унутмаслик жоиз. Айни чоқда қандайдир шовинистик, ирқий айирмачилик ғояларини илгари суриш ҳам мутлақо нотўғридир.

Жўрабой, 23 ёш

— 1985 йили Афғонистонда ўзимнинг интернационал бурчимни бажариб қайтдим. Мен у ерда кўрган-кечирганларимни ҳеч қачон унутолмасам керак. Айтиш мумкинки, куч билан, айниқса, қурол кучи билан элатлар дўстлигини мустаҳкамлаб бўлмас экан. Мен Афғонистон—Покистон чегараларидаги қонли жанглари назарда тутяпман. Бундан ташқари, қурол нафақат дўстликка, ҳатто битта миллатнинг яктанлигига, яқдиллигига ҳам раҳна соларкан. Ростини айтсам, мен америкалик машҳур ёзувчи Эрнест Хемингуэйни нақадар улуғ ғоя учун курашганини, нақадар улуғ ғояни — Инсонпарварликни тараннум этганини теранроқ англаб етдим. У: «Алидо, қурол!» деб бекорга ёзмаган экан. Яшасин, Эрнест Хемингуэй!

Клавдия, 38 ёш

— Формализм — интернационал дўстликнинг қушандаси. Халқларнинг, миллатларнинг азалий урф-одатларини ҳурмат қилиш керак. Ёшларни ана шу руҳда тарбиялаш даркор. Бугун ҳар қандай одам, ҳар қандай миллат билта оилада — улуғ Советлар мамлакатига истиқомат қилаётганимизни англамоғи лозим. Бугун бизнинг муаммоларимиз анчагина; қайта қуриш, ошкоралик, демократия тўла-тўқис ҳаётга тадбиқ этилсагина

мавжуд муаммолар кўнгилдагидек ҳал этилиши мумкин. Биз бир-биримизга ёруғ юз билан қарашимиз, бир-биримизни севишимиз зарур. Гина-кудуратларга чек қўйлик, иккиюзламачилик қилмайлик, дўстларимизни бекордан бекорга мунофиқликда айбламайлик!

Ҳамид, 34 ёш

— Мен Бошқирдистонда ҳарбий хизматда бўлганман. Бошқирдлар — ажойиб халқ... Тақдир экан, ўша ерда бошқирд қизга уйландим. Мана, ўн бир йилдан буён тинч-тотув яшапмиз. Олтита фарзандимиз бор.

Лобархон, 29 ёш

— Шошманг, мен аввал саволларни ўқиб олай-чи... Ҳм-м. Пишиқ-пухта жавоб бериш керак шекилли. Махсус тайёрланиб, сўнгра жавоб берсам майлими?.. Турли миллат вакилларидан дугоналарим жуда кўп: руслар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар... Дастлаб ишга келган пайтларимда мен рус тилида гапиришга жудаям қийналардим; яқин дугоналаримдан Оля, Лариса деган қизлар рус тилини ўрганишимда кўп ёрдам беришган... Умуман айтганда, интернационал дўстликни фақат республика ёки Иттифоқимиз миқёси билан чеклаб қўймаслик лозим. Интернационализм — халқаро дўстлик, халқаро бирдамликдир...

Гулноз, 26 ёш

— Албатта, ҳар ким ўз миллатини, ўз халқини севиши керак. Айни пайтда бошқа миллатларнинг маданиятини, урф-одатларини ҳурмат қилиш лозим. Агар кейинги ҳолга унчалик амал қилинмаса, ҳар хил келишмовчиликлар чиқаверади.

Виктор, 36 ёш

— Мен туристман, Москвадан келдим. Бизни аъло даражада кутиб олишди. Тошкент ўз ҳолича гўзал шаҳар... Биламиз, ўзбек халқи ниҳоятда меҳнаткаш. Ўзбекистон — мамлакатимизнинг асосий пахта базаси. Умуман, меҳмондўстликни ўзбеклардан ўрганиш керак экан. Мен қардош ўзбек диёрини ўз кўзим билан кўриб турганимдан бағоят хурсандман. Ўйлайманки, биз Москвада ҳам сизларни ёруғ юз билан кутиб оламиз. Дўстлигимиз доимо барқарор бўлсин!

В. К. 57 ёш

— Бизда миллий масалалар аллақачонлар ҳал этилган. Негадир ҳеч ақлим бовар қилмайди: нима учун гоҳ-гоҳида миллий низолар чиқяпти ўзи? Ҳозир тенденциялар ўзгарди шекилли, қарашлар ҳам сал бошқачароқми-ей... Четдан кимдир бизнинг ишларимизга бурнини суқаётганга ўхшайди. Ҳайронман, нимага аралашади-а? Назаримда, империалистик давлатлар халқларимиз орасига кутку солмоқда. Ҳушёр бўлиш керак...

Шарифа, 24 ёш

— Мамлакатимиз — бизнинг уйимиз, бизнинг оиламиз. Ўзингиздан қолар гап йўқ, оилада баланд-паст гаплар бўлиши мумкин. Аммо сал оғирроқ бўлишимиз керак; биримиздан хатолик ўтса бошқамиз кечирайлик, ҳадеб жиззакилик қилавермайлик. Мақсадимиз — бир умр бирга яшаш бўлгандан кейин бир-биримизни эъозлашни, асрашни ҳам ўрганайлик-да!

Севара, 15 ёш

— Шахсан ўзимга бошқа миллат вакилларининг фойдаси ёки зиёни текканини эслай олмайман. Мактабимизда интернационал дўстлик ҳақида кўп гапиришади. Биз индамай эшитиб ўтираемиз. Шу холос...

Серикбой, 22 ёш

— Мен кўпинча «Халқлар дўстлиги» бекатида постда тураман. Электричка ғув этиб келиб — у ёққа кетади, ғув этиб —

бу ёққа кетади. Беихтиёр Чингиз оға Айтматовнинг «Бўронли бекат»ни эслайман: у ерда ҳам поездлар мағрибдан машриққа, машриқдан мағрибга томон ғув-ғув ўтаверади, Бўронли Эдигей бўлса гадойтилмас бекатда дуненинг ғамини елкасига ортиб яшайверади. Баъзан таниш машинистлар ундан ҳол-аҳволини сўраб ўтишадию бундан Эдигейнинг кўнгли кўтариларди. Менимча, дўстлик — бир оғиз ширин сўздан бошланади. Дўстлик — миллат танламайди. Дўстлик ўз моҳиятига, ўз табиатига кўра — ИНТЕРНАЦИОНАЛДИР.

Виталий, 26 ёш

— Биз бир-биримизни аслида қандай бўлсак шундайлигича идрок этишимиз лозим. Яъни, мен Сиздан зинҳор-базинҳор баайни менинг иккинчи нухамга айланишингизни талаб қилмаслигим керак. Айни пайтда Сиз ҳам мени ўзингизга ўхшатишга уринмаслигингиз зарур. Мен шарқшуносман; ҳинд адабиёти бўйича мутахассисман. Биламанки, ҳар бир халқ ўзига хос, бетакрор қиёфага эга. Муайян халқнинг бетакрор қиёфаси минг йиллар мобайнида шаклланади. Демак, ҳар бир халқ кишилик жаҳиятининг ноёб мулкдир. Ана шу ноёб мулкни кўз қорачиғидек авайлаб-асраш барчамизнинг интернационал бурчимиздир.

Алибек Рустамов

Дўстликнинг кўҳна сирлари

Оламу олам тожи инсон, инсону инсон фазилати эзгулик, эзгуликнинг асоси муҳаббат, муҳаббат фарзанди эса дўстликдир. Мана, неча минг йиллардан бери у муҳаққиқу¹ мудаққиқлар² назарида. Чунки бунинг жаҳон аҳли учун улкан аҳамияти бор.

Одам боласи дунёда ёлғиз яшай олмайди. Ҳар бир тирик жон дорулфанога келган кунидан бошлаб, дорулбақога кетгунига қадар ўзгалар меҳрига муҳтож ва уларнинг меҳнати маҳсулидан манфаатдордир. Бу муҳтожлигу манфаат маълум бир ўлкаю муайян бир замон билан чекланмайди. Бугунги кунда Япониядан Америка ерларигача етиб борган фан, маданият қарвонлари сафида қачонлардир Урта Осиёдан йўл олган нортуялар ҳам кетаётган бўлса ажаб эмас. Бугун ҳар куни ичаётган чойимизда, еяётган ошу нонимизда, кияётган кийиму кечагимизда, фойдаланаётган маскану ускунамизда, ишлаётган қуроли буюмимизда жаҳоннинг ҳамма қитъаларидаги миллионлаб кишиларнинг меҳнати бор.

Ҳар бир кишининг ҳаёти ўзгалар тақдири билан боғлиқ экан, у доимо бошқалар ила муносабатда, бу муносабатнинг фақат маиший, яъни тириклик ва турмуш учун керак бўлган жиҳатини назарга олиб айтганидан бўлсак, ўзаро муомалада бўлиши зарур. Инсоний муносабатларнинг фақат моддий-жисмоний жиҳатигина эмас, маънавий жиҳати ҳам бор.

Муомала ваҳшиёна ёки аҳилона бўлиши мумкин. Ваҳшиёна муомала жабрга, зўрликка; аҳилона муомала ўртоқликка, меҳр-муҳаббат ва ишончга асосланади. Жабрнинг кўринишлари кўп. Шулардан бир неча намуналар келтирайлик. Оилада: отанинг ўз болалари ва аёлини ғайриамалий, ғайриқонуний, ғайрихлоқий ишларга мажбур этиши, уларнинг келажагига бепарво қарashi; хотиннинг эру фарзандларнинг ишончини ҳамда ўзининг ҳуқуқини суиистеъмом қилиши, оналик бурчини ўткинчи шаҳвоний лаззатларга ёки ҳавойи орзу ҳавасларга қурбон айлаши; фарзанднинг «ҳурмат-и волидайи»³ — фарзайи⁴ деган ҳикматга амал қилмаслиги; оға-ини ва эгачи-сингилларнинг, қайнона ва келинларнинг ўзаро одилона муносабатда бўлмаслиги. Миллат доирасида: зўру зар, мансабу қонуний

ҳийлалар ва ғайриинсоний, йўллар билан ўзгаларнинг нарсаси ва кучидан фойдаланиш. Халқаро доирада: босқинчи ва империалистик давлатларнинг ўзга халқларни сиёсий, иқтисодий ва ғоявий асоратда сақлаши ёки уларнинг мустақиллигига тажовуз қилиши. Жабрга асосланган ваҳшиёна муомала одамайликка зид бўлгани учун жабрланувчини вақтинча қийин аҳволга туширади, аммо жобирнинг ўз заволи билан тугайди.

Аҳилона муомаланинг амалилийлиги билан машҳур бўлган тури — ўртоқликдир. Бунда кишилар ва халқлар ўзаро келишиб, бир-бирини рози қилиб иш кўрадилар. Бу муомала тинчлиги осойишталик ҳамда равнаку тараққиёт омилдир.

Дўстлик инсоний муносабатларнинг энг афзал тури бўлиб, ҳар бир шахс ва жамиятга баракали самаралар келтиради. Дўстликка асосланган муомала башар ҳайлини саодатга йўллайди.

Дўстсиз кишининг шахсий ҳаёти ҳам яхши кечмайди. Навоий бундай кимсалар ҳақида шундай дейди:

**Ҳар киши оламда эрур ёрсиз,
Бир садафедур дур-и шахворсиз.**

Дўсти бор кимса ҳақида эса бобомиз яна айтади:

**Жумла жаҳон шаҳлиғидин ори бор
Кимки, гадодур дағи бир ёри бор.**

Дўстни бир шоир уч турга бўлади:

**Дило, ёрон се қисмаст, ар бидоний:
Забонийанду нонийанду жоний.**

яъни:

Эй кўнгил, дўстлар уч турдир, агар билсанг: забоний (тил учигаги дўст) ноний (манфаат юзасидан бўладиган дўст), жоний (самимий чин дўст).

Биринчи ва иккинчи турдаги дўстларнинг дўстлигидан на уларнинг ўзига ва на ўзгаларга натижа бор. Учинчи турдаги дўстликнинг хосияти улғудир. Умуман, «дўст» деганда дўстнинг мана шу учинчи тури, яъни жоний дўст ёки жонажон дўст тушунилади. Бу дўстликнинг бир неча шартли бўлиб, энг муҳими вафодир. Бу ҳақда Навоий ўзининг «Ҳайратул аброр»ида шундай деган:

**Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Ёр деган ёр-и вафодор эмиш,
Ёрки ойин-и⁵ вафо йўқ анга,
Шамъ кебидурки, зиё йўқ анга.
Шамъки, йўқ анда зиё тўшаси⁶,
Ўтсиз эрур айлаки⁷ муз шўшаси⁸.**

«Ҳайратул аброр»нинг саккизинчи мақолатининг ҳикоят қисми «Икки вафолиғ ёр бир-бири вафосига бошларидин кечкани ва алар баракатидин юз минг бош қиличдину қилич қиндин қутулғани, балки қинға тушкани»⁹ деган сарлавҳа билан бошланади. Мана шу ҳикоятда Навоий дўстликнинг шарофати ҳақида қизиқ бир ҳикоя келтиради. Амир Темур Ҳиндистонда қатл-и ом¹⁰ қилади. Ушанда амир сарбози икки дўстни ўлдирмоқчи бўлади. Лекин дўстларнинг иккаласи ҳам кўксини очиб, олдин мени ўлдир, мен дўстимнинг ўлганини кўрмайин, деб ялинади. Унисига борса, буниси, буниси-ни чопмоқчи бўлса, унис тиз чўкиб ўз дўстини ўлдиришга қўймайди. Дўстларнинг бир-бирига қилган бу фидокорлиги Темурнинг қулоғига етади ва у қатл-и омни тўхтатади. Дўстлик шарофати билан дўстларнинг

ўзларигина эмас, бутун аҳоли бевақт ўлимдан қутулади.

Бундай дўстлик соҳиби мазҳабчилик ва мафкуравий маҳдудлик, шовинизм ва миллатчилик сингари иллатлардан фориғ, яъни пок, шу билан бирга инсонга хос бўлган ҳамма ижобий хислатларга эга бўлади. Бу хислатлар дўстлик умрининг хайрли кечиши ва эзгулик билан якунланишига сабаб бўлади. Дўстликнинг зидди — душманлик эса фақат фалокату ҳалокат келтиради. Бу сирдан воқиф бўлмаган худпарасту нафспараст, шахспарасту мансабпараст дўстликдан кечиб, душманликни касб қилиб олади ва оқибатда кишиликдан маҳрум ҳолда муқаррар ўлим билан жон талашиб бу дунёдан надомат билан ўтади.

Изоҳлар

¹ **Муҳаққиқ** — таҳқиқ қилувчи, яъни ўрганилаётган нарсани текширувчи.

² **Мудаққиқ** — тадқиқ этувчи, яъни ўрганилаётган нарсанинг энг нозик жиҳатларини ҳисобга олиб текширувчи, қилни қирққа ёрувчи.

³ **Волидайн** — ота-она.

⁴ **Фарзайн** — икки фарз.

⁵ **Ойин** — бу ерда расм, одат маъносига.

⁶ **Тўша** — бу сўзнинг урфий маъноси йўл озиғидир. Бу ерда унинг асл маъноси — қудрат, имкон назарда тутилган. Шунинг учун «зиё тўшаси»ни ёруғлик бериш имкони деб тушуниш керак.

⁷ **Эйла** — «андоғ» сўзининг маънодоши. Ҳозир бу сўз шу шаклда туркман тилида ва «эла» шаклида озар тилида кўп қўлланади. Бунини туркчалаштириб «ўйла» ёки «уйла» деб бериш хатодир. Чунки Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон»ида ва ундан кейинги шарқ луғатларида мазкур сўзнинг биринчи товуши фатҳали алиф билан ифодаланади. Агар биринчи товуш «у» ёки «ў» бўлса, Навоий асарларининг қўлёзмаларида алифдан сўнг вов ҳарфи ҳам ёзилган бўлар эди.

⁸ **Муз шўшаси** — муз сумалаги.

⁹ Бу сарлавҳада тажнис-и том бор: биринчи «қин» азоб маъносигаги сўз бўлиб, иккинчи «қин» тиф ғилофи маъносигаги бошқа бир сўздир. Биринчи «қин» ҳозир «қийноқ» шаклида машҳур. Тилда баъзи сўзларнинг ўрнини унинг қўшимчали шакллари эгаллайди.

¹⁰ **Қатл-и ом** — ялпи қирғин.

Владимир
Михайлов

Фидокор

Владимир Михайлов. Тошкент Давлат медицина институтининг профессори. Касби гематолог — қоншунос. У ўзининг «Изланувчан инсонлар» китобида инқилоб туфайли тақдирлари Ўзбекистон билан боғланиб қолган толмас врачлар ҳақида қизиқарли ҳикоя қилади. Қуйида врач-ёзувчининг китобидан олинган мўъжаз парчани журналхонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз.

Москва тропик институтининг ёшгина ассистенти Леонид Михайлович Исаевни директор ҳузурига чақиршиганида иш куни охирига келган эди. У микроскопда безгакка чалинган беморнинг қонини кузатаётган эди. Истаган-истамас микроскопдан узоқлашди. Тор, айланма зинадан иккинчи қаватга чиқди ва қабулхонага кирди.

— Евгений Иванович сизни кутиб ўтирибди, — деди котиба. 1922 йил, август ойининг охирида Тошкентдан Когон станциясига пассажир поезда етиб келди. Урта бўйли, қотмагина, анча уриниб қолган ярим ҳарбий френч¹ кийган, галифе шим ва кулранг солдат обмоткасидаги киши перронга биринчилардан бўлиб тушди. Унинг чивиндан сақловчи сеткали, оппоқ темир қалпоғи костюмининг ғариблигини яшириб турарди.

¹ Френч — куртка.

У вокзал ёнидаги майдонга чиқар экан, дарахтларнинг соясида турган бир қанча соябонли араваларни кўрди. Извошчилардан бири меҳмоннинг ёнига югуриб келди ва китоб тўла оддий чемоданни чаптастик билан олиб, олдинги ўриндиққа жойлай бошлади.

— Мен эски Бухорога бормоқчиман, — деб тушунтирди Леонид Михайлович, извошчи от жоловини қўлига олгач.

— Элиб қўямиз, — деди извошчи бўғиқ товушда. От эриниб жойидан қўзғолди. Извошчи жоловини силтади, арава жин кўчалар бўйлаб юриб кетди. Боғлар, узумзорлар қуршовидаги лойсувоқ уйлар ўрнида аста-секин шип-шийдан чўлу биёбон пайдо бўлди. Ахён-ахёнда пахта экилган майдон кўзга ташланиб қоларди. Далаларда одамлар кўринмасди; чамаси йиғим-терим мавсуми ҳам бошланмаган эди. Ҳаво иссиқ, арава ғилдираклари остидан чаг-тўзон кўтариларди. Бухорога яқинлашган сари ҳарорат ҳам забтига ола бошлади.

Бир ярим соатлардан сўнг арава Бухоро марказида — Лабиҳовуздан оромбахш эпкин эсмоқда эди. Сув атрофини улкан қайрағочлар ўраб олишган. Уларнинг япроқлари олов бағрида сукут сақлайди. Тип-тиниқ сув сатҳида Кўкалдош мадрасасининг акси жилваланади. Мадраса ёнидаги сомон сувоқли деворда рус, ўзбек ва тожик тилларида «Учинчи Бутунбухоро Курултойи делегатларига алангали саломлар!» деб ёзилган қизил алвон осиглиқ турар эди.

Йўлни сўраб билиб олгач, Исаев Арк томонга жўнади. Арк — икки йил аввал Бухородан қувгин қилинган амирнинг қорғорғи. У ҳарбий санъатнинг қонун-қоидалари асосида қурилган. Тепалиқдаги бир жуфт баланд минора зарур пайтда йўлни ҳимоя қилиш учун мўлжалланган эди. Арк атрофини ўн метр масофада ўраб турган девор қалъага туташиб кетган: ҳеч қандай куч уни ёриб ўтолмайдигандек туюларди.

Ҳозир Арк тепасида қизил байроқ мағрур ҳиллирар, бир пайтлар амир салтанатининг рамзи сифатида қалъа пештоқни безаб турган қамчи музейга топширилган эди. Аркда ёш Бухоро республикасининг ҳукумати (Халқ Нозирлар Совети) иш олиб борарди.

Исаевнинг қалъага кириб олиши унча қийин бўлмади: қуриқчилик қилаётган қизил аскарни безгак ҳуружи хийла доводиратиб қўйган экан.

Леонид Михайловични Бухоро халқ республикаси Нозирлар Советининг раиси Файзулла Хўжаев қабул қилди.

— Доктор Исаев, Москва тропик касалликлар институтидан келдим, — деб ўзини таништирди меҳмон. — Безгакка қарши курашда ёрдам кўрсатиш учун профессор Марциновский томонидан юборилдим.

— Биз сизни анчадан буён кутяпмиз, — деди студла ўтирган ўрта бўйли, кўксига янги Қизил Байроқ ордени ярқираб турган киши қувноқ табассум билан. — Ишқилиб, йўлда қийналмадингизми?

— Йўқ, унчалик қийналмадим. Омадим келди шекилли, Москва — Тошкент тезорар поездида чиқиб олдим. Бу поезд ҳафтасига икки марта қатнар экан. Йўлда камида икки ҳафта юраман деб мўлжаллаган бўлсам ҳам, лекин Тошкентга етти кун деганда етиб бордим. Аммо Бухорога келишига қийин бўлди. Когондан ўттиз чақиримлар нарида анча ушланиб қолдим, шаҳарга киритишмади. Кейин билсам темир йўл ишчиларининг тенг ярми безгак билан оғриганликлари сабабли ишга чиқишмаган экан.

— Бухоро республикасида аҳвол оғир, — деб Нозирлар Советининг раиси ҳикоя қила бошлади, — госпиталлар, касалхоналар тўлиб кетган. Совет касалхонасидаги йўлаклар, ёрдамчи хоналар ҳам беморлар билан тўла. Бундан ташқари, биз врачлар учун энг юқори маош тайинлаган бўлсак-да, барибир шифокорлар, доришунос кадрлар етишмаяпти. Хинин дориси ҳам кам. — Файзулла Хўжаевнинг овозида, ҳаракатларида қандайдир қудрат сезилиб турарди.

— Уйлайманки, биргина хинин билан безгакни енголмаймиз. Бунинг устига, эпидемия давомида жуда кўп врачлар керак, улар эса шундоқ ҳам етишмай туришибди, — деб эътироз билдирди Исаев. — Бу проблема бошқача ёндошишни талаб қилади. Безгак — балчиқдан тарқалади дейишади. Бу Бекорга эмас. Қверда балчиқ, ботқоқлик кўп бўлса, ўша ерда безгак ҳам сероб. Одамлар чивин чақиши орқали касалландилар. Лекин фақат бир турдаги чивинлар заҳар тарқатишади. У «анофелес» деб аталади. Одамни фақат урғочилари чақади...

Гарчи Хўжаев «анофелес» маҳаллий халқ ичида «безгак чивини» деб аталишини ва унинг қандай кўпайишини яхши билса-да, меҳмоннинг ҳурмати, ҳам москвалик мутахассисдан биронга фойдали маълумот олиш истаги билан индамай қўя қолди. Исаев диққат билан эшитаётган суҳбатдошига ҳақоқ қилишда давом этди:

— Шундан сўнг улар ўз уруғларини кўлмак сувларга қўйиб кетишади. Битта чивин ёз давомида жуда кўп насл қолдиради — тахминан миллионга ҳашарот пайдо бўлади; ҳар бир урғочи чивин саккиз-тўққиз кишига касаллик юктириши мумкин.

— Буни қаранг-а! — деди Файзулла Хўжаев ҳайратланиб. — Демак, бир неча чивин қолдирган уруғдан республикамизнинг барча аҳолиси безгак билан захарланиши мумкин экан-да!

— Худди шундай! — деб тасдиқлади олим. — Худди жаллоднинг ўзи! — деди у сумкасидан бир қанча расмларни чиқариб.

Расмом «анофелес»ни бир неча бор катталаштириб чизган эди. Хўжаев қандайдир шохга ўтириб олган даҳшатли газандани кўрди.

— «Анофелес»нинг ерга қўниши бошқа чивинлардан шу билан фарқ қиладики, биз ёзаётган чоғда ручкани қандай тарзда ушласак у ҳам бирор нарса устига қўнган, шу тарзда ўтиради, — дея изоҳ берди Исаев.

Меҳмон Нозирлар Советининг раисига дарров ёқиб қолди. Унинг кулранг кўзларидаги мардона нигоҳ ва нутқидаги дадиллик кишини ўзига жалб қилар эди. Бу одам ўз ишининг моҳир устаси эканлиги кўриниб турарди.

— Ботқоқликлар одатда сувдан нотўғри фойдаланиш оқибатида ҳосил бўлади, — давом эттирди Леонид Михайлович. — Деҳқон ҳамма вақт иложи борича кўпроқ сувга эга бўлишга ҳаракат қилади, лекин ундан тўлиқ фойдалана олмайдди. Натижада ботқоқлик вужудга келади. Уларга «анофелес» уруғ қўя бошлади. Уруғлардан личинкалар ривожланиб чиқишади ва икки ҳафтадан кейин қанот чиқарган чивин пайдо бўлади. Деҳқон суғориш маданиятидан хабарсизлиги туфайли ўз соғлигини хавф остида қолдиради.

— Мен бу фикрингизга қўшилмайман. Урта Осиёда суғориш маданияти узоқ тарихга эга эканлиги ҳаммага маълум. Бухоро атрофида ботқоқлик ва кўлмак сувлар пайдо бўлаётганлигининг сабабларини республикада деҳқончилик маданиятининг пастлигидан эмас, балки ҳозирги тарихий шароитнинг баъзи бир ўзига хосликларидан, қолаверса, иқлимнинг тез-тез ўзгаришидан қидириш лозим. Хўп, майли, бу гапни ҳозирча қўя турайлик. Бизга ҳозир энг муҳими — безгакни иложи борича тезроқ йўқотиш! Ишни нимадан бошлаш керак?

— Далаларга безгак юқмаган тоза сув юбориш керак.

— Қандай қилиб? Буни амалда иложи борми? — деб сўради Хўжаев. — Бухоро яралгандан буён минг йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлса, ўшандан бери бу ердан безгак аримайдди.

Бухоро ҳукумати бошлиғининг меҳмонга бўлган ҳурмати тобора ошиб борарди: чунки у реал ҳаётдан ажраллиб қолган чаламулла олимларга сира ўхшамасди.

— Профессор Марциновский социализм даврида безгак касали бўлмаслиги керак, деб ҳисоблайди. Бунинг учун, энг аввало, «анофелес»ни бир ёқли қилиш лозим. Революциягача Закавказье ва Урта Осиёда беш миллион киши безгак балосидан жафо чеккан. Гражданилар уруши ва вайронагарчиликдан сўнг уларнинг сони анча кўпайган бўлса керак.

— Демак, сиз ботқоқликларни кўмиб, безгакни йўқотиш мумкин демоқчисиз, шундайми?

— Фақат ботқоқликларни эмас, албатта. Буни ўзингиз яхши биласиз, деб тушунтиришга уринди Исаев. — Ҳатто фишқ кўйишдан ҳосил бўлган лой хандақларни ҳам кўмиб ташлаш керак. Маккор «анофелес»лар бу хандақларга уруғ қўйиб кетишади, улар эса ўн-ўн икки кун ичида личинкага, сал фурсатдан кейин чивинга айланишади. Худди ана шулар касаллик ва ўлим олиб келишади. Ифлосланган ариқларни ҳам нутиш ярамайди. Агар ариқлар тоза сақланса, сув тез оқади ва натижада чивинларнинг урчиши учун ҳеч қандай имконият қолмайди.

Исаев айнан Файзулла Хўжаевнинг кўнглидаги гапларни айтётган эди.

— Сиз менга умумий ишимизга фойдаси тегадиган гапларни айтиб бердингиз, улар устида жиддий ўйлаб кўришга тўғри келади, — деди у қувониб ва телефон трубкасини кўтариб ваколатхона билан боғлашларини сўради.

— Игорь Романович, бизга безгак билан курашиш бўйича Москвадан врач келди, уни яхшилаб жойлаштиринг. — Кейин у Исаевга мурожаат қилди: — Сизни РСФСРнинг мухтор элчиси Фонштейн кутяпти, яқинда у безгакнинг оғир ҳуружини бошидан ўтказди.

Халқ Нозирлар Совети раисининг кабинетидан чиқиб Исаев қалъа деворига туташувчи тош ётқизилган майдон бўйлаб юрди. Бу ердан шаҳарнинг жозибали қиёфаси яққол кўриниб турарди.

Эртаси куни Исаев Бухоро билан танишишни давом эттирди. Уни суви таъминоти манбаалари қизиқтирарди. У пахса деворлар сиқиб қўйган, иккита арава зўрға ўтадиган тор кўчалар бўйлаб кетди. Ҳаммаёқ ифлос эди. Ҳар ер-ҳар ерда эгри-бугри ариқлардан жилдираб сув оқарди. Бухорода водопровод йўқ экан. Ичимлик суви ҳовуздан олишар, уни ҳаммоллар мешларда ташишарди, хумларга, лойдан қилинган катта кўзаларга қуйишарди.

Унча катта бўлмаган иморатдан ўтгач, унинг кўз олдида улкан иншоот намоён бўлди. Бу бутун Шарққа донғи кетган, ўн минг кишини сиғдира оладиган Колон маҷити эди. Кулбасидан бўлак ҳеч нарса кўрмани мусулмонларни у ўзининг салоҳати билан ҳайратга соларди.

Бухородаги аҳвол олим кутганидан ҳам баттар бўлиб чиқди. Безгак ҳаммани баробарига қийратарди: катталару болаларни ҳам, ўзбеклару тожикларни ҳам, руслару яҳудийларни ҳам, ҳарбий хизматчилару республика раҳбарларини ҳам аямасди. Кўпгина муассасалар деярли ишласа, уларнинг ходимлари бир-икки кун ишга чиқиб, учинчи куни безгакнинг шифқатсиз хуружига дош беролмай йиқилишарди. Кимнинг имконияти етса, кўч-кўронини орқалаб шаҳардан чиқиб кетган эди.

Бухоронинг машҳур бозори ҳам сийраклашиб қолган, кўпгина дўконлар ёпилган, ҳатто расталардан ҳамма вақт ҳам иссиқ нон топиб бўлмас эди. Шунга қарамай, Шарқ бозори Исаевни ҳайратга солди. Пайшанба кунлари кишилар бу ерга арваларда, эшакларда ва туяларда келишарди.

Бозор ишчан корхонага, кўнгилочар масканга ўхшар эди. Бу ерда ҳамма вақт энг сўнгги янгилликлардан, ҳатто мишмиллардан хабардор бўлиш мумкин эди. Улар яшин тезлигида бутун Бухорога ёйиларди. Бозорда безгак билан курашиш учун келган москвалик врач ҳақида ҳам аллақачон билиб олишибди. Оқсоқоллар «ўрис дўхтир» ҳақида мулоҳаза юрийтишар экан, бошларини чайқаб:

— Ҳатто Макканиннинг ўзидан келган бўлса ҳам, қайси табиб оллонинг кучи етмаган ишни уддалай олади? — дейишарди.

Бозорда маҳаллий табибларнинг дўконлари ҳам учраб қоларди. Улар олимни қизиқтириб қолди. Табибларнинг баъзилари тери орасида қон сўриб яшовчи чувалчанг — риштани олиб ташлар, бошқалари тиш суғурар, аммо безгакни даволашга ҳеч ким журъат қилолмасди.

Қоронғи тушиши билан шаҳар ҳувиллаб қоларди. Қуёш ботар-ботмас оромбахш шабада эсардию чивинлар галаси қора булутдек шаҳарга ёпирилар эди. Кўчаларда чивиндан сақланишнинг иложи йўқ эди.

Бир неча кундан сўнг олим ҳарбий госпитални бориб кўрди. Ҳарбийлар пишиқ фишдан қурилган катта бинода жойлашган бўлиб, бу бино лойсувоқ уйлар ичида ажраллиб турарди.

Эшиклардан бирининг тепасига «Оғир беморлар палатаси» деган лавҳа осилган эди. Леонид Михайлович ёзувини ўқиб, эшикни очди. Унча катта бўлмаган хонада 10—12 каравот, бир-бирига тақалиб турарди. Қалин пардалар тортилган деразадан озгина ёруғлик тушарди, холос. Дори ҳиди анқийди. Пойдак тарафда ётган ёшгина қизил аскар тинимсиз қалтирарди. Ҳавонинг иссиқлигига қарамасдан у иккита момиқ аёлга ўралган, лекин булар ҳам унга ёрдам бермаётгани равшан эди:

Исаев бошқа бир каравотга яқинлашди: бу ерда кексароқ жангли ётарди. Унинг кўзлари олайиб кетганди. У дам-бадам лабларини яларди, пешонасини эса реза-реза тер қоплаган эди.

— Сув... — кимдир зорланиб илтижо қила бошлади. Леонид Михайлович курсида турган сувдондан сув олиб, тунука кружкага қуйди-да, қизил аскарга узатди. Бемор қалтираганча жон-жаҳди билан кружкага ёпишди.

Палатанинг чекка бурчагидан кимнингдир инграгани эшитилди. Оқ парда ортида йигирма беш ёшлардаги бемор ётарди. У оқ чекарди, қоқоқлари сал юмилган, беҳол қўллари каравотдан осилиб турарди.

Палатага госпитал фельдшери — ўрта бўйли, миқтидан келган киши кирди. У Исаевга госпитал безгакка чалинган беморларга тўлиб кетганини, казармани касалхонага айлантиришганини гапириб берди. Шифокорлар деярли ҳолдан тойишган. Оғир аҳволдаги, ўлим тўшагида ётган хасталарни Бухородан ташқарига кўчиришга тўғри келмоқда, аммо бунга ҳаммавақт ҳам эришиб бўлмапти: оғир аҳволдаги беморлар ниҳоятда кўп, уларни транспортда олиб юриш мумкин эмас.

Ун учинчи ўқчи қўшилмасининг штаби шаҳар ташқарисидаги амирнинг собиқ боғ-ҳовлисида жойлашган эди. Қоровулла гувоҳномасини кўрсатиб, Исаев командирнинг ҳузурига кирди.

— Шахсий составнинг ярмидан кўпи безгак билан оғриган, чорак қисми эса госпитал ва лазаретларда даволаняпти, — деб командир ҳикоя қила бошлади. — Айрим қисмлар жанг-овар ҳолатини йўқотди. Икки ой аввал бизга олти юз аскардан иборат ўқчи полкни юборишган эди. Ҳозир сафда бор-йўғи элликта қизил аскар қолди, холос. Безгак бизга Анвар пошшо шайкаларига қараганда бир неча маротаба кўпроқ талафот етказмоқда.

Леонид Михайлович чўнтагидан тўрт буклоғлиқ қоғоз олиб, уни суҳбатдошига узатди.

— Мен ҳарбий хизматчилар орасида безгакка барҳам бериш учун баъзи бир тадбирларни белгилаб чиққан эдим. Касалликни газак олдирамаслик ҳамда даволаш учун барча жангчи ва командирларни безгакка қарши эмлаш лозим. Иккинчидан, ҳарбий қисм территориясидаги кўлмакларни, хандақларни тезда кўмиб ташлаш лозим.

— Бу ишлар билан ким шуғулланмоқда? Бизда беморларга қарайдиган шифокорлар шундоқ ҳам етишмаяпти-ку?!

— Махсус курслар ташкил қилиш керак деб ўйлайман. Масалан, «безгак разведкачилари курслари». Уқиш учун энг саводли аскарларни танлаб олинг. Уларга сабоқ беришни мен ўз зиммамга оламан, — деди Исаев.

Кабинетдаги суҳбат узоқ давом этди. Бўлғуси ишларнинг муҳим томонлари атрофлича муҳокама қилинди.

Исаев Бухородаги аҳвол билан танишиб бўлгач, атрофидаги қишлоқларни кузатишга киришди. Эрталаб уни Шоҳ Жалол дарвозасидан чиқиб кетаётган пайтда, кечқурун эса — Қарши дарвозаси орқали қайтиб келаётганда кўриш мумкин эди.

Шаҳар деворларига яқинроқ сайхонликда Арабботқоқ чўзилиб ётарди. Исаев шу пайтгача бу кўлмак соҳиллари бўйлаб ўсган қамишзордек ваҳимали бутазорни кўрмаган эди. Қалин чангалзор ичидан қандайдир қушларнинг қичқириви эшитилиб турар, самода эса калхат гир-гир айланарди.

Леонид Михайлович қирғоққа яқинлашди. Қадан шарпасидан чўчиган ёввойи ўрдак болалари парр этиб учиб кетишди. Қайдадир тўнғиз ҳуриллади, ёввойи мушук миёвлайди, қурбақалар вақиллайди. Исаев ҳовучига озгина сув олди: «Бу сасиқ балчиқнинг ҳар мисқолида қанчадан-қанча чивин личинкаси бор экан-а! — деди у ўзига. — Мана, ўша ўлат ўчоғи! Агар у йўқотилмаса, безгакни тонналаб хинин билан ҳам енгиб бўлмайди-ку!»

Ботқоқлар, ҳовузларни харитага белгилаб қўйишни у армияда хизмат қилиб юрган чоғларидаёқ ўрганиб олган эди. Исаев қўш қорайганда ваколатхонага қайтиб келди ва шу заҳотиёқ ўзини каравотга таппа ташлади.

Ниҳоят, Бухоронинг чеккасидаги катта-кичик кўлмаклару ботқоқлар ўрганилиб бўлинди. Фақат шундан кейингина биринчи навбатда нима қилиш кераклигию нимани қилишга шошилмаслик мумкинлиги маълум бўлди. Лекин бу ҳам ишнинг ярми эди, холос. Бухорода безгак касалига чалинган қанча бемор борлигини билмай туриб, касалликка қарши кураш бошлаш душвор эди. Лекин бу ишни Леонид Михайловичнинг бир ўзи бажаролмасди: шаҳарда 50 мингдан кўпроқ киши бўлса, уларни қандай қилиб бирма-бир текшириб чиқиш мумкин?

Исаев уч ҳафта мобайнида Меҳнат-Социал таъминот — Соғлиқни сақлаш Нозирлигига мурожаат этди (республикада махсус Соғлиқни сақлаш нозирлиги йўқ эди). Олимни баланд бўйли, тўладан келган, сочлари ялтироқ, лўлига ўхшаш қопқора киши — Нозирлик коллегиясининг аъзоси Трофимов қабул қилди.

— Танишганимдан хурсандман! — дея Трофимов қўлини чўзди. — Сизнинг келганлигингизни эшитган эдим. Ҳўш, хизмат?

— Бухорода безгакка чалинган беморлар қанча?

— Афсуски, биз фақат даволаш муассасаларига мурожаат

қилган кишиларнигина биламиз, холос. Баъзилар табиблардан муолажа олишмоқда. Бундан ташқари, худодан мадад кутиб юрганлар ҳам бирталай.

— Унда шаҳар аҳолисини жиддий кўриқдан ўтказиш, безгак билан оғриганларни аниқлаш лозим.

— Агар биз Бухоро Халқ республикасининг ҳамма шифокорларини бу ишга жалб қиладиган бўлсак ҳам фақат бир неча йилдан кейин ҳаммани бирма-бир текшириб чиқамиз. Эпидемия ҳам тугаб кетса ажаб эмас, — деб эътироз билдирди Трофимов.

— Ҳарқалай, мен шаҳар аҳолисини кўриқдан ўтказиши мумкин бўлган врачлар билан бир маслаҳатлашиб кўрсам, ёмон бўлмасди.

На иложки, врач кадрлар етишмади, шунинг учун текширишни бир неча маҳаллада ўтказишди, холос. Уша кунлари шаҳар кўчаларида, эҳтимолки, Бухорога асос солингандан буён биринчи марта уйма-уй юрган оқ халатли врачларни кўриш мумкин эди. Шифокорлар текшириб кўриш учун ҳаммадан қон олишарди.

Орадан икки ой ўтди. Ҳар бир уйда икки-уч кишининг безгакка чалингани аниқланди. Қолганлар эса сиртдан соғлом бўлиб кўринишса-да, уларнинг қонида ҳам касаллик уйғотувчи микроблар йўқ эмасди. Демак, Бухоронинг ҳамма аҳолиси безгакдан азобланмоқда эди.

1922 йилнинг октябрь ойи охирида Тошкентда Туркистон врачларининг I съезди бўлиб ўтди. Унда Ўрта Осиёда тарқалган безгак эпидемияси атрофлича муҳокама қилинди. Съезд ўз резолюциясида безгак «маҳаллий аҳоли ўртасида ҳам, руслар орасида ҳам жуда катта йўқотишларга» сабаб бўлаётгани таъкидланди. «Агар бир қатор жойларда (масалан, Бухоро Халқ республикасида Мари уезида, Мирзачўлда) кейинги йилнинг ўзида касаллик ҳақиқий пандемия¹ характерини олганлиги ва баъзи жойларда аҳолининг ўлими юқори процентларни ташкил этаётганлиги эътиборга олинса, унда безгакни халқ учун офат деб тан олишга ҳеч бир шубҳа қолмайди».

Халқ учун офат... 1922 йилда авж олган безгак пандемияси Бухоро республикасига катта зарар келтирди.

Июлнинг охири кунларида бирида Исаевни Бухоро МИКининг мажлисига таклиф қилишди. Ҳукумат раҳбарлари тўла составда йиғилган эди. Леонид Михайлович шаҳарда безгак билан касалланиш бир неча бор қамагани, лекин республиканинг чекка районларида касаллик ҳамон кўпайиб бораётгани ҳақида қисқача ахборот берди. Ҳукумат Исаев томонидан бажарилган ишларни қўллаб-қувватлади ва Файзулла Ҳўжаевнинг таклифи билан уни II даражали Қизил Юлдуз ордени билан мукофотлаш ҳақида қарор чиқарди. Бу Исаев учун кўтилмаган ҳодиса эди — ахир бу орден жанговар хизматлар учун бериларди-да!

1923 йилнинг 1 августида Файзулла Ҳўжаев тантанали ваъиятда ўша орденни унинг френчининг кўкрагига қадаб қўйди.

Рус тилидан таржима

¹ Пандемия — кучли эпидемия

Хива район прокурори ёрдамчиси, адлия маслаҳатчиси Отаназар Дўстчонов ҳикоя қилади:

«Биз Хивада яшаётганимиздан ҳақли равишда фахрлансак арзийди. Обидалар ғоят гўзаллиги, бетакрорлиги, халқимизнинг юксак диди ва маданиятини мангуликка муҳр этганлиги билан ҳам қадрлидир. Бу ноёб жавоҳирни дунёга келтиришда икки дарё оралиғи ва ундан ташқаридаги халқларнинг қадимий боболари тер тўкишган. Ҳаммамиз бу бойликдан ғурурланамиз, унинг эгаси эканлигимизни ҳис қиламиз.

Айни пайтда биз хивалик эканимизга, шу азим шахарда яшаётганимизга афсусланамиз, азият чекамиз, ёнимизда валдол олиб юришга мажбурмиз...

Кўпчилик Хивани ранг-баранг откриткалар, жозибали картиналар, мадҳиябоз режиссёрлар суратга олган реклама-фильмлар орқали билади, холос. Биз кўп нарсаларни йўқотямиз, ўн йиллар олдин катта-катта йиғилишларнинг қарорларида «давлат муҳофазасига олинган» обидаларнинг айримлари ер юзидан йўқолиб кетгани сир эмас. Тарихимизга «турғунлик йиллари» деб кирган даврда бу борада турғунлик рўй бермади; обидаларни йўқ қилиш, поймол этиш жадаллик билан давом этаверди. Афсуски, шундай. Ҳақиқат — шу!

Ўзбекистон Совет Социалистик республикасининг (1977 йил) Олий Совети V сессиясида қабул қилинган қарори бор. Бу қарор «Тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш тўғрисида» деб номланиб, 1978 йил 1 май кунидан эътиборан кучга киритилган. Шу аснода прокурор назорати ўрнатилди, ҳар қандай масъулиятсизлик, хўжасизлик, совуққонлик, разиллик ва гумроҳликка муносиб зарба бериш мумкин.

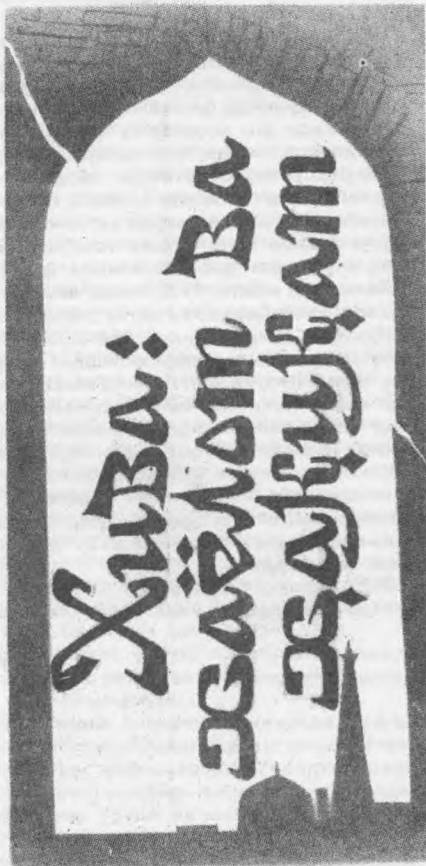
Ичан қалъа музей-қўриқхонаси маъмурияти аслида обидалар учун жавобгар бўлган ташкилот. Агар бир мисол келтирсам, бу маъмуриятнинг ҳақиқий қиёфаси маълум бўлади-қолади: ўтган йили март ойида Жума маҷит яқинида қўриқхона раҳбарлари УзНИПИ — реставрация идораси руҳсатисиз, сметалойиҳаси бўлмаган теплица қуришган. Ёрдамчи хўжалик ниқоби остида қурилишга 1379 сўм сарф қилинган (бу маблағ обидаларни таъмирлаш учун ажратилган пулдан олинган) теплицада полиз маҳсулотлари етиштириш ва бозорга олиб чиқиш мўлжалланган шекилли. Бу иншоотнинг йил бўйи сув билан «тирик» эканини айтадиган бўлсак, шундоқ ҳам кум устида бунёд этилган Ичан қалъа ёдгорликлари учун бомба вазифасини бажариши аниқ бўлади. Шу фактнинг ўзиёқ музей-қўриқхонада «тасодифий одам»лар ишлаётганини, кадрлар масаласи чатоқлигини кўрсатади. Директор вазифасини — врач бажармоқда, бўлим бошлиқлари орасида биолог ва агроном ихтисосли кишилар бор. Асли касби сартарош бўлган киши эса илмий ходим бўлиб ишламоқда.

Яна бир қизиқ факт. Бундан ҳақиқий хўжасизлик, масъулиятсизлик нима эканини кўриш ва «урганиш» мумкин. Ал Хоразмий таваллудининг 1200 йиллик тантаналари асосан Хива шаҳрида ўтказилди. Юбилейга тайёргарлик жараёнида Ичан қалъа ичкарасида яшаётган ёки шу яқин атрофдаги хонадонларни бошқа жойга кўчириш ёки иморатларини давлат ихтиёрига олиб, ремонт қилиш, таъмирлаш мақсадида республика ҳукуматининг 1981 йил 29 июлда қарори чиқди. Бу махсус қарорга асосан белгиланган зонадаги 426 хонадон эгаларига 2 миллион 528 минг сўм тўланиб, улар бузилиши ёки давлат ихтиёрига олиниши керак эди. Қарор чиқиши билан қисқа фурсатда 146 хонадон кўчирилди, уларнинг эски иморатлари бузилиб, ўрни ободонлаштирилди, янги иншоотлар қурилди. 280 хонадон эгаси эса уйлари бузилиш тўғрисида огоҳлантирилди ва уларга уй баҳоси тўланди. Хива шаҳар ижроқўмининг 1983 йил 10 февраль қарори билан бу хўжалик эгалари турар-жой солиғидан озод қилинди.

Натижа-чи? Уша юбилей арафасида кўчган кўчди, кўчмаганлар эса ўз уйларида яшаб қолавердилар. Юбилей ўтиши билан ҳамма нарса унутилиб, ҳаёт ўз изига тушди: ташландиқ қолга келиб қолган иморатларни бузиш, тартибга солиш, давлат ихтиёрига ўтказиб, таъмирлаш масаласи билан ҳеч ким шуғуланмади. Эгалари пулини олиб, бошқа жойга кўчиб кетган ташландиқ ҳовлилар кимгадир текин даромад манбаига айланди; шаҳар техникумларида тахсил кўраётган талабалар-

Бошланиши журналимизнинг ўтган сониди.

Рўзимбой Ҳасанов

ни ижарага қўйишди. Ҳатто одам бун айтишга ҳам уялади — кўп ўтмай ўша қарорни инкор этувчи яна бир қарор чиқди; шаҳарқўм Ичан қалъада граждандарга иморат қуришга рухсат берди...

Обидаларга қасддан зиён етказмоқчи бўлганларга қарши кураш олиб боряпмиз. Ижарачи билан ижарагўй ўртасидаги низоларни ҳал этиш учун кўпинча аралашимизга тўғри келади. Ҳамма вақт ижарага турган ташкилот обидаларнинг «товон» пулини ўз ихтиёри билан беравермайди. Бу ҳам қийин жараён, ёзишмаларимизга ўз пайтида ижобий жавоб ололмаймиз. Утган йили декабрь ойда район партия комитетининг бюросига шу масалани ҳам киритдик. Йиғилишда Х. Девонов уй-музейининг ташландиқ ҳолда ётгани, «Тўрт шоввоз» комплекси авария ҳолатига келиб қолгани, айрим обидалар нураб бораётгани ҳақида сўз юритилди...

Тарихий ёдгорликларни сақлаш бўйича жамият бор. Районда ижрокўм ўринбосари шу жамиятнинг раиси. Зулфия Матчонова исмли қиз эса бу жамиятнинг масъул секретари. Унинг асосий иши: план бўйича белгиланган марказларни тарқатиш, холос.

Биз фақат бугунги ўйлашмиш керак. Минг йиллар мавжуд бўлган тарихий шаҳарни минг йил кейин яшайдиган авлодларимизга бус-бутун етказиш, фарзандларимизда боболари ҳақида рост тасаввур уйғотишга замин ҳозирлашимиз керак.

Обидалар халқ мулки. Уларни бузиш, йўқ қилиб юборишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Биз минг йиллик маданиятимизнинг бебаҳо ёдгорликларини кўз қорачигидек асраб, келажакка етказишга масъулмиз, мажбурмиз. Бун биздан наинки қонун, балки инсоний бурчимиз ҳам талаб қилмоқда».

Сўхбат давомида ҳуқуқшунос куйиб-пишди, теварак-атрофда бўлаётган қонунга зид ишлар ҳақида гапирди; Хивани таъмирлаш учун маблағ топилаётган бир пайтда айрим собиқ раҳбарлардан миллионлаб пуллар чиққанини, халқ бойлиги қарга кетганини эслатди. Унинг гап оҳангидан қонунни бузувчиларга қарши «дело» очиш иштиёқидан кўра, шундай «дело»ларнинг умуман бўлмаслиги эришган афзал деган маъно сезилиб турди. Қонун назоратчиси сифатида улар текширишади, акт тузишади, «иш» қўзғашади, керакли миқдорда жарима ундиришади, баъзан қатъийроқ чоралар ҳам қўлланилади. Бундан не фойда? Иш шу тарзда кетаверса, бир кунмас-бир кун Дишан қалъа деворларини бузувчиларга қарши «дело» қўзғашдан мазмун қолмайди — девор тугаб битади. Уни бузган, фишга айлантирган кимсалардан ундирилган жарималарга эса бундайроқ бир кулба ҳам тиклаш мушкул.

Унинг куйинишича бор. Текшириб, чора кўриш учун прокуратура юборган ёзишмалар ойлаб, йиллаб йўл босади, стол тортмаларида чанг босиб ётади. Унгача яна янги-янги фактлар очилади, яна ёзишмалар тайёрланади...

Қонун назоратчилари бир қарор кўрсатмасини, унинг ижросини кўриб чиқишга киришган пайтда лоп этиб янги қарор чиқади. Бу қарор олдингисининг тамом акси бўлади. Қайси бирини текшириш, нимага суяниш керак? Қайси бири ҳақиқат мезони?

Хуллас, қонун посбонларининг аҳволи ҳам оғир.

«Оқ теракми, кўк терак!..»

«Оқ теракми, кўк терак!..» — болалар ўйини. Баъзан катталарга газета-журналларнинг изланувчан ходимлари «бошқотирма» ҳада этишади. Бўш вақтларда «бошқотирма» ҳал этиш мароқли. Лекин катталар «Оқ теракми, кўк терак!..» ўйнамасинлар экан.

Уйнашса-чи? Кўнгилхираликлар, асаббузишлар қайнаб чиқаверади. Эътирозлар ҳам, истаклар ҳам, мулоҳазалар ҳам, қатъий талаблар ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлаверади.

— Оқ теракми, кўк терак?

— Биздан сизга ким керак?

Тарихий обидаларнинг кишиларни ҳайратга солган рангдор нақшлари, безакдор плиталари кўчиб тушмоқда. Айрим обидаларнинг шифтларидаги, пештоқларидаги безакларнинг 40 фоизи тўкилиб кетди. Бунинг олдини олиш учун юқори ташкилотларга ёзишмалар, илтимосномалар юборилди, шаҳарда худди шундай безакларни ясашга қодир бўлган кишилар борлиги, аммо материал етишмаётгани ҳақида айтилди. Безак-

ларнинг кўпчилигида шунчаки гулдор нақш эмас, араб алифбесида битилган ёзувлар ҳам бор эди.

...Ичан қалъа деворлари XVIII асрда қурилган бўлиб, умумий узунлиги 2200 метрни, баландлиги 7—8 метр, қалинлиги эса 5—6 метрни ташкил қилади. Шу деворларни тиклаш бошланди. Аммо бу иш жуда секинлик билан бормоқда. Асосий ишлар қўлда бажарилади. Замоналар «гладиаторлар» челақ билан қуму тупроқни, сувни тепага ташишади. Девор эса баланд.

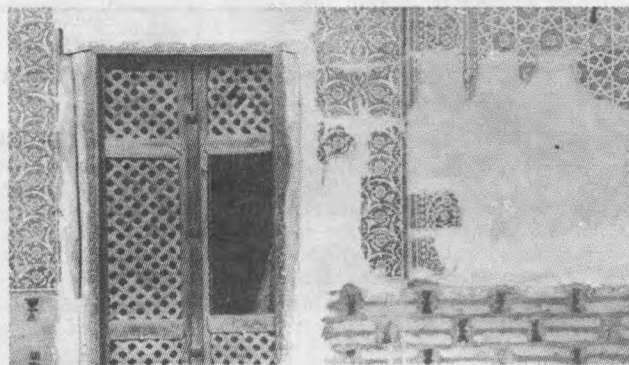
— Туристар биздан: «Қурувчилар нимага оғир ишларни ҳам қўлда бажаришмоқда, техника йўқми?» деб сўраб қолишса, оригиналликка путур етказмаслик учун, боболар усули бўйича ишлашмиш, деб жавоб қиламиз.

Бу масъул бир раҳбарнинг гапи. Ишонсангиз ҳам, ишонмасангиз ҳам ихтиёр сизда!

Ҳозиргача деворнинг юз метрга яқин ерида ремонт ишлари ўтказилди. Синов-тажриба тариқасида турли хил материаллар ишлатилмоқда. Гилам фабрикасининг чиқиндилари, жунлар қолдиғи, сомон сувоқ... ва бошқалар. Вақт қайбирининг «умри боқий» эканини кўрсатади.

1986 йил бошида бўлиб ўтган катта бир йиғилишда (ўшанда кун тартибда ремонт-реставрация ишлари кўрилган) девор ремонтни ташкил қилишга қарши СТРПМ ташкилотидан бир дона автокран, битта экскаватор, ўнта бетон қориш ускунаси, «КРНТ» маркали икки минг метр кабель, иккита прицепли трактор ва бир дона «Кубань» маркали микроавтобус сўраган эди. Мазкур ташкилот эса бор-йўғи битта микроавтобус ажратди, холос. Микроавтобусга бетон ёки сув тўла бочкани юклаб қалъа деворига чиқиб бўлмайди-ку, ахир!

Шу ерлик айрим масъул ўртоқлар қурувчиларнинг лой кўтариб юрганини кўриб, ичи ачиганидани, пахта тозалаш заводидан битта транспортёр келтиртиришган. Аммо у оғир ишларга бардош беролмай, озгина фурсатда ишдан чиққан. Яна ўша «боболар усули» билан ишлаш давом этмоқда.

Хива хонининг бундан икки аср олдин ясалган тахти Москвада «Оружейный палата»да сақланмоқда. У 1874 йилда гаров тариқасида олиб кетилган. Уша тахтни халқнинг миллий бойлиги сифатида қайтариб берилиши тўғрисида тўрт марта сўров юборилган. Лекин ҳамон жавоб йўқ.

Мамлакатимиз (чет эллардагидан умид йўқ) музейларида сақланаётган Хива ёдгорликлари: ноёб буюмлар, безаклар, кийим-кечақлар ҳам тарихимизнинг ажралмас бўлагидир. (Музей бўлими бошлиғи С. Юсупов: «Керак бўлса, Сизга биздан олиб кетилган ноёб буюмларнинг рўйхатини беришим мумкин. Лекин бундан ҳеч қандай фойда йўқ. Барибир қайтариб беришмайди», деди).

1967 йилга қадар Хива музейларида тартибсизлик авжида бўлган. 1965 йилдан буён юритилаётган 7 та дафтарга мавжуд экспонатлар қайд этилган, холос. Олдинлари нималар бўлганини ҳеч ким билмайди. Ҳозирда ҳам музейларнинг ноёб экспонатларини республика ва марказ музейларига олиб кетиш (расмий ҳужжат билан) давом этмоқда.

«Бу сурат — тарихий ҳақиқатни ҳақоратлашдир!»

М. Абдулҳакимов, шоир.
Ф. Бахчинян, адабиётшунос.

Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг «Хотира ва эсдаликлар китоби»да шундай ёзуви ўқидим. Бу ёзув мақбара ҳовлисидида кўрганам — соқолдор, забардаст бир мужикнинг сурати хусусида битилган эди, шубҳасиз. Маҳаллий рассом ижоди бўлган бу суратда дунёвий рубоийлар қолдирган мунис ва ҳассос шоир Паҳлавон Маҳмуд эмас, девга қарши гурзи кўтариб жангга кирадиган эртақ қаҳрамони акс эттирилган эди. Ута жун ишланган бу сурат кўплар қалбидеги шоир сиймосини йўққа чиқаради, ўтмишга тош отади...

Ота дарвозанинг Муҳаммад Аминхон мадрасаси билан бирлашиб, яхлит ансамбль ташкил этган жойида буюк элдошимиз ал Хоразмийга ҳайкал ўрнатилган. Бу ҳайкални ўрнатиш учун 241 минг сўм сарфланган. Аллома чап қўлига суянганча ўта жиддий қиёфада ўтирибди: қўлига суяниб ўрнидан туришга уринаётган ярадор аскар тимсоли. Ажабки, ал Хоразмий ҳайкали инқилобчиларга ўрнатилган ёдгорликлардан моҳиятан деярли фарқ қилмайди... Ахир момоларимиз қўлга суяниш оғир гуноҳ деб қулоғимизга қўйишган-ку! Наҳотки, ал Хоразмий болалигида момосидан шу ҳикмати эшитмаган бўлса?! Эшитган, албатта. Эшитмай қаяққа борарди, ахир у ҳам Хоразм фарзанди. Лекин ҳайкалтарош, меъмор (Бабаян билан Ашрафий) бундай «танбеҳлар»ни эшитмаган бўлишлари мумкин. Қолаверса, қўлга суяниб, зўрга ўрнидан тураётган қиёфа улғурлик аломати эмас.

- Оқ теракми, кўк терак?
- Биздан сизга ким керак?

Афандининг ўн икки мазори бор деймиз, кулиб юрамиз. Қайси халқ уни ўзининг сеvimли қаҳрамони деб билса, унга қабр ўрнатган. Хивада эса ўтган асрда яшаган забардаст шоир Огаҳийнинг икки қабри бор. Паҳлавон Маҳмуд ҳонақоҳининг кунчиқар томонида тўртта қабр турибди: Огаҳий, Аваз Утар, Мунис Хоразмий, Қурбон Ота Исмоиловлар хилхонаси.

«Бу жойда тўрт бобомиздан бирортасининг ҳам хохи йўқ. Шунчаки фахрий (?) мазор тариқасида курдириб, оқдирган эдик. Туристлар кўриб кетишсин деган мақсадда...»

(Музей-қўриқхона директори изоҳи)

Бир пайтлар Хива шаҳрининг тевараги чуқур зовурлар билан ўралган эди. Зовурлар бир томондан душман йўлига ғов бўлса, иккинчи томондан шаҳар остида тўпланган сизот сувларни оқизиш кетарди. Ободонлаштириш баҳонасида ўша зовурлар кўмиб юборилди. Мутахассислар обидаларнинг зах тортиб бораётганини зовурларнинг кўмилганига боғлашмоқда. «Узспецводдренаж» трести ёпиқ дренажлар қуришни рад этди: «Бир миллион сўмга тушарди, қиммат», деб баҳона қилишди. Эндиликда захдан зарар кўрган обидаларни таъмирлаш учун ҳар йили миллионлаб маблағ сарфланаяпти.

«...Туямўйин сув омбори — воҳа тақдирини янги мазмун билан бойитадиган даврнинг энг муҳим қурилишидир. Хоразм денгизини ўттиз уч миллат вакиллари бунёд этмоқдалар. Шунинг учун унинг умри гулдай гўзал, пўлатдай мустаҳкам, денгиздай бетиним бўлади!» Бу сатрлар «Гулистон» журналида босилган «Денгиз мавжлари» мақоласидан олинди. Уни хоразмлик журналист ёзган. Санаси: 1981 йил февраль.

Энди яна бир мақолага эътиборни қаратайлик: у 1978 йилда ёзилган. Уша Орол денгизининг «кушандалари»дан бири бўлган Туямўйиннинг «Эрка ўғли» — Тошҳовуз канали ҳақида: «Катта Тошҳовуз канали Хивадан бор-йўғи 12 километрлик масофадан ўтади. Шундоқ ҳам зах сувлари юзага чиқаётган бир пайтда бу кўҳна шаҳар учун фалокатдир».

Орол — бугунги куннинг энг мушкул, миллионлар бош қотириб, нажот йўлини топа олмаётган долзарб муаммосидир. Эндиликда Хоразмда неки тирик жон, ҳар сиқим тупроқ, ҳар туп ниҳол борки ўша долзарб муаммонинг бир бўлаги.

Ҳозир шаҳарларни тепадан томоша қилиш модага кирган. Хивада ҳам икки минора шаҳар манзарасини томоша қилиш учун ажратилган. Бунинг сердаромад эканини айтмайсизми! «Модадан ортда қолмаслик учун шаҳар раҳбарлари Калтаминор тепасига (унинг баландлиги 26 метр, айланаси 14,2 метр) туристларга хизмат кўрсатадиган кафе қуришни мўлжаллаш-

моқда. Шундоқ ҳам кун ора чўкиб, авария ҳолатига тушиб қолган миноранинг додини ким эшитади?..

Хивадаги ёдгорликларнинг етмиштаси «республика аҳамиятига эга» деб хатга туширилган. Қолганлари-чи? Район, область аҳамиятига молик эмиш. Бу категорияни ким ўйлаб топган?

Областдаги мавжуд 257 та тарихий ёдгорликдан шу кунгача 65 таси таъмирланди. Қолганлари навбат кутиб ётишибди. Таъмирлаш билан шуғулланадиган ташкилотнинг ишчи кучи кам, моддий базаси ҳам талабга жавоб бермайди. Айрим обидаларда ўн йиллардан буюн таъмирлаш олиб борилмоқда. Бир иншоотни чала қолдириб, бошқасига «хатлаб» кетиш одатий ҳол. Буюртмачи ташкилот — музей-қўриқхона маъмурияти бу ишларга лоқайд қарайди.

Таъмирлаш учун зарур бўлган материаллар камлиги билан бир қаторда ганчкорлар, темирчилар етишмайди. Музей-қўриқхона штатида рассом йўқ. Самарқанд бадий комбинати эса «инжиқ» ташкилот. Хоҳласа, рассомларни юборади, хоҳламаса — йўқ. 1986 йилда очилиши керак бўлган музейларни бадий безаш учун рассомлар юбориш тўғрисида шартнома тузилган эди. Ҳамон кўпгина музейлар жадаллаштириш сиёсатининг «фаол иштирокчилари» бўлмиш рассомларни интизор кутиб ётишибди.

1978 йилда биринчи ўзбек оператори, сураткаши Худойберган Девононинг юз йиллиги муносабати билан унинг уй-музейи очилди. Шу сабабли илк киночи яшаган уйда 15 минг сўмлик ремонт ишлари бажарилади. Ҳозир эса уй-музей қий-шайиб ётибди. Район партия комитети бюроси шу масалани алоҳида муҳокама қилди ва Х. Девонон уй-музейини олти ой муддатда қайта тиклашни ёки Ичан қалъа ичкарасига кўчиришни (!) музей-қўриқхона зиммасига юклади. Ичан қалъа музей-қўриқхона маъмурияти уй-музейни кўчириш тарафдори. Чунки бунинг пул билан боғлиқ томонлари бор. Кунни кеча Х. Девонон яшаган жойни сохталаштириш нимага керак? Ҳамма нарсани пул билан ўлчайвериш инсофдан бўлмас ахир!

Ичан қалъанинг айрим музейлари қашшоқ. Экспонатлар эскирган ёки нигоҳни тортмайди. Уларни жойлаштиришда ҳам, кўргазма қилишда ҳам камчиликлар бор. Шаҳарни айланиб юрган бир саяҳатчи: «Қўриқхонами, қуриқхонами?» деб қолди. У таассуф билан айтдимми ёки ҳазиллашдимми, англамадим.

Шаҳарни қайтадан бунёд этиш, чинакамига таъмирлаш учун камида 30 миллион сўм маблағ зарур. Яқинда маблағ ажратиши ҳақида ва Хивани таъмирлаш учун австриялик усталар леши тўғрисида гап-сўз пайдо бўлди. Расмий доираларда ҳам бу гап оралаб юрибди...

- Оқ теракми, кўк терак?
- Биздан сизга ким керак?
- Ганчкор керак, темирчи керак, безакчи-рассом керак... яна тагин экскаватор, автокран, бетон қорадиган машина керак... иннайкейин музей экспонатларини асл жойига қайтариш лозим... аввалам бор, 30 миллион сўм керак...
- Борингла-э, ўйнамаймиз!
- Ие, фирромчи экансизлар-ку!..

Маъбуданинг никоҳ кўйлаги

Қизиқ гап ўқиб қолдим: эмишки, қандайдир бир мажнун одам Америкадаги Озодлик маъбудасига (бу ҳайкал дунёдаги энг улкан ёдгорлик ҳисобланади) «никоҳ кўйлаги» совға қилмоқчи бўлибди. Маъбуданинг танасини беркитиш учун тўрт минг метрдан зиёдроқ газлама зарур бўлишини айтсак, мажнун кимсанинг саҳийлигига тан берасиз.

— Одамлар сал қитмир бўлиб кетганми, билмадим. «Маданий ёдгорликларни сақлаш жамияти»нинг аъзолик бадаллари бор, арзимас; катталарга эллик тийин, ўқувчиларга эса беш тийин, холос. Шуни ташвиқот қилиб, ундириб олгунча не кунларни кўраман. Сал бўлмаса ташкилотимизни «садақачи»лар дейишдан тойишмайди! — дейди куйиниб жамиятнинг об-ласть бўлими бошлиғи С. Нурматов.

Эллик тийин!

Шу арзимас тийинлар аста-секин йиғилиб, улгуржи маблағларни ташкил этажанини, эртага бирорта мажруҳ обиданинг

қаддини тиклашда, йўқ бўлиб кетаётган ёдгорликни асраб қолишда қўл келишини билмаймиз. Билсак-да, жамият белгиси туширилган маркаларни кўрсак, беихтиёр энсамиз қотади: «Жамиятлар ҳам бунча кўпайиб кетди, қайнаб чиқяпти-я, қайнаб!» деймиз пешонамизни тириштириб.

Область кўнгилли жамиятининг йиллик кирими 55 минг сўм атрофида. Маблағнинг эллик фоизини республика фондида ўтказиш керак. Тўғри, областда тарихий обидалар кўплиги (жамми 257 та) сабабли бу эллик фоиз маблаг ҳам шу ерда ишлатилмоқда. Ҳарна мадад бўляпти.

Хиванинг Ичан қалъа қўриқхонасига олиб кирадиган бош йўл — Ота дарвоза шу жамият ажратган маблаг эвазига тикланган. Нуриллобой комплексида олиб борилаётган таъмирлаш ишларига — 143 минг, Урганч шаҳридаги Дошқин бува мақбарасига — 78 минг, Хазораспдаги «Мурчали жой» (қадимий иморат, бу ерда музей очиш мўлжалланмоқда) ремонтига — 27 минг, Хонқа шаҳридаги Абдурахмон Гавдонбойнинг ёзги мачитини таъмирлашга — 18 минг сўм ажратилган.

Хива обидалари музей-қўриқхона «соясси»да бир қадар кун кечириб келаётган экан, областнинг бошқа бурчакларидаги ёдгорликларнинг аҳволи не кечмоқда?

Урганч шаҳри марказидаги почта биносини бир неча йиллар олдин бузиб, китоб дўкони тиклашни мўлжаллашди. Бу тарихий бинода Хоразм инқилоби даврида ревком жойлашган, босмачилар билан жанглар бўлиб ўтган эди. Шу боис «Ёдгорликни сақлаш жамияти» раҳбари бинонинг қайта жиҳозланишига қарши чиқди. Томи очилиб, бузиб ташланиш арасида турган ёдгорлик елиб-югуришлар, уришиб-сўкишишлар натижасида сақлаб қолинди. У ерда ҳозир «Картиналар кўргазмаси» очилган...

«80-йиллар бошида рўй берган табиий офат натижасида барча биноларга шикаст етгани рост. Хонқа шаҳридаги Абдурахмон Гавдонбой мачитини ўз маблагимиз ҳисобига таъмирлашга киришдик. Бу обида республика аҳамиятидаги ёдгорлик ҳисобланади. Таъмирлаш ишлари тугалланган чоғларда қайсидир бир йўғилишда бизнинг бу ишимизни ўша пайтда республика Марказий Комитети секретари бўлиб ишлаган Р. Абдуллаева танқид қилиб қолди. Шу сабаб бўлиб, анча-мунча гап эшитдим. Янгиариқ районидagi кўҳна Остона бобо мақбарасини таъмирлаш бошланганда каттаконлардан бири ҳузурига чакирди. «Қабристонлардаги ташландиқ мақбара, мачитларни ремонт қилиб, диндорларга саждагоҳ яратиб бераётган эмишсиз-ку!» деб бир соат «морал» ўқиди менга. Остона бобонинг Паҳлавон Маҳмуд каби жасур, сахий, халқпарвар киши бўлганини, ўлганидан кейин унга одамлар мақбара қуришганини, ўзларининг севимли кишиси сифатида сифинишганини, кейинчалик айрим реакция қайфиятдаги кимсалар бундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб, уни илоҳийлаштирганини... тушунтириш қийин бўлди...»

Соня Тожиевна «диний обида» сифатида таъмирлаш «тақиқланган» кўплаб мақбара-мозорларни санаб ўтди: Иморат бобо, Ванган бобо, Жон Харас бобо, Шайх Авлиё бобо, Ниятсит бобо, Шоводи хўжа, Шайх Мухтор Вали...

Районларнинг марказларида ёки территорияларида қадимий ёдгорликлар борки, уларни таъмирлаб, ўлкашунослик, тарих музейлари очиш мумкин. Ҳар бир жойнинг ўз тарихи ҳақида музейи бўлиши керак. Ҳозирда областдаги учта районда бу ишни амалга ошириш режалари тузилмоқда. Маблаг масаласидаги хайрли ишнинг чўзилиб кетишига сабаблар бисёр.

Тепалар. Қалъалар. Хазораспдаги «Дев солган қалъа» ҳамда Боғот районидаги Қалъажик қалъалари қачонки Ичан қалъа деворини тиклаш борасидаги тажриба ўзини оқлаган тақдирдагина «рўшнолик» кўради. Агар тажриба самарали чиқса, маблаг топилса ўша қалъалар ҳам ер юзида ўз «пропискаси»га эга бўлади.

Тупроққалъа, Кетқалъа, Хумбузтепа... Булар аллақачон ўз «гавдаси»ни йўқотиб, ўлик тепаларга айланишган. Хумбуз қалъа ўрнидаги тепаликни Амударё ювиб кетмоқда. Асов дарё ёдгорлигининг давлат муҳофазасига олинганини «билмайди». Шовотдаги Кеттепа давлат томонидан муҳофазага олингани тўғрисида белгилар ўрнатилган эди. Лекин ДОСААФ ташкилоти уни «кўрмади» — тепаликни ҳаваскор мотоциклчилар учун машқ майдонига айлантирди. Бугун боболарнинг минг йиллик хоки устида, муқаддас қабрлар устида — темирлар «рақс тушишмоқда».

Обидаларнинг муҳофазаси, қарови билан 1967 йилда ташкил этилган «Ичан қалъа музей-қўриқхонаси» маъмурияти шуғулланиши керак. Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган бу музей-қўриқхона эгалари майда ёдгорликларни писанд қилишмайди.

Маъбуданинг никоҳ кўйлаги...

Капитал дунё кишиси озодлик рамзи бўлган маъбудага кийим кийгизмоқни орзу қилганда, биз нимага бутун борлигимизнинг, халқимизнинг маъбудаси бўлиш Хивага, унинг яланғоч, бечораҳол обидаларига ачинмаймиз? Уни шу ҳолда бегоналарга кўрсатишдан уялмаймизми?

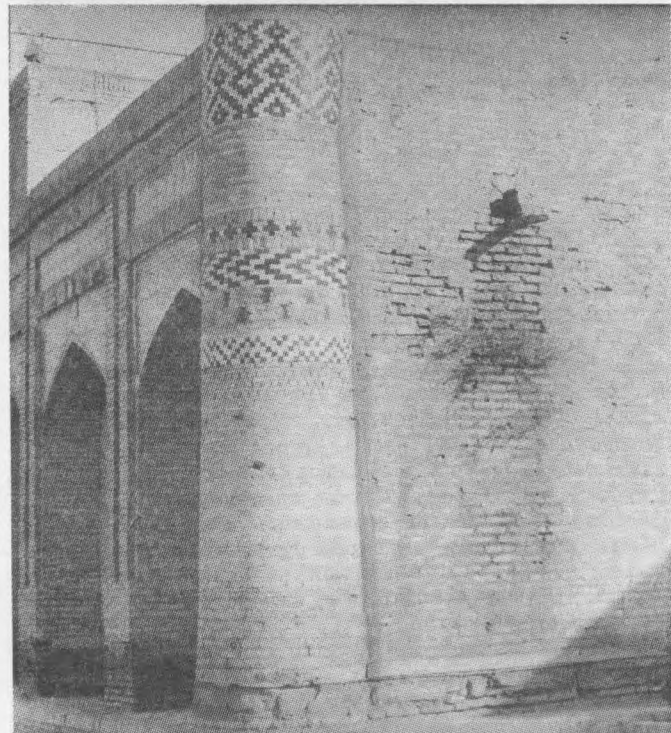
Ажаб ҳол: область партия комитети аппаратида бирорта киши ҳам «Ёдгорликларни сақлаш жамиятига» аъзо эмас экан...

* * *

Ушбу мақолалар туркумини «муқаддима» билан бошлаган эдим. Лекин «хотима» ёзолмадим; ростини айтсам, мақола-ни қандай якунлашни билмай қолдим. Бовим қотди. Назаримда, Хива — ўсал ётган буюк Ҳакимга ўхшайди, у чархи кажрафторнинг айланишига сукут ичра қулоқ тутиб ётган бедор Ҳаким. Шоир айтмоқчи:

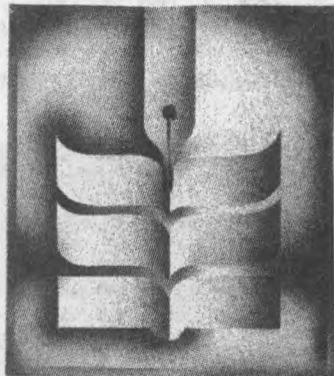
**Бу сукутнинг тугайдиган замони йўқдир,
Бу умрнинг поёни йўқ, у вақтдан холи.
Кўради-ю, сўзлай деса забони йўқдир,
Эшитлади, турай деса йўқдир мажолли.**

Эслатма: Жумабой ака Қозоқов Хиванинг муолажага муҳтож етмиш «аъзоси»ни суратга туширган эди. Лекин сурат-кашнинг дангасалиги туфайли суратларнинг маълум қисми оқ қоғозга «кўчирилмади». Ҳозирча борини юборяпман. Менимча, суратларни ориткалар билан ёнма-ён бериш лозим ёки журналхондан 1981 йили Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан 200.000 нускада чоп этилган «Хива: ориткалар жамғармаси»га қиёслаб томоша қилишни сўраш даркор. Шунда хаёлот билан ҳақиқат аниқроқ кўринади.

Мирзааҳмад Олимов

Кўрар кўзи,
айтар сўзи

Шу йилнинг бошидан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ҳузурида республика Ёш танқидчилар кенгаши иш олиб бормоқда. Яқинда бўлиб ўтган машғулотлардан бирида ёш адабиётшунос Мирзааҳмад Олимовнинг мақолалари муҳокама қилинди. Уларнинг хилма-хил мавзу ва муаммоларга бағишлангани, муаллифда адабиётлар ўртасидаги бевосита ва билвосита алоқалар, типологик ўхшашлик ва фарқлар, санъат асарига умрбоқийлик баҳш этадиган хусусиятларни ўрганишга мойиллик кучлилиги эътироф этилди. Шунингдек, айрим ишларда фундаментал тадқиқотларга мурожаат кўпайиб кетганлиги, баъзан таҳлил ўрнини илмий ахборот эгаллаганлиги ҳам кўрсатиб ўтилди.

Машғулот иштирокчилари бу мақолаларни тўплаб, «Мунаққиднинг биринчи китоби» сериясида чоп этишни таклиф қилдилар.

Қуйида Мирзааҳмад Олимовнинг Ёш танқидчилар кенгашининг мақсад ва вазифалари, адабиётни ўрганишнинг айрим масалалари ҳақидаги мулоҳазалари билан танишасиз.

Ўнгги йилларда адабиётимизга бир гуруҳ умидбахш танқидчи ва адабиётшунослар кириб келди. Улар Тошкент ва Самарқанд Давлат университетларида, республика Фанлар академиясининг тегишли институтларида, газета-журнал редакциялари ва нашриётларда, педагогика институтларида, бошқа баъзи маданий муассаларда ўз меҳнат фаолиятларини бошладилар. Бироқ тарқоқ ҳолда иш олиб бораётган бу ёшларнинг бошини бир ерга қовуштириб турадиган, уларни маънавий ва амалий жиҳатдан қўллайдиган, уларнинг ўзаро яқинлашишига ва бир-биридан бевосита руҳ олишига ёрдам берадиган махсус уюшма йўқ эди. Республика Ёш танқидчилар кенгашининг тузилганлиги шу жиҳатдан жуда хайрли иш бўлди. Бирлашиш, фикр алмашиш, халқ ва адабиёт манфаатлари йўлида биргаликда иш олиб бориш учун яхши имконият вужудга келди. Энди биз уни расмий, муайян бир қолипдаги уюшмага айлантирмай, ундан катта мақсадлар йўлида фойдаланишимиз керак. Токи ёш танқидчи ва адабиётшуносларнинг ҳам яхлит бир авлод сифатида ижтимоий ҳаётда, адабий жараёнда ва илмда ўз ўрни, ўз овози ва йўли, ўз айтадиган сўзи бўлсин.

М. М. Дўст, Т. Мурод, Э. Аъзамов, Х. Султонов каби ёзувчиларни, М. Солих, У. Азимов, Ш. Раҳмон, Х. Даврон каби шоирларни, барча ўзига хосликларига қарамай, яхлит авлод сифатида тасаввур қила оламиз. Бу ижодкорларнинг ҳаётий позицияси, ижодий принциплари, замонга, халққа, адабиётга, адабиёт аҳлига ва бир-бирларига муносабатларида биз учун ибратли жиҳатлар кўп.

Биз тенги танқидчи-адабиётшунослардан Раҳмон Қўчқоровнинг мақолалари кўпчиликини ҳушёр тортирди, танқидчи сўзининг кучи, масъулияти ҳақида бошқачароқ тарафга ўйлаб кўришга мажбур қилди. Шухрат Ризаев, Шаҳобиддин Одиловларнинг номлари фаол, талабчан танқидчилар сифатида Иттифоқ минбаридан ҳам тилга олинди. Аҳмад Отабоев, Илҳом Ҳасанов, Мансур Тенглашев каби мунаққидлар адабий жараённинг пасту баландини яхши ўрганиб, унда фаол иштирок этаптилар. Уларнинг қиёфаси алоҳида-алоҳида ҳолда шаклланиб, ўзлигини намоён қилиб келмоқда. Лекин биз ранго-ранг овозларнинг авлод сифатидаги бирлиги ва уйғунлигига эриша олсак, унинг самараси ва жозибаси бўлакча бўлади.

Хўш, бунинг учун нималар керак? Тайинки, энг аввало, биз бир-биримизни яхши билишимиз, бир-биримиз ҳақимизда мустақил фикрга эга бўлишимиз, ўша мустақил фикримиз ҳақиқатга яқин ва мумкин қадар бегараз бўлиши керак. Ҳамма ҳақида мустақил фикримиз бўлса-ю, у нотўғри, юзаки, ғаразли бўлса, ундан ҳам фойда йўқ.

Касб азал-азалдан одамларни бир-бирига яқинлаштириб келган. Лекин бу яқинлик ҳақиқий самара бериши учун профессионал савия ниҳоятда зарур. Профессионал савия, қобилият — мураккаб тушунчалар. Улар аслида бир неча жиҳатни, бир неча қобилиятни ўзида бирлаштиради. Эл қатори бир адабиётчи бўлиш учун ҳам одамга кўп нарса керак.

Агар одам ўз ҳаётида Фарҳоди Мажнунлар каби, Ҳамлет ва Раскольников каби, ёш Вертер ва Жюльен Сорель каби, Григорий Мелехов ва Эдигей каби, Отабек ва Саидий каби драмаларни бошидан кечирмаган, шундай мураккаб қолатларга тўшмаган бўлса, инсон сифатида ўшардай қалбга, маънавий оламга эга бўлмаса, бу қаҳрамонларни, бу асарларни, энг муҳими, шу ёзувчилар дунёсини керагича чуқур ҳис қилиши ва идрок этиши қийин. Бутун бошли романларга материал бера оладиган тақдирга, ўша романлар марказида тура оладиган шахсиятга эга бўлган адабиётчиларгина тарихда чуқур из қолдира олмаганлар. Лекин булар фақат адабиётшунослар учун эмас, санъат муаммолари билан шуғулланувчи барча мутахассислар учун зарур хусусият.

Хўш, адабий танқидчи ва адабиётшуносни мусиқашунос, театршунос ва шу тоифадаги бошқа ...шунослардан ажратиб турувчи хусусият нима? Умуман, нега бадий ижод қилиш ёки уни ўрганиш иштиёқи билан туғилган кишиларнинг бири ўзини адабиётга, бири рассомликка, бири мусиқа, қўшиқ ёки рақсга, бири театрга... уради?

Бу нима билан боғлиқ? Эстетик мушоҳада уларнинг барчасига зарур бўлган умумий бир хусусият-ку, ахир?

Дунёнинг эстетик моҳияти ранглар, оҳанглар, моддий-жисмоний шакллар, сўзлар ва бошқалар орқали намоён бўлади. Уларнинг ҳар бири муайян бир санъат турида оламни бадий акс эттиришнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Бадий мушоҳада билан туғилган одамнинг санъатнинг муайян бир турида қарор топиши унинг олам гўзаллигини мазкур воситаларнинг қайси бири орқали кўпроқ қабул қилиши билан боғлиқ.

Адабиёт санъатнинг сўз билан, сўзнинг маъно бойликлари, бадий жозибаси, мураккаб ҳаёти билан боғлиқ тури. Сўзда муайян даражада ўз аксини топмайдиган нарса, ҳодиса, ҳолат ёки хусусият йўқ. Адабиёт сўзни мўъжиза сифатида ҳис этишдан бошланади.

Машҳур филолог олим А. А. Потебня таълимотига кўра, ҳар битта сўз — бетакрор санъат асари, халқнинг ноёб бир бадий кашфиёти. Халқнинг энг катта маданий бойлиги, шубҳасизки, унинг тили. Халқнинг бадий кашфиёти бўлмиш сўзни ўзи учун кашф этишдан завқ туя оладиган, ҳар бир янги сўзни ўрганганда, ўзи билган сўзларнинг янги бир маъносини, янги бир хизмат ўрнини сезиб-англаб қолганда, кўнгли ёришиб кетадиган ҳар бир одамнинг юрагида битта адабиётчи яшайди.

Лекин одам адабиётда акс этган инсоний дардлари, сўз жозибасини ҳис этса-ю, унинг ўзида илмий мантқиқ, илмий система бўлмаса ҳам қийин. Қаламга эга бўлиш, ўз фикрини аниқ, изчил ифодалай олиш адабиётчи учун ниҳоятда зарур. Шунингдек, нотижлик санъатидан йироқ адабиётчи ҳам асосли фикрлари билан бир чеккада қолиб кетиши, тили буррою овози ёғли корчалонлар байроқни олиб кетиб, сўнг адабиётнинг шўрини қуриштириб юриши ҳеч гап эмас.

Бундан ташқари, адабиётчи ҳам барча қатори, эҳтимолки, бошқалардан ортиқроқ даражада одамларни, коллективни ҳис қила олиши, одамлар билан ишлашни билиши, ўзига хос стратегия ва тактикага эга бўлиши керак.

Биз санаб ўтган жиҳатларнинг ҳар бири бир қобилият, бир зарур қобилият. Шуларни эгаллашимизда бир-биримизнинг ёрдамимиз, тажрибаримиз, бир-биримиздан оладиган ибратимиз ҳам асқотиши мумкин.

Ҳозирги кунда адабиётшунос ёки танқидчи бўлишнинг бизнинг назаримизда бениҳоя зарур бўлган бир неча ички, профессионал шартли борки, улар ҳақида махсус тўхталмас бўлмайди. Лекин уларнинг барчаси ўзаро чамбарчас боғланиб кетган масалалардир.

Қомуслар қомуси

Биз — ёш танқидчи ва адабиётшунослар, шу нарсани ҳар томонлама теран тушуниб олишимиз керакки, адабиётшунослик сўз санъати ҳақидаги мулоҳазалар йиғиндиси эмас, у ўз илмий арсеналига, кашф этилган қонунларига, тадқиқ методларига эга бўлган тўлақонли бир фан, эстетиканинг бир таркибий қисми. Фан шунинг учун ҳам фанки, унда давомийлик, тадрижийлик, ворисийлик бор. Дейлик, физикада Ньютон қонунларини ёки нисбийлик назариясини қайтадан кашф этиш мутлақо керак бўлмаганидек, адабиётшуносликда ҳам эстетик тавақкур тарихининг буюк намоёндалари асослаб кетган қонуниятларни қайтадан очишга ҳожат йўқ. Фақат, уларни ўрганиш керак! Илмнинг мавжуд ютуқларини ўрганиб чиқиб, сўнг уларни турли масалаларга татбиқ этиш ва ривожлантириш мумкин. «Модомики мен бошқалардан узокроқни кўра олган эканман, бунинг боиси шундаки, мен гигантларнинг елкасида турган эдим», деган эди номини зикр этганимиз Исаак Ньютон. Бу ҳақиқатни тушуниб етиш бугунги адабиётшунослигимиз учун ҳар қачонгидан кўра ҳам зарурроқ.

Жаҳон эстетикасида ҳар бири даврни ташкил этадиган асарлар, эстетик таълимотлар кўп. Уларда ҳеч бир санъат тури адабиётчилик кенг ўрин эгалламайди. Афлотун, Арасту, Леонардо да Винчи, Беруний, Навоий, Абул, Дидро, Вольтер, Лессинг, Кант, Гегель, Велинский, Черни-

шевский, Добролюбов, Бахтин, Шкловский — эстетикада буларнинг ҳар бири бир олам.

Эстетика ва адабиётшунослик фанларининг мустақил ривожини Арастуни «Поэтика»сидан бошлашди. Трагедия ва трагизм назарияси шу асардаёқ ҳеч қачон тўла эскирмайдиган бир даражада очиб берилган. Лекин биз ҳақиқатча трагизмни, ҳақиқий маънодаги фожиани оддий бахтсизликдан, кулфат ёки мусибатдан фарқлаётимиз.

«Галатепага қайтиш» ва «Ойдинда юрган одамлар» қиссаларининг мазмуни кўпчиликка таниш. Уларнинг бирида Қобилнинг оилавий ҳаётидаги бахтсизликни, хиёнатни кўрамыз. Иккинчисида эса Қоплонбек билан Оймонда ҳаётидаги фарзандсизлик билан боғлиқ фожиа тасвирланади. Лекин булардан биринчисини тўла маънодаги трагизм деб бўлмайди. Қобилнинг оилавий ҳаётида фожиа учун асос туғилган, ҳолос. Арасту ўз «Поэтика»сида асослаб берганки, ҳақиқий фожиа қаҳрамон ўзининг чигал, жоже ҳолатга тушиб қолганини англаган нуқтадан бошланади. Қобил ҳали қандай гирдибодга тушиб қолганини пайқатгани ҳам йўқ. Унинг тақдири фожиага айланадими-йўқми, унда фожианинг юкини кўтара оладиган катта шахсият, қудратли маънавият топиладими-йўқми, бахтсиз кўрулик унинг қалбини фожиа юксакликларига кўтара оладими-йўқми — ҳали номаълум.

Қобилнинг тақдири бизни ачинтиради, унга нисбатан раҳм-шафқат уйғотади. Қоплонбек билан Оймоннинг қисмати эса инсон қалбининг буюклиги, одамзод ирода-сининг, меҳр-муҳаббати ва садоқатининг қудрати билан лол қолдиради, дунёдан исзис ўтиб кетишнинг даҳшати ва азоблари билан ларзага солади.

Қобилнинг ўзи «фожиа»сини сезмаса ҳам, биз сезамиз, ҳис қиламиз-ку, дейиш мумкин. Биз жуда кўп нарсани, дейлик, декабристларнинг фожиясини, дорга осылган Машрабнинг фожиясини бадий асарсиз ҳам тасаввур қила оламиз. Лекин бадий асар бу фожиаларни ўз бошидан ўтказгандек чуқур, заррама-зарра кечиниш ва идрок этиш учун яратилади.

Санъатдаги трагизмни пессимизмдан ажратолмаслик, ҳар бир асардан тор маънода тушунилган оптимизмни талаб қилавериш ҳам илмий маҳдудликнинг нишониси. В. Г. Белинский «Поэзиянинг хил ва турларга бўлиниши» асарида драматургия — адабиётнинг, трагедия эса драматургиянинг гултожи, деган фикрни айтган. Бунга боис шунки, трагедия ҳаёт трагизмига асосланади. Жаҳондаги энг буюк ёзувчилар — ҳаётнинг трагизмига кўтарила олган ёзувчилар.

Булар ҳаммаси муҳим. Бироқ жаҳон эстетикасида шундай бир асар борки, унинг аҳамиятини сўз билан таърифлаб бериш мушкул. Медицина фанида Ибн Синонинг «Ал қонун»и, химияда Менделеев даврий системаси, физикада Ньютон ва Эйнштейн кашфиётлари, диний тавақкур тарихида «Таврот», «Инжил» ва «Қуръон» қанчалик катта аҳамиятга молик бўлса, бу асар ҳам эстетика соҳасида шундай катта қимматга эга.

Бу — Иоганн Вольфганг Фридрих Гегелнинг «Эстетика»сидир!

Гегель шундай сиймоки, Ғарб ва Шарқнинг унча бўлган тарихий тараққиётида унинг таълимотида ўзининг фалсафий умумлашмасини топмаган бирор йирик фалсафий, илмий, ижтимоий-сиёсий, бадий кашфиёт йўқ. Бу соҳаларнинг ундан кейинги тараққиётини ҳам бир лаҳза бўлсин унинг бевосита ёки билвосита таъсирисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги пайдо бўлиши ва ривожланишининг бир неча илмий-назарий манбаи бор. Булар — марксизм-ленинизм таълимоти, Г. П. Плеханов, А. В. Луначарскийнинг эстетикага оид ишлари, рус революцион демократларининг ижоди, А. Н. Веселовский, А. А. Потебня каби рус академик адабиётшунослик мактаби вакилларининг тадқиқотлари ва қардош халқларнинг ўз миллий адабий-эстетик мероси. Биз ўқиган дарсликлар, коллектив тадқиқотлар, монографиялар, мақолаларнинг асосий қисми шу манбалар заминиде яратилган. Хўш, совет адабиётшунослиги баҳра олган асосий назарий манбаларнинг ўқ илдизи қаёқда?

Маркс, Энгельс «Еш гегелчилар»дан чиққанлиги, бутун

марксизм-ленинизм таълимоти Гегель кашф этган диалектика қонуларини материалистик асосда табиат, жамият ва билиш тараққиётига татбиқ этиш натижасида дунёга келганлиги барчамизга аён.

Рус революцион демократларига келсак, гегелчилик Белинский ижодида бутун бошли босқични ташкил этади. Чернишевский бутун эстетикаси, ҳатто машҳур «Гўзаллик ҳаётдир» деган таърифи ҳам аслида Гегель эстетикасидан келиб чиққанлиги бот-бот эътироф этган. Герцен Гегель диалектикасини «революция алгебраси» деб атаган. Добролюбов дунёсига эса бу файласуф ҳам тўғридан-тўғри, ҳам устозлари Белинский ва Чернишевский орқали кириб келган.

Бу сиймолар Гегелни ижодий, танқидий ўзлаштирганлар, уни зўр ихлос билан ўрганиш ва у билан омонсиз кураш олиб бориш жараёнида мутафаккир сифатида шаклландилар. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Инкорни инкор, эскидаги рационал мағзини сақлаб қолиш орқали кечадиган инкор — диалектиканинг универсал қонуларидан бири. Йирик адабиётшунос олим М. М. Бахтиннинг фикрича эса, жиддий диалогизм гуманитар объект билан субъектнинг, гуманитар фанларда эса субъект билан субъектнинг муносабати бу жараённинг асосини ташкил этади.

Хуллас, бутун совет адабиётшунослиги Маркс, Энгельс, Ленин, Плеханов, Луначарский, Белинский, Чернишевский, Добролюбовлар меросига таянади. Булар эса энг фундаментал масалаларда Гегелдан ўрганганлар. Гегель ҳам ўз навбатида бутун дунё фалсафаси, илм-фани, санъати ютуқларини ижодий ўзлаштириш ва фалсафий умумлаштириш натижасида ГЕГЕЛга айланган.

Ўзбек адабиёти жаҳондаги энг буюк адабиётлардан бири. Бундай бой ва юксак адабиёт жаҳоншумул цивилизацияни бошидан кечирган халқларнинг ҳам ҳар қандайда топилавермайди. Навоий ва Бобурлар ижоди адабиёт ҳақидаги энг буюк кашфиётларга ҳам материал бера олади (илмий ишнинг савияси ва қиммати тадқиқ объектига бевосита боғлиқ эмас, лекин барибир улар ўртасида қандайдир алоқадорлик бор). Қодирий, Ғафур Ғулум, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Экубов ва Абдулла Орипов ижоди, ёшлар прозаси ва поэзияси — булар тўла маънодаги илм учун ҳали қўриқ бўлиб ётибди. Мен Гегель эстетикасисиз, бадиий ижоднинг, сўз санъатининг унда очиб берилган қонуларисиз бу адабиётнинг сирларини илмий идрок этиш мумкинлигини кўз олдимга келтиролмайман.

Михаил Бахтин ибрати

Айрим танқидчи ва ёзувчиларимизнинг миясига, бевосита адабий жараёнга бағишланмаган ишлар унга нима хизмат қилиши мумкин, деган бир кайфиятми, ўйми ўрнашиб қолган. Бу — жуда ҳам бирёқлама, нотўғри қараш...

XX асрнинг энг буюк адабиётшуносларидан бири деб эътироф этилаётган Михаил Михайлович Бахтин замонавий адабиёт ҳақида деярли ҳеч нима ёзмаган. «Новый мир» журналы унга: «Адабиётшуносликнинг шу кунлардаги аҳволини қандай баҳолайсиз?» деган мазмундаги савол билан мурожаат қилганда ҳам, «Гарчанд айнан за м о н а в и й адабиётни ва адабий танқидни ўрганиш соҳасида муҳим ва биринчи навбатда ҳал этилиши зарур бўлган вазифалар энг кўп бўлса-да, мен бу масалаларга умуман тўхталмайман», деб олдиндай огоҳлантирган ва асосан ўтмиш адабиётини ўрганиш ҳақида гапирган.

Унинг дунёга машҳур иккита тадқиқоти бор, бири — Достоевский, иккинчиси — Рабле ижоди ҳақида. Қолгани Гёте, Гоголь, Толстой ва бошқалар ҳақидаги бахтинона мақолалар, кичик-кичик назарий ишлар.

Лекин Бахтин асарларида эстетика фанининг айнан XX асрда этилиб келган ва фақат XX асрдагина ечилиши мумкин бўлган глобал муаммолари кўндаланг қўйилди ва ҳал этиб берилди. Шунинг учун бўлса керак, фақат рус совет адабиёти вақиллари эмас, балки Закавказье ва Волтиқбўйи республикаларининг бирмунча юқори маърифатли ёзувчилари, Англия, Франция, Япония, Америка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг бир қанча қалам-

кашлари унинг илмий кашфиётларидан шоён баҳраманд бўлдилар ва бўлмақдалар.

Чингиз Айтматов бир суҳбатида «ҳар бир халқнинг ўз Стасовлари, Бахтинлари, Шкловскийлари», «шундай фикр ташувчи кучлари» бўлиши керак, деб таъкидлаган. Озарбойжон ёзувчиси Онор эса «Вопросы литературы» журналы уюштирган анкета саволларига жавобда кўпчиликни ҳайратда қолдириб, танқид санъатининг энг олий намуналари сифатида ўтмиш адабиётга боши билан шўнғиб ўтган Бахтин асарларини тилга олган. «Танқид санъатининг чинакам асари худди проза, поэзия, рассомлик, мусиқа ва театр санъатининг юксак намуналари каби ҳақиқий эстетик лаззат бағишлашга қодир, — деб ёзади у. — Мен учун марҳум М. Бахтиннинг ишлари ёрқин ва теран фикрнинг, ўткир кашфиётларнинг ва энг нозик тахлилнинг шу хил базми Жамшиди эди ва шундай бўлиб қолади»¹.

Хуллас, Бахтин ижоди XX аср адабий жараёнига бошқа ҳар қандай танқидчи ёки адабиётшунос фаолиятдан кўра кучлироқ, самаралироқ таъсир кўрсатмоқда. Демак, бошқа даврлар ва бошқа халқлар адабиётини ўрганиб туриб ҳам адабий жараёнга муносиб хизмат қилиш мумкин экан. Шунинг учун бирон ҳамкасбимиз антик адабиётдан ёзадими, япон ёки Лотин Америкаси адабиётидан ёзадими, агар у ҳақиқатни ёзса, яъни ўз фикрларини уларга олиб бориб тақамаса, адабиётимизнинг ички эҳтиёжларини ҳис қилиб туриб ёзса, уни қўллаб-қувватлаш керак.

«Фалсафа дафтарлари»даги афоризм

Ўзбек классик адабиётини, совет адабиётини, фольклорини ва уларнинг ҳар бири ҳақидаги илмнинг ўзини ўрганиб, ўзбек классик адабиётчиси, ўзбек совет адабиёти мутахассиси ёки ўзбек фольклористи бўлиш мумкин эмас. Ҳаттоки майдонни кенгроқ олиб, умуман адабиётнинг ва у ҳақидаги илмнинг ўзини ўрганиб адабиётчи бўламан деган одам ҳам янглишади. Физикада шундай бир қонун бор: бир системанинг чегараларидан ташқарига чиқмай туриб, у системани ўрганиш мумкин эмас. Бу қонун ҳамма фанларда ҳам амал қилади.

Навоий ижодидан унча-мунча ёзиб юрадиган бир адабиётчи шоир асарларида Арасту, Афлотун каби юнон файласуфларининг номлари, образлари учрашидан қаттиқ ҳайратга тушибди. Навоийшуносликнинг мавжуд ютуқларидан келиб чиқадиган бўлсак, бу ерда ҳайратланидиган нарсая йўқ. Навоий — Шарқ Уйғониш даври адабиётининг улкан намоёндаларидан бири.

Европада «Уйғониш», «Ренессанс» истилоҳлари қандай пайдо бўлганлигини биламиз. Уйғониш даври гуманистлари, титанлари антик дунё маданиятини қайтадан тирилтирамиз, деган шиор билан чиққанлар ва чиндан ҳам уни янгича асосда тирилтирганлар. Бироқ Н. И. Конрад, В. М. Жирмунский ва бошқа ўнлаб рус ва чет эл шарқшуносларининг тадқиқотларидан маълум бўлдики, Ўрта ва Кичик Осиё халқлари маданий тарихидаги буюк Уйғониш ҳам Ғарб Ренессанси каби қадимги юнон фалсафаси, илм-фани ва қисман санъатининг ўлмас ютуқларини қайтадан тирилтириш асосида қад ростлаган экан.

Форобий, Веруний, Ибн Сино, Улуғбек ва Навоийлар ижодида Арасту, Афлотун, Гераклит, Гиппократ ва Птолемейларни, Данте «Илоҳий комедия»сининг «Дўзах»ида азоб чекиб турган Ибн Сино ва Ибн Рушдни, Ўрта асрлар Европа адабиётида «Минг бир кеча» ва «Қобуснома»ларнинг белгили-белгисиз изларини кўриб ҳайратга тушган тадқиқотчи, ҳайрат босқичида қолиб кетмай, бу ҳодисаларнинг сабаблари, излари, қонуниятларини ҳам излаб топишга бел боғласа, жаҳон адабиёти (маданияти)нинг ягона, яхлит жараён эканини тўлароқ англашга ўз ҳиссасини қўша олади.

Шарқ Уйғонишини қадимги юнон маданиятисиз тасаввур қилиб бўлмас экан, лекин уни Хитой ва Ҳиндистонда гуллаган буддизм маданиятининг, қадимги араб, қадимги Зардушт ва қадимги турк маданиятларининг, «Таврот» ва «Инжил»лардан ибтидо олган ислом динининг таъси-

¹ «Новый мир», 1970, № 11, с. 237.

¹ «Вопросы литературы», 1979, № 12, с. 222.

рисиз, «Уйғониш» истилоҳи остида бирлаштириладиган улкан ҳодисанинг ўз ичидати таъсирлашувларсиз тасаввур қилиб бўладими?!

«Афоризм. Гегелнинг бутун логикасини синчиклаб ўрганмасдан ва тушуни олмасдан туриб, Маркснинг «Капитал»ини ва айниқса унинг I бобини тўла тушуниб бўлмайди. Демак, марксистларнинг бирортаси ҳам Марксни 1/2 аср кейин тушуниб етмади!!!», деб ёзган эди В. И. Ленин «Фалсафа дафтарлари»да.

Бу афоризмнинг моҳиятини тушуниб олиш фақат классик адабиётчиларга эмас, совет адабиёти мутахассисларига ҳам бениҳоя зарур. Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулوم, Шайхзода, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов... — буларнинг ижоди Шарқу Ғарб адабиётларининг ўзига хос синтези сифатида майдонга келди.

М. М. Бахтин ёзганидек, бадиий «асар ўз илдизлари билан узоқ ўтмишларга бориб тақалади. Адабиётнинг буюк асарлари асрлар давомида тайёрланади, уларнинг яратилиш даврида эса узоқ ва мураккаб етилиш жараёнининг дуркун мевалари териб олинади»². Боя тилга олганимиз Қодирий асарларини бутун сарчашмалари билан тушуниш учун рус ва Ғарб адабиётининг у билган намуналаридан ташқари, «Минг бир кеча»дан тортиб Жўржи Зайдонгача бўлган арабий, Рўдакийдан Аҳмад Донишгача бўлган форсий, Яссавийдан Авлонийгача бўлган туркий адабиётни (маданиятни) ўрганиб чиқиш керак. Эки халқнинг кўп асрлик ҳажвий маданиятсиз (Бахтин уни «народная смеговая культура» деб атаган) «Шум бола»ни, Ҳофиз ва Бедилларсиз бу қисса муаллифининг шеъриятини илмий тадқиқ этиш қийин.

Абдулла Орипов шеърияти ҳам Ғафур Ғулум, Ҳамид Олимжон, Ойбек ва Шайхзодаларнинг, Навоий ва Бобурларнинг, Пушкин ва Лермонтовларнинг, Данте ва Байронларнинггина эмас, балки қанчадан-қанча файласуфлар, тарихчилар, йирик тарихий шахслар ва бошқалар заковатининг ҳаётбахш таъсиридан майдонга келган. Бошқа чуқурроқ, мураккаброқ масалаларни қўя туриб, учта соддагина, кўзга яққол ташланиб турадиган мисолни кўриб ўтайлик.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Мирзо Улуғбекка бағишланган машҳур парчада шундай байт бор:

**Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин битди «Зижи Кўрагоний».**

Навойдан беш аср кейин бу сўзлар сал ўзгариб, бошқа бир истеъдодли ўзбек шоирининг шеърида жаранглади:

**Осмон илми туғилди илк бор
Кўрагоний жадвалларида.**

Навоий ўз қаламининг қудратидан фахрланиб бундай ёзган эди:

**Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.**

А. Орипов шоир ҳақидаги сатрларида бу ифодадан фойдаланди:

**Темур тиги етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер.**

Эки қуйидаги икки мисолни ҳам қиёслайлик:

**Қозонтек қайнаб уш савдо пишурдим,
Низомий болидин ҳалво пишурдим.**

**Низомий болидан ҳалво пишурмиш
Навоий забт этиб туркий жаҳонни.**

Бу байтларнинг биринчисини Қутб Хоразмий ёзган.

Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонини эски ўзбек тилига ўгирган шоир таржимага ёзган шеърий муқаддимасида бу сатрларни битган. Кейинги байт эса А. Ориповнинг «Озарбойжон» шеъридан.

Классик адабиётни билмаган гофил танқидчи юқоридаги каби, лекин биров нишонасизроқ мисолларни А. Ориповнинг ўз топилмаси деб қулоқни қоматга келтириши ҳеч гап эмас. Яхши ижодкор бундай «мақтов»дан хурсанд ҳам бўлмайди, фақат истеҳзо билан кулиб қўйиши мумкин.

Н. Худойберганов бундан бир неча йил аввал арузни билмай, у камчилик сифатида кўрсатган хусусиятларнинг нимаси бевосита аруз билан, нимаси бошқа омишлар билан боғлиқлиги ҳақида илмий тасаввурга эга бўлмай туриб, арузга ёпишиб кетди. У. Норматов ҳам Э. Воҳидов билан суҳбатда: ғазалларингизда «традицион образлар кўп, шеърий нутқ ҳам, фикр ҳам биров китобийроқ, айтайлик, «келади» ўрнига атайи «келур», «бўлади» ўрнига «бўлур», «билан» ўрнига «бирлан» дейсиз»¹, қабилидаги ғайриилмий гапларни айтган. Албатта, Э. Воҳидов бунга муносиб жавоб берган. Бироқ саволнинг шундай қўйилишини нима дейиш керак?! Ахир, арузда «билан» ўрнига а т а й и «бирлан» дейиш мумкин эмас, бунда вазн бузилади, фақат бутун мисра ёки байтни бошқача тузиш ёрдамидагина «бирлан»дан қочиш мумкин, «келади» билан «келур»ни эса ҳатто бармоқда ҳам атайи бир-бирининг ўрнида қўллаш мумкин эмас (мисрани бошқатдан ёзмай туриб). Совет адабиёти таъсирланмаган манбаларни билмаслик бошқа кўп масалаларда ҳам панд беради, фақат улар унчалик аниқ кўзга ташланмаслиги мумкин, холос.

Янгича талқин йўлидан

Машҳур совет кинорежиссёри Григорий Михайлович Козинцевнинг юрагига Шекспирнинг «Қирол Лир»ини саҳналаштириш иштиёқи тушди. Янги режанинг тақдирини ҳал қилувчи босқич бошлади — режиссёр асар билан, бундан беш аср наридаги драматург билан яккама-якка мулоқотга киришди. У ҳар бир сўзни, ҳар бир мураккаб вазиятни, ҳар бир ўй-кечинмани ич-ичига аниқ ҳис қилиши керак эди. Лекин асар унинг интилишларига қаршилик қиларди, Шекспир даҳоси режиссёр шуурига тутқиқ бермас эди. Ниҳоят, режиссёр Шекспир дунёсига тўғридан-тўғри кириб бориш мушкуллигини тушунди. Дунёдаги бошқа ўнлаб ҳамкасблари қатори бир бошидан Достоевский асарларини мутолаа қилишга тушди. Унинг юрагига тугун боғлаб ётган хаёллар энгил парвоз қила бошладилар, асрий тилсим бўлиб туюлган сирлар ойдинлаша бошладилар...

У Шекспир дунёсига Достоевский орқали кириб борди. Чунки буюк драматург асарларида ҳужайрасига таҳлил қилинган фожиялар, азоб ва изтироблар буюк ёзувчи ижодида энг кичик зарраларигича теран тадқиқ этилган эди.

Козинцев «Қирол Лир»ни саҳналаштириш жараёнини бир китоб қилди — «Трагедия кўлами» деб номланган китоб. Унда жумладан қуйидаги фикрларни ўқиймиз: «Санъатдаги йирик кашфиётлар келажакка эмас, ўтмишга ҳам таъсир қилади. Эски китобларда янги қирралар очила боради, чунки замонавий китобни ўқиб чиққансиз. Достоевский кўп марта тилга олган (Гоголь ижодидан бошланган) «фантастик реализм» ҳозирги замон санъатида кўп нарсани белгилаб ва унинг йўлида маёқ бўлибгина қолмай, классиканинг (эҳтимолки, биринчи навбатда Шекспирнинг) олдин эътибор қилинмаган жиҳатларини очишга ҳам имкон беради»².

Ўтмиш адабиёти ва умуман маданиятини ўрганиш жараёнидаги энг қийин вазиятларда Достоевскийдан наҳот излаган ва топган ижодкорлар озмунча эмас. Биз Эйнштейн, Павлов, Ухтомский, Бехтерёв каби олимларнинг кашфиётлари, фрейдизм, нишечилик, экзистенциализм каби

¹ Воҳидов Э. Шоир у шеъру шуур. Тошкент, «Еш гвардия», 1987, 146-бет.

² Козинцев Г. М. Пространство трагедии. «Искусство», Ленинградское отделение, 1973, стр. 84.

¹ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 29-том, 168-бет.

² Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., «Искусство», 1979, с. 331.

фалсафий-психологик оқимларнинг ижобий натижалари, XX асрнинг қатор сиёсий арбоблари, юристлари, педагоглари, театр санъати намояндалари ва ёзувчиларининг фаолияти Достоевский номи билан чамбарчас боғлиқлиги ҳақида кўп ўқиганмиз, кўп эшитганмиз. Бироқ улар санъаткор дунёсидан ҳар томонлама баҳраманд бўлибгина қолмай, унинг қайсидир томонларини чуқурроқ тушунишга ҳам йўл очдилар.

Достоевский бадий кашфиётларининг генетик илдиэлари ҳам узоқ ўтмишларга бориб тақалади. М. М. Бахтин «Достоевский поэтикасининг муаммолари» китобида санъаткорга хос полифоник тафаккурни тадқиқ этган ва унинг қадимги грек адабиётидаги мениппея жанридан келиб чиққанини исботлаган. Мениппея жанрига хос хусусиятлар асрлар оша ривожланиб, асардан асарга ўсиб-ўзгариб, инсоният бадий тафаккурининг чўққиси бўлмиш полифоник тафаккурни майдонга келтирган.

Хуллас, ёш танқидчи ва адабиётшунослар олдида оғир, масъулиятли ҳам шарафли вазифалар турибди. Ҳозирги кунда бизга соф классик адабиётчилар, соф фольклористлар ёки соф совет адабиётчилари эмас, шуларнинг шартли чегараларини ёриб чиқа олган мутахассислар кўпроқ керак. XX аср илм-фанининг энг катта ютуқлари турли фанлар туташган, кесишган нуқталарда дунёга келганини инутмайлик.

* * *

Гапни Ёш танқидчилар кенгашидан, шу кенгашга уюшган авлоддан бошлаган эдик. Кейинги масалаларнинг қандай ҳал этилиши кўп жиҳатдан бизга ҳам боғлиқ.

Мен ўз тенгдошларимиз орасида эътиқоди мустаҳкам, назарий тайёргарлиги юқори, қалами ўткир танқидчи ва адабиётшунослар борлигига ва улар авлод сифатида ўз сўзини айтишига ишонаман. Оналар гўдакларини:

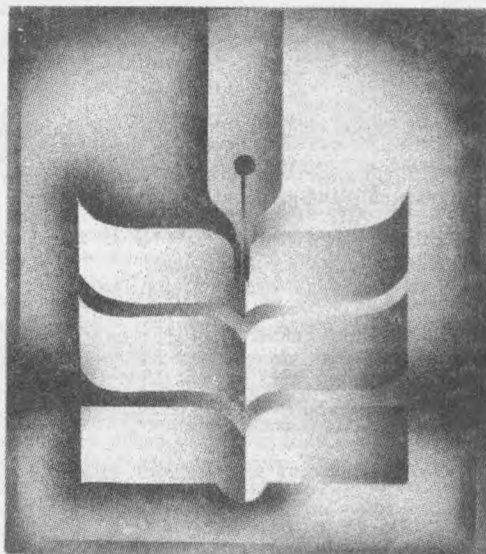
«Кўрар кўзим, алла-ё,
Айтар сўзим, алла-ё»,

деб овутадилар. Шубҳасизки, халқ ҳам ҳар бир ижодкорни, ҳар бир авлодни ўз жабҳасининг кўрар кўзи, айтар сўзи бўлади, деб умид қилади. Ҳамма гап — шу умидларни оқлай олишда!

МУНОЗАРА, МУЛОҲАЗА ◆ МУНОЗАРА, МУЛОҲАЗА ◆ МУНОЗАРА, МУЛОҲАЗА

Жаббор Эсонов

Термизий... бухороликми?

Юртдошимиз Адиб Собир ибни Исмоил Термизий Урта Осиёдан етишиб чиққан шоир ва мутафаккирлар орасида фахрли ўринни эгаллайди. У XI асрнинг етмишинчи йилларида (тахминан 1078 йилда) Мовароуннаҳрнинг обод ва қадимий шаҳарларидан бири бўлган Термизда туғилиб, 1147 йили Хоразмда Хоразмшоҳ Отсизнинг буйруғи билан Амударёга чўктириб ўлдирилган.

Адиб Собирнинг шеърият соҳасидаги ажойиб, нафис таланти ўнлаб тазкираларда, ўз замондошлари Анварий, Рашидадин Ватвот, Ҳоқоний, XV асрнинг буюк даҳолари Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва ниҳоят ғарб ва рус шарқшунослари томонидан юксак баҳоланган. Абулқосим Козаруний «Сулламул самавот» тазкирасида Адиб Собир Термизийни «шоирлар саркардаси» деб таърифлайди.

Аммо Адиб Собирнинг таваллуд жойи ўтмишда асрлар давомида мунозарага сабаб бўлганидек, ҳозир ҳам бу масала юзасидан ўзбек адабиётшунослигида муқим фикрга келинган эмас. Адиб Собирнинг ҳаёти ва ижодини тадқиқ этган тожикистонлик олим А. Абдуллаев қатор фактли материаллар

асосида унинг Термизда туғилганини баён этади¹. Адибнинг 1979 йилда форсчадан ўзбек тилига таржима (таржимонлар Чустий ва Эшвой Пардаев) қилиниб, нашр этилган тўпلامига Эшвой Пардаев ёзган «Сўзбоши»да ҳам, Иброҳим Ҳаққуловнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган (1982 йил 9 июль) мақоласида ҳам шоирнинг Термизда туғилгани қайд этилган. Жамол Камол эса, ўзи таржима қилган шоир рубоийларидан олдин Давлатшоҳ Самарқандийнинг таъкирасидан олинган «...Адиб Собир Термизий... Асли бухоролик...» деган маълумоти «Шарқ юлдузи» журналинда (1982 й. 11-сон, 178-бет) эълон қилдириб, Адибнинг таваллуд жойи Бухоро, деган хулосага келади. Адибнинг 1982 йилда форсчадан такрор ўзбек тилига таржима (таржимонлар Чустий ва Жамол Камол) қилиниб босилган «Сайланма»сига «Сўзбоши» ёзган Е. Исҳоқов, худди Давлатшоҳ Самарқандийнинг таъкирасида баён этилганидек, исмини «Адиб Собир Термизий» деб тилга олади-ю, бироқ унинг туғилган юрти, 30 ёшгача қаерда яшагани, «дили ғамгин ниғори» билан видолашган юртининг номини айтишдан тийилади. Юқорида қайд этилган маълумотлардан Адиб Собирнинг таваллуд жойи, асл ватани Термиз эмас, Бухоро, деган янглиш фикр ҳамон ҳукм сураётгани кўриниб турибди. Бунга асосий сабаб Давлатшоҳ Самарқандийнинг (1435—1485) «Тазкиратуш шуаро» асаридида келтирилган фикрга суянишдир, холос. Бинобарин, биз ушбу мақолада мавжуд манбалар ва шоирнинг ўз шеърлари асосида Адиб Собирнинг таваллуд топган жойи ва ҳаёти, ижодининг айрим қирралари ҳақида фикр юритишни лозим топдик.

Давлатшоҳ Самарқандий 1485 йилда тартиб берилган мазкур асаридида Адиб Собир Термизий ҳақида маълумот берар экан, шундай дейди: «...Моҳир донишманд, фозил ва етук шоир бўлиб, Санжар замониди Термиздан Марвга келиб қолган. Асли бухоролик, лекин Хуросонда ўсган ва кун кечирган. Рашидаддин Ватот билан ҳамасрдир»². Давлатшоҳ Самарқандийнинг шу фикри XIX асргача ёзилган айрим таъкираларда, шарқшуносларнинг асарларида, ҳеч қандай манбаларга асосланмай, айнан такрорланади.

Давлатшоҳ Самарқандийдан икки ярим аср зиёд олдин яшаган Муҳаммад Авфий ўзининг 1220—1222 йилларда тартиб берилган «Лубобул албоб» («Қалбларнинг мағзи») таъкирасида Адиб Собир термизлик деб аниқ кўрсатади³. Бунинг устига, Авфийнинг ўзи бухоролик бўлатуриб, Адиб Собирни термизлик деб аташи факти инобатга олинса, Давлатшоҳ Самарқандийнинг юқоридаги фикри ғалат эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Яна бир мисол. Давлатшоҳ Самарқандийдан қарийб икки аср олдин, ҳижрий 714, милод ҳисоби билан 1314 йилларда китобат қилинган, котиб Абдулмўмин ал Алавий Коший кўчирган, ҳозир Англиянинг Индия Оффис китобхонасида сақланаётган «Девони шоирони форси» мажмуасининг дебوحасида: «Маликуш шуаро» (шоирларнинг подшоси) Жалолиддин Адиб Собир машҳур шоир бўлиб, Термиз шаҳрининг фозил кишиларидан...» эди⁴, деб таърифлашни шоирнинг ўз ватанида ҳам катта обрў-эътиборга лойиқ бўлганидан далолат беради. Ўз даврининг йирик билимдони ва шоири, Давлатшоҳ Самарқандийнинг замондоши, у билан бир шаҳарда истиқомат қилган Абдурахмон Жомий ҳам «Баҳористон» асаридида уни «Адиб Собир Тирмизий» (термизлик — Э. Ж.) деб тилга олиб, шоирнинг туғилган жойига диққатни жалб қилади ҳамда унинг шеърят соҳасидаги юксак истеъдодини таъриф ва тавсиф этади.

Кейинги асрларда яратилган таъкираларда ҳам Адиб Собир бухоролик бўлмай, балки термизлик экани қайта-қайта тилга олинади. Шундай асарлардан бири Амин Аҳмад Розий қаламига мансуб «Ҳафт иқлим» бўлиб, мазкур асарни Техронда

Жавод Фозил нашр этган. Унда Амин Аҳмад Розий «Шоирнинг туғилган жойи» борасида турли хил, бир-бирига қарама-қарши (ихтилоф) фикрлар ўртага ташланади, аммо улар ғалат бўлиб, Адиб Собир ҳақиқатдан термизликдир» деб бу масалага яқун ясайди¹. Шуниси қизиқи, Амин Аҳмад Розийдан анча кейин яшаган Ризоқулихон Ҳидоят ўзининг «Мажмаъул фусаҳо» асаридида ҳеч қандай мулоҳаза қилмай, Давлатшоҳ Самарқандийнинг фикрига таяниб, Адиб Собирни «бухоролик» деб атади.

Шарқ адабиётининг йирик билимдони профессор Е. Э. Бертельснинг «Низомий» номли монографиясида Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш шуаро» асаридида қимматли фикрлар жамланмаси билан бирга баҳссталаб, хато ўринлар ҳам борлиги, шу босидан унда тилга олинган фикрларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарурлиги алоҳида уқтириб ўтилган эди. Ҳақиқатан ҳам, Давлатшоҳ Самарқандийнинг юқорида тилга олинган таъкирасида айрим нотўғри фактларга дуч келамиз. Масалан, Арзақийга «Синднома», Низомий Арузий Самарқандийга эса «Вису Ромин» дostonлари нисбат берилган. Аммо адабиётшунослик илмида Арзақий бундай дoston яратмагани, «Синднома» эса Арзақийники эмас, Абулфаворис Каноризий (X аср) ва Зоҳирий Самарқандийнинг қаламига², «Вису Ромин» дostonи эса Низомий Арузий Самарқандийники эмас, балки Фаҳриддин Асад Журжоний (XI аср) қаламига мансуб экани исботланган³. Шунга кўра, Самарқандийнинг асарини асло камситмаган ҳолда, унинг айрим камчиликлари ҳам бор, демоқчимиз. Юқорида Адиб Собирнинг туғилган жойи ҳақидаги ғалат фикрлар ҳам ана шу камчиликлар сирасига киради.

Адиб Собирнинг асли термизлик эканини тайин этувчи муҳим манба унинг ўз асарларидир. Шоир айрим ғазал, қасдаларида Термизни қайноқ бир меҳр билан соғинганини, оғир жудолик йилларида ғурбатда сарсон-саргардонликда юрганда Термизга талпинганини ғоят самимият ва оғир алам билан куйлайди.

Адиб Собир Термизийнинг ҳаёти ва ижодини махсус ўрганган тожикистонлик таниқли олим А. Абдуллаевнинг «Адиб Собир Тирмизий» номли монографиясида Адибнинг қуйидаги қитъасини ўқиймиз:

...Мақарри иззи ту Тирмиз зи дарди рафтани ту
Ҳамебигирьяду он ки сиришки ў Жайхун.
Агар ду дидан ман аз ғамат на хун гирияд,
Ҳаром бод маро нону неъматни ту чу хун.

Мазмуни:

Сени иззатлаган қароргоҳинг (ватанинг)
Термиз (сенинг) кетишинг дардидан шунчалар
йиғламоқдаки, кўз ёшлари Жайхун (дарё) бўлмоқда.
Агар менинг икки кўзим сенинг ғамингдан қон йиғламаса,
ҳаром бўлсин менга (берган) нозу неъматинг мисли хун⁴.

Мазмунга диққат қилинса, биринчидан, шоир уни ўз ватани Термизда катта обрў-эътибор қозонган пайтида, тахминан, 25—30 ёшларида, шуҳрати Термиздан ўтиб, Хуросонга ҳам ёйила бошлаган бир даврда ёзгани шубҳасиз эканлиги тушунилади, иккинчидан, қитъанинг ҳар бир мисрасига шоирнинг она юрти Термизга бўлган улкан меҳр-муҳаббати жо этилганини пайқаб олиш қийин эмас. Шоирнинг ўз тили билан айтилган «Мақарри иззи ту Тирмиз» — сени иззатлаган қароргоҳинг (ватанинг) Термиз, деб ўзининг термизлик эканини очик баён этганидан кейин уни «асли бухоролик» дейишга яна қандай асос қолди?

А. Абдуллаевнинг иккинчи китобида қайд этилганидек, бу қитъа Абулқосим Алининг дастлаб Термизда ҳокимлик мансабиди ишлаб турган бир пайтида, шоир тўсатдан қамоққа олинган даврда ёзилганлиги ҳисобга олинса, унда Адиб

¹ Амин Аҳмади Розий, «Ҳафт иқлим». Ба тасҳеҳ ва таълиқоти Жаводи Фозил, Техрон, 1961, ж. 2. саҳ. 86.

² А. Абдуллаев, «Адиб Собир Тирмизий», Д., 1969, саҳ. 19.

³ Давлатшоҳ Самарқандий, «Шоирлар бўстони» (Тазкиратуш шуаро). Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Т., 1981 й., 51-бет.

⁴ Сўзма-сўз таржима ўзимизники. — Э. Ж.

¹ А. Абдуллаев, Адиб Собир Тирмизий (Замон, ҳаёт ва ижодиёти ў), «Дониш», Д., 1969; Аҳмад Абдуллаев, Адиб Собир Тирмизий (Очерки илмию адабий), нашр. «Маориф», Д., 1983.

² Давлатшоҳ Самарқандий, «Шоирлар бўстони» («Тазкиратуш шуаро»). Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Т., 51-бет. 1981 й.

³ А. Абдуллаев, Адиб Собир Тирмизий (Замон, ҳаёт ва ижодиёти ў), саҳ. 18.

⁴ Адиб Собир Тирмизий, «Девон». Ашъори баргузида, бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Аҳмад Абдуллаев, тахти назар ва бо дебочаи К. С. Айний, нашр. «Ирфон», Душанбе, 1983, саҳ. 5.

Собирнинг Термизда таваллуд топгани, 28—30 ёшгача шу ерда истиқомат қилгани яна ҳам муайянлашади.

Фикримизни давом эттирамиз. Адиб Собирнинг ўз ватани Термиздан Хуросонга Абулқосим Али бинни Жаъфар хизматига даъват этилганлиги шоирнинг мазкур шахсга бағишлаб ёзган бир қасидада тасвирланади. Чунки бу қасидада ҳам шоир ватани, онаси ва рафиқасидан ўз ихтиёри билан эмас, балки мажбуран жудо бўлганини ички бир дард, алам ва изтироб билан ифодалади.

**Сад хор хўрд жон зи фироқи ду мустаманд
Сад доғ бурд дил зи дарёғи ду мумтаҳан...
Аз ман жудо шуданд, на бар рўи ихтиёр,
Чун ман ба изтирор жудо гаштам аз ватан...**

Мазмуни:

**Икки ғамгининг фироқи, илтижосидан жонимга юз тикан
қадалди.
Икки ночорнинг афсусланиб, термулиб туришидан қалбим
юз жойидан яраланди.
Чунончи, улар мендан жудо бўлдилар ихтиёрсиз, худди
мен
ватандан алам билан жудо бўлгандек.**

Қасидадан олинган бу парчада тасвирланаётган «ду мустаманд», «ду мумтаҳан» — «икки ғамгин, икки ночор» (Адибнинг онаси ва рафиқаси) билан ўз ватани Термизда видолашганини пайқаш қийин эмас.

Адиб Собир Нишопурда Абулқосим Али ҳузурда хизмат қилиб юрган пайтларида, шеърят соҳасидаги улкан истеъдоди, билимдонлиги, ширинсуханлиги туфайли саройда ва халқ орасида катта шухрат қозонади. Шоирнинг обрўси ошиб бораётганини кўролмаган сарой ивгогарлари Абулқосим Али билан Адиб Собир ўртасидаги муносабатга раҳна солиш ва шоирни саройдан кетказиш мақсадида Адиб Собир номидан ҳокимни таҳқирловчи бир ҳажвия ёзиб тарқатадилар. Шоир мазкур ҳажвияни мен ёзмаганман деб ўзини қанча оқламасин, бу туҳмат унинг бошига чексиз кулфатлар келтиради, молмулки, уй-жойи мусодара қилинади, ўзини Аминалмулк Умар исми амирнинг маслаҳати билан марказдан узоқ Рован шаҳрига сургун қилмоқчи бўладилар. Ана шундай оғир пайтларда шоир бутун вужуди билан, қалб ҳарорати билан Термизни эслайди ва ватанга қайтиб, ўша ерда яшашни орзу қилади. Шу муносабат билан Аминалмулкка илтимоснома сифатида ёзилган биринчи қасидадан қуйидаги байтни келтирамиз.

**Ҳар оина, ки ба Тирмиз расам жудогона
Висоқ хоҳаму ташифу ротибу ижро.**

Мазмуни:

**Агар ҳар ҳолда Термизга етиб борсам,
Мендан жудо бўлган қароргоҳимда амал ва эътибор
топар эдим.**

Адиб Собир Рованга бормай, ўз ватанига қайтади ва маълум муддат Термизда яшайди, қариндош-уруғлари, яқинлари билан бирга бўлади. Бироқ шоирнинг ватанида кечган қувончи узоққа чўзилмайди. Аминалмулк Адиб Собирга хат юбориб, зудлик билан сургун жойига — Рованга қайтишни талаб қиладди.

Адиб Собир ноилож, минг изтироб чекиб, шом пайтида йўлга тушади. Ватанидан яна жудо бўлиш вақтида чеккан дарду алами унинг қуйидаги шеърда ўз аксини топган.

**Намози шом чу сўҳбат буридам аз маъво,
Бурида гашт тарикӣ салом аз салмо.
Ба азми раҳ се мусофир мувофиқат кардем;
Маҳ аз сипехру шаб аз машриқу ман аз маъво.
Чу бахт бар лаби Жайхун фиканд рахти маро,
Баҳам шуданд се Жайхун зи гирьяам даръё.
Яке зи обу ду аз хун, ки ҳар ду дидан ман,
Зи дарду доғи ватан хуни дил гиристандо.**

Мазмуни:

**Намози шомда макон — ватан билан сўҳбатим кесилди,
Салмо¹ билан салом тамом кесилгандек.
Уч мусофир баробар сафарга чиқдик:
Осмонда ою машриқда кеча, ватандан мен,
Қисмат бизни Жайхун лаби сари йўллади.
Мен бенавонинг кўз ёшларим дарё бўлиб**

оқишидан уч Жайхун бирлашди.

Бирида сув, иккинчисида ватан дарду

доғидан дили хун бўлиб йиғлаётган

Менинг икки кўзимдан тўкилаётган қон оқар эди.

Шоир узоқ Рованга етиб боргач (Адибнинг шеърларида Рован бир вайрона шаҳар сифатида тасвирланади), Аминалмулкка шеърини мактуб ёзиб, Термиздан Рованга келганини хабар қилади:

Зи Термиз ба Рован ҷунон омадан,

Чу боғавҳаре сўи бадавҳаре.

Ба ҳар соате ёди Термиз маро

Бисўзад-дилу жон ба гарм озаре.

Мазмуни:

Ниҳоят, Термиздан Рованга келдим,

Гавҳарим қолдириб, бадавҳар томон келдим.

Термиз ёди ила ўтар ҳар оним,

Ҳар соатда куяр жону жаҳоним.

Бу шеърини парчадан шу нарсани ҳис қилиш мумкинки, шоир бошқа юртларда муҳожирликда яшаб юрган чоғларида ҳам доим ўз юрти Термизни эслайди, Термиз ёди билан яшайди, Ватанини эслаганида, «ватан ишқида унинг дилу жони» куйгандек бўлади. Бу эҳтиросли мисралар Адиб Собирнинг она юрти Термиз эканини англатувчи исбот талаб этмайдиган далиллардир.

Шундай қилиб, Адиб Собир 1078—1107 йилларда Термизда, 1107—1122, 1131—1140 йилларда Нишопурда, уч йил сургунда, 7—8 йил Шарқ мамлакатларида саёҳатда, Абулқосим Али ва Султон Санжарнинг келишувига биноан, икки йил Марвада бўлган деб тахмин қилиш мумкин. 1143 йилда Султон Санжар топшириғи билан Хоразмга элчи қилиб юборилади ва 1147 йилгача, яъни фожиаги ўлимига қадар Хоразмда яшайди.

Сўнги сўз шоирнинг дарёга чўктириб ўлдирилганлиги борасидаги баҳсталаб бир мунозара ҳақида. Манбаларда кўрсатилишича, 1147 йилда Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжарни ўлдириш учун шон қиёфасидаги икки жосусни Марвага юборади. Адиб Собир Санжарни дарҳол Отсизнинг бу режасидан хабардор қилади. Жосуслар Марвада қўлга олинди, қатл этилади. Шу воқеадан кейин шоир Хоразмшоҳ Отсиз буйруғи билан Амударёга чўктириб юборилади. З. М. Бунёдов бу фожияни бошқачароқ талқин этади. Унинг баъзи бир манбалар асосида тахмин қилишича, Ватот «Адиб Собир элчи эмас, Санжарни ўлдириш ҳақидаги сизнинг режангизни унга хабар қилган жосусдир», деб Хоразмшоҳни шахсан ишонтиргач, шоир шох буйруғи билан дарёга чўктирилади. Бунга сабаб шоир Ҳоқонийнинг шеърят бобида Ватотдан кўра Адиб Собир Термизийни устун қўйганлигидан, деб тахмин қилади¹. Биринчидан, З. М. Бунёдовнинг бу фикри бир тахмин, иккинчидан, деярли барча манбаларда, жумладан, А. Абдуллаевнинг тадқиқотларида кўрсатилишича, ўз даврининг икки буюк шоири, мутафаккири — Рашидаддин Ватот билан Адиб Собир Термизий жуда яқин, ҳамisha дўстона муносабатда бўлганликлари ҳисобга олинса, бу тахмин янглиш эканлиги ойдинлашади.

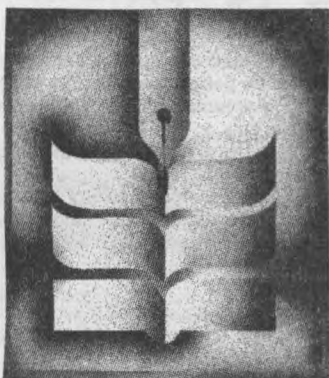
Адиб Собир Термизийдан бизга бой адабий мерос етиб келган. Тожикистонлик олим А. Абдуллаев Англиянинг Индия Оффис китобхонасида, Британия музейида, Ҳиндистоннинг Калкутта, Бомбай, Эроннинг Техрон, ватанимизнинг Ленинград, Тошкент, Душанбе, Боку шаҳарлари китобхоналарида сақланаётган қўлёзмалар асосида шоирнинг 7045 байтдан иборат «Сайланма» девонини тузди.

Бинобарин, «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилдлигининг биринчи жилдида (1976 йил) араб тилида ижод этган шоирлар ҳақида, қисман бўлса-да, айtilган-у, бой адабий меросга эга, «Шоирлар подшоиси» деб таърифланган Адиб Собир Термизий тўғрисида деярли маълумот берилмагани таажжубланарли бир ҳолдир.

¹ З. М. Бунятов. Государство Хорезмшахов и Ануштегинидов (1097—1231). Москва, 1986, стр. 118.

Шомирза Турдимов
«Том устига
ТОМ СОЛДИМ»

Халқ турмушида муҳим ўрин эгаллаган нарсалар билан унинг маънавий дунёси ўртасида кўп қиррали, мустақкам алоқа мавжуд. Яъни кўп асрлик муомала — муносабатлар туфайли мазкур ҳодиса ва нарсалар халқнинг маиший эҳтиёжини қондириш билангина чегараланиб қолмай, унинг воқеликка қарашларининг, ҳаёт ва турмушга, ўз эрки ва бахтига алоқадор ўй-кечинмаларининг рамзий ифодачисига айланади. Шу жиҳатдан ўзбек халқ лирик қўшиқларида халқнинг оила бахт-саодати, кўп қиррали севги ва турмуш муносабатларини акс эттирувчи анъанавий поэтик рамзлардан бири сифатида «том» рамзи эътиборни тортади.

«Том» рамзининг қўшиқда ифодаловчи туб поэтик маъноси ва бу маънонинг тарихий асослари туркий тилли халқларнинг «том», «иморат» билан боғлиқ қадим инонч-эътиқодларига бориб боғланади.

«Том» (иморат) билан боғлиқ тасаввурларни ўзида аниқ акс эттирувчи қуйидаги мисолларга диққат қилайлик: «Гўрўғлининг туғилиши» достонида Шохдорхон кўрган тушнинг:

«...Тепамдан бир лаган тиллам сочилди,
Оғзимдин бир толқир қушим училди.
Иморатим бари текис бўлди...»

ўринларини Юсуф қуръандоз шундай таъбир қилади:

«...Тепангдан сочилган тилла — қонингди(р),
Оғзингдан учган қуш — жонингди(р),
Қулаган иморат сенинг танангди(р),
Тушинг курсия, таъбирлари шу бўлди.»

Таъбир бўйича «қулаган иморат — Шохдорхоннинг тана-си» деб талқин қилинмоқда. Қадим туркий халқлар оғзаки ижодининг маъзани ўзида жамлаган «Таъбирнома» да (Ирк битикада):

«Катта уй ёнди.
Унинг туби (пойдевори)гача ҳеч нарса қолмади,
Четанларигача қолмади дейишади.
Билиб қўйинг бу ёмон»

деб ёзилган. Ушбу таъбир Юсуф қуръандоз таъбири билан мазмунан мос келади. Тушда «иморат» (уй)нинг қулаши (ёниши) уй эгаси ва оиланинг бахтсизликка дучор бўлади деб англанишини «Қўрқут Ота китоби»даги «Салор Қозон уйининг талон-тарож қилиниши» номли қўшиқда ҳам ўқийшимиз мумкин. Келтирилган мисоллар мисоллар кўрсатмоқдаки, иморат инсон танаси ва оиласи деб талқин этилмоқда. Бу талқин оддий қиёс маҳсулигина бўлиб қолмай, ўз замирида аждодларимизнинг қадим мифологик иншонч, эътиқодларини ҳам сақлаб келмоқда. Чунки аждодларимиз ўзларининг дастлабки меъморлик иншооти саналмиш уйларни бевосита табиат (бутун олам) нусхасида яратишган (гумбаз шаклида; ўтовни эсланг. — Ш. Т.) ва у митти олам деб тушунилган. Коинот, ер, хаосга бўлиб талқин этилган бутун олам айни пайтда инсон танаси учун ҳам асос деб анланган. Бу инончларнинг излари қатор иримлар ва тилимиздаги баъзи ибораларда бу кунгача сақланиб келмоқда. Масалан: бошнинг азиз саналиши, оёқнинг бошга зид қўйилишини эслайлик. «Дўст бошга, душман оёққа қарайди» мақолида ҳам ана шу инонч аксини кўраимиз.

Халқ тасаввури бўйича ҳар бир уйнинг шифти — томи коинот деб анланган. Хоразмда томнинг «учак» деб аталиши бу инонччи асословчи яна бир далиллардан ҳисобланади. Бизнингча «учак» сўзи «учмоқ» — жаннат (жаннат халқ тушунчасида осмонда жойлашган) сўзи билан бир ўзакдан ўсиб чиққан бўлиб, маъно жиҳатдан умумий тарихга эга. Демак, қадим мифологик тасаввурлар инсон танасини унинг жони яшовчи иморат деб тушунтиради. Танада иккинчи бир кичик одам (баъзан қуш) — жон яшайди деб тушуниш эса дунё халқлари ўртасида кенг ёйилган. Инсонда бош азиз бўлгани каби иморат (уй) учун ҳам том муқаддас ҳисобланади. Уйнинг инсон танасининг (Гўрўғлининг туғилиши)да, уй эгасининг («Ирк битик», «Қўрқут Ота китоби»)да) рамзи бўлишига сабаб ҳар бир одамнинг ва оиланинг бир уй (иморат) — бутун олам нусхаси деб қаралишининг маҳсулидир. Бутун оламда «осмон», уйда «том», инсонда «бош» муқаддас деб эътиқод билан қаралгани каби оилда «бошлиқ» — эр муқаддас, ҳоким ҳисобланган. Никоҳ маросимидаги бир қатор иримлар асосини ҳам ана шу инонч-эътиқодлар ташкил этади. Жумладан, Қўқон атрофидаги қишлоқларда келин узатилиб келинаётган пайт куёв том бошига чиқиб турган. Шундай қилинса, бўлажак оилда куёв ўктам бўлади, деб тушунилган.

Ушбу:

«Араванинг тиркиши,
Том бошида бир киши.
Мен сенга лойиққимдим,
Тақдирнинг қилган иши»,

деб қуйланувчи тўртлик бевосита ана шу ирим тўғрисида тасаввур уйғотади.

Демак, халқ тасаввурида иморат, уй — одам, одам тақдир; оила, оила тақдир. Том эса — оила бошлиғи, эр, эр тақдир сифатида талқин қилинган. Шу ўринда турмуш қурган кишига нисбатан қўлланилувчи «уй қурди», иккинчи бор оила қилганларга нисбатан «иккинчи уй» ибораларининг қўлланилишини эсласак, фикримиз яна бир бор тасдиғини топади.

Ўзбек халқ лирик қўшиқларидаги том рамзи бевосита ана шу қадим инонч-эътиқодлар замирида шакланган.

Қўшиқлар таркибида «том» ҳам бошқа ўзак рамзлар каби маълум аниқлама (атрибут)лар билан бирга келади. Бу рамз аниқланмалари «том»нинг муайян матндаги поэтик маъносини янада ойдинлаштиради.

1. Томга чиқиш. Масалан:

Ака, баланд томга чиққим келади,
Тизизга бош қўйсам, уйқум келади.
Уйқумни келгани авжи намозшом,
Намозшом бўлмайин кўнглим паришон.

Еки:

Болохона томига чиққим келур,
Ойнасига суяниб уйқум келур.
Ухлаб ётган жойимда биров келур,
Қизил гулдай буралиб ёрим турур.

Бу қўшиқларда лирик қаҳрамоннинг «томга чиқиш» истаги замирида «Турмуш қуриш» билан боғлиқ мазмун ётибди. Биринчи тўртликда, маъшуқа севган кишига турмушга чиқиб, толли висол онларини орзулаётган бўлса, кейинги тўртликда, ёш келиннинг «чиллалик» хаёллари бадий ифодасини топган.

Еки:

«Томга чиқиб ётайлик,
Сухсур келса отайлик.
У сухсурнинг патини,
Суйган ёрга тақайлик».

деб куйланувчи қўшиқдаги «томга чиқиб ётиш» рамзий бирикма бўз йигитнинг оила, турмуш қуриш, севган махбубасига етишиш ҳақидаги орзуларини ифодаламоқда. Бу ўринда ҳам «томга чиқиб ётиш» асосида келиб чиқувчи поэтик маъно юқорида келтирилган «томга чиқиш» бирикмасининг рамзий маъносига уйғун келади.

Том устига том солдим,
Устига болохона.
Ер устига ёр суйган,
Етиши сомонхона.

Бу тўртликдаги «том устига солинган том» турмуш устига қурилган турмушни акс эттиради. Ўтмишда хотин устига хотин олиш урф бўлганлиги сир эмас. Натижада оила товулигига дарз кетган. Эрининг ҳаёти «сомонхонада ётиш» билан баробар бўлган. Ҳар қандай урф-одат маълум кўникмаларни ҳам вужудга келтиради:

Томга чиқдим толпиниб,
Бахмал камзул ёпиниб.
Бахмал камзул йўлдошим
Куйиб ўлсин кундошим.

Аёл эрини севади. Кундошликка кўнишга мажбур. Араз қилса ўз «чопони» ёнади. Шу сабабли ҳам эр кўнглини олишга, кундошини куйдиришга ҳаракат қилмоқда. Бу тўртликларда том ифодалаб келаётган поэтик маъно «эр»га тўғри келади.

2. Томнинг бузилиши, том бошида ножўя хатти-ҳаракат.

Томни тешиб йўл қилдим, ажаб-ажаб,
Беқасамдан тўн қилдим, ажаб-ажаб.
Бир енгини тор қилдим, ажаб-ажаб,
Ошиқларни зор қилдим, ажаб-ажаб.

Лирик қаҳрамон «томни тешиб йўл қилдим», яъни эр юзига оёқ қўйдим, деб куйлаяпти. Ошиқлар сонининг кўплигидан гурурланиб, оиласи барбод бўлаётганини сезмаяпти.

Томга чиқиб тош отдим,
Маржонимни йўқотдим.
Маржонимни тополмай,
Бойваччани уйғотдим.

Еки:

Паст учакдан ташлаганим сомондир,
Ҳар бир ўтдан севги ўти ёмондир,

Қандай чидай бунга ахир дўстларим,
Биров ёрин биров севмак замондир.

Тўртликлар лирик қаҳрамонлари томда туриб — оилали бўла туриб бегонага «кўнгли» беришган.

Мисоллар кўрсатиб турибдики, томнинг бузилиши ёки том бошидаги ножўя ҳаракат оилага, эрга хиёнатни ифодаламоқда. Халқ ичида сатанг жувонлар учун махсус тўқилган «ёр-ёр»лар ҳам бор:

Томдан томга қувлашгани
Қуён яхши, ёр-ёр.
Чимилдиқни уйдлашгани
Жувон яхши, ёр-ёр.

Бу жувоннинг нимаси яхши —
Кўринишга бағбағаси, ёр-ёр.
Шу жувоннинг икки йигит
Садағаси, ёр-ёр...

Бу ўринда ҳам том ифодалаётган рамзий маъно юқорида айтилган анъанавий маънога уйғун.

3. Қўшиқларда том бошида яхши нарса олиш, ейиш эрининг мамнулигини англатади.

Томга чиқиб тут едим,
Бир шохига тўймадим.
Ун беш яшар қиз кўриб
Дийдорига тўймадим.

4. Бир қанча тўртликларда томга йўнғичқа, беда, тараша, тоғора ва бошқа нарсалар аниқланма бўлиб келади. Ҳар бир нарса ўзининг табиий хусусиятлари асосида томнинг ўзак маъносини у ёки бу даражада ўзгартиради. Лирик қаҳрамон ҳаётини аниқ ифодалашга хизмат қилади.

— Том бошида йўнғичқа,
Ҳой қиз, белинг ингичка.
— Ингичка деб ҳам еманг,
Энди кирдим ўн учга.

Том бошида йўнғичқанинг пишмаганлиги қизнинг баловатга етмаганлиги, турмуш қуришга ёшлиги демакдир.

Томга ёйдим тараша,
Бўйинг менга яраша.
Отанг менга бермаса,
Эрта кўрсин томоша.

«Том бошида тараша»га «яраша», «томоша» сўзлари қофия талаби билан келаётгидеб деб тушуниш қўшиқни ўта жўнлаштириб юборади. Томга ёйилган тараша қуриб гулхан учун тайёр бўлгани қизнинг йигит хаёлини бутунлай банд этиб тўй қилишга, турмуш қуришга арзигулигидир.

Томда товук ётади,
Оёғи совуқ қотади.
Уйланмаган йигитлар
Оқшом қандай ётади.

Бу тўртликдаги рамзий тасвир асосида чиқувчи маънони шундай талқин этиш мумкин: бўз йигитнинг ёши аста-аста ўтаётгидеб. Унинг уйланиб оила бошлиғи бўлиш даври аллақачон етган. Ушбу ҳазил қўшиқда эса:

Том бошида тоғора,
Тоғорада зоғора.
Зоғорани ёполмай
Чолу кампир овора —

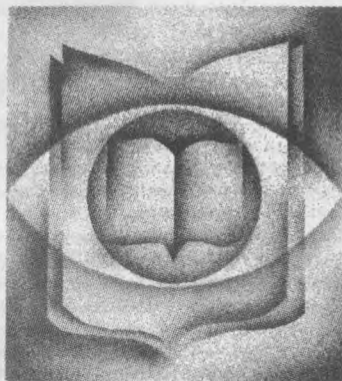
чол-кампир турмушининг «хазонрез» даври бошланганлиги ўта образли тарзда акс этган.

Умуман, юқорида айтилган фикрлар асосида шундай хулосаларга келиш мумкин: лирик қўшиқлар таркибида том «турмуш қуриш — оила», «эр, эр тақдир» туб поэтик маъноларига эга.

Демак, халқ оғзаки ижодида ҳеч қайси рамз-тимсол бекордан-бекор яралмаган. Уларни мунтазам ўрганиб бориш эса бизни янги-янги ҳайратлар сари етаклайди.

Ўзбек пахтакорининг шуҳрати тикланадими?

Журналимиз редакциясига келган кўплаб хатларда журналхонлар мамлакатимизда амалга оширилаётган қайта қуриш судларда ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органларда қандай формаларда рўй бераётганлиги ҳақида сўрамоқдалар. Уларни «пахта ишлари» деб аталган жиноят ишларини кўриб чиқиш яқунлари ва ана шу ишлар билан боғлиқ бўлган масалалар қизиқтирмақда.

Шу муносабат билан редакция Ўзбекистон ССР Олий Судининг раиси, юридик фанлари кандидати Содиқжон Йигиталиевга мурожаат қилиб, журналхонларнинг саволларига жавоб беришни илтимос қилди.

Савол. Судларда қайта қуриш реал тарзда амалга оширилмоқдами ва бу нималарда намоён бўлмоқда?

Жавоб. Қайта қуриш совет жамияти ҳаётининг ҳамма жабҳаларида амалга оширилмоқда. Судлар ҳам бундан истисно эмас. Судлар ишини қайта қуриш вазифалари КПСС XXVII съезди, КПСС Марказий Комитети январь (1987) Пленуми қарорларида, КПСС Марказий Комитетининг 1986 йил 20 ноябрда қабул қилинган махсус қарориди белгилаб берилди.

СССР Олий Судининг Пленуми «Одил судловни амалга оширишда қонунчиликни янада мустаҳкамлаш тўғрисида» муҳим қарор қабул қилди. Республикамиз Олий Суди Пленуми ҳам граждандарнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишни янада кучайтириш масаласини кўриб чиқди.

Ана шу қарорлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш мумкинки, демократия ва ошкоралик кенгайтирилаётган ҳозирги шароитда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятидаги хато ва ҳуқуқ бузилиши фактларига асло тоқат қилиб бўлмайди. Бу органлар орасида суд алоҳида ўрин эгаллайди. Сурштирув ва прокуратура органларида турли сабаблар бўйича йўл қўйилган хатолар суд томонидан тузатилиши шарт. Чунки ҳукм ва қарорларни суд республика номи билан чиқаради.

Ҳозирги пайтда дастлабки тергов материалларига бўлган таъбиқчанлик анча оширилди, пала-партиш тергов қилинган ишлар қайта терговга юборилмоқда. Судлар томонидан оқлов ҳукмлари чиқариш ҳоллари кўпайди. Жиноий жазо структурасида муайян ўзгаришлар рўй берди. Ҳукм қилинган шахсларнинг 30 процентдан ортиқроғига нисбатангина озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланмоқда.

Бироқ, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ишини қайта қуриш жиноятчиликка қарши курашни сусайтиришга олиб келмаслиги шарт. Давлат ва жамоат мулки, жамоат тартиби, граждандарнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ишончли ҳимоя остида бўлиши лозим. Содир қилинган жиноят учун жазонинг муқаррарлиги тўғрисидаги ленинча принцип оғишмай амалга оширилавереди. Айни пайтда жиноят қилмаган ёки жиноят қилишда айби белгиланган тартибда исботланмаган бирорта кимса ҳукм қилиниши мумкин эмас.

Савол. Содиқжон Йигиталиевич, кўпгина журналхонлар пахта тайёрлашдаги қўшиб ёзиш билан боғлиқ бўлган жиноятлар учун республикадаги деярли барча ҳўжалик раҳбарлари жиноий жавобгарликка тортилганликлари тўғрисида ёзишган. Ҳақиқий аҳвол қандай?

Жавоб. Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, бу ишларни судда кўриб чиқиш ҳозирги пайтда асосан тугалланди.

Кўшиб ёзиш билан боғлиқ бўлган жиноятларга республикада 20 мингдан ортиқ шахслар дахлдор бўлганлар. Шулардан 4 мингдан кўпроғи суд жавобгарлигига тортилдилар. Булар асосан жиноятда актив роль ўйнаган ёки ундан шахсан манфаатдор бўлган кишилардир. Жиноятларнинг иккинчи ва учинчи даражали иштирокчилари, уларда тасодифан иштирок этган кишиларга нисбатан эса жиноят ишлари бекор қилинди.

Савол. Сиз «Ешлик» журналининг 1986 йил 8-сониди босилган сўхбатингизда «пахта ишлари» учун жиноий жазо тайинлаш практикасида ўзгаришлар бўлиши мумкинлиги тўғрисида айтиб ўтган эдингиз.

Жавоб. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. 1986 йил июль ойидан бошлаб судлар томонидан жазо тайинлаш практикасига жиддий тузатишлар киритилди. Кўшиб ёзишларда ташкилотчилик қилган, давлат ҳисобига чўнтагини қапайтириб олган шахсларни қаттиқ жазолаш билан бирга судлар жиноятни юқори раҳбарлар тазйиқи остида содир қилган ва шахсан ўзлари халқ мулкини ўзлаштирмаган кишиларга нисбатан қонунда кўзда тутилган энг кам жазодан ҳам енгилроқ жазо чораларини кенг қўлладилар. Тергов органлари эса бундай шахсларнинг кўпчилигига нисбатан ишларни судга оширмадилар. Бундай практика меҳнаткашлар томонидан маъқулланди. Бундан ташқари, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми авф этиш тартибида юзлаб шахслар устидан чиқарилган ҳукмларни жиддий равишда енгиллаштирди.

Савол. Жавобгарликка тортилган ва ҳукм қилинган шахсларнинг айримлари ва уларнинг қавму қариндошлари судлар томонидан қўлланилган енгил жазоларни ҳам адолатсиз деб ҳисобламоқдалар.

Жавоб. Яқинда биз, республика маъмурий органлари раҳ-

барлари Қашқадарё, Бухоро, Жиззах областларида бўлиб, «пахта ишлари» учун судланган граждандар билан суҳбатлашди. Уларнинг анча қисми жазони ўтаб қайтиб келишпти. Улар ўзларига нисбатан гуманистик муносабат учун Коммунистик партиядан миннатдор эканликларини изҳор этдилар. Албатта ҳали чиқарилган ҳукмлардан норозилар ҳам бор. Уларнинг шикоятлари турли инстанцияларда кўриб чиқилмоқда.

Савол. «Пахта ишлари» учун ҳукм қилинган шахслар ва уларнинг қариндошлари жиноятдан ўзлари мутлақо тўлиқдан бўлмаган бўлсалар-да, етказилган зарарни тўлашга мажбур қилинаётганликлари тўғрисида ёзмақдалар. Сизнинг бу ҳақдаги фикрингизни билмоқчи эдик.

Жавоб. Амалдаги қонунларга кўра, қасддан биргалликда содир этилган жиноят натижасида етказилган моддий зарар айбдор шахслар томонидан солидар (шериклик) тартибда тўланиши лозим. Бундай шахсларни етказилган зарарни тўлашдан суд тартибда озод қилиш қонунда кўзда тутилмаган.

Савол. Ҳукм қилинганларнинг фарзандлари ўз ота-оналарининг қамалганидан чуқур азият чекаётганликлари ҳақида ёзмақдалар. Сиз адлия ходими сифатида, қолаверса, гражданин сифатида ана шу фарзандларнинг тақдирини, келажagini қандай тасаввур қиласиз?

Жавоб. Умумий принципга кўра, болалар ўз ота-оналари, тарбиячиларнинг хатти-ҳаракатлари учун жавоб бермайдилар. Ўзбекистон ССР агросаноат комплекси ходимларининг шу йил бўлиб ўтган қурултойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Р. Н. Нишонов айтиб ўтганларидек, ўзбек пахтакори ҳалол, фидокорона меҳнати билан ўзининг шон-шухратини тўла-тўқис тиклашига шубҳа йўқ.

РЕДАКЦИЯДАН

Журналимизда Ўзбекистон ССР Олий судининг раиси С. Йигиталиевнинг интервьюси (1986 й. 8-сон) эълон қилингандан сўнг редакциямизга меҳнаткашлардан кўплаб хатлар келди. Бу табиий ҳол, албатта.

Аваллаббор, кўпчилик хат муаллифлари дастлабки терговлар қонунга зид равишда, аллақандай схемалар асосида олиб борилганидан ҳамда ўша тергов материаллари бўйича чиқарилган суд ҳукмидан норози бўлиб редакциямизга мурожаат этишганини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Ўз-ўзидан равшанки, ҳар қандай журнал редакцияси (жумладан, «Ешлик» ҳам) юзлаб суд ишларини ўз саҳифаларида батафсил ёритиш имкониятига эга эмас. Қолаверса, хат эгалари амалий натижаларга муштоқдирлар. Шунинг учун биз хатларни С. Йигиталиев ҳукмига ҳавола этишни лозим топдик...

«Агар суд системасини бошдан-охиригача ўзига хос пирамида шаклида тасаввур этадиган бўлсак, нормал ҳолатда ўша пирамиданинг чўққиси суд ҳисобланади — ҳал қилувчи охиригача суд айтиши керак. Лекин ўттизинчи йилларнинг бошларида пирамида оёғи осмонда қилиб тўнтарилиб қўйилган эди; яъни, устунлик — марказлашган, назоратсиз бирламчи терговга берилган эди. Шундай қилиб, жиноий ишлар кўрилатган чоғларда суднинг асосий вазифаси — айбдор деб топилган кишига тааллуқли ишни ўз ҳолича, мустақил равишда тадқиқ этиш эмас, фақат жазо муддатини белгилашдан иборат бўлиб қолди. Оқлаш ёки ишни қайта терговга юбориш фавақулда ҳодиса деб баҳоланарди. Барча жиноий ишларнинг 99 фоизи жавобгарлик ҳукми билан яқунланарди. Шу сабабли, сиз айтаётган кўплаб хатларга йўл қўйилишидан ташқари, тўғридан-тўғри ўзбошимчилик ва одил судга нисбатан қонун бузиш ҳоллари рўй беради. 1953 йилдан кейин аҳвол бирмунча тузатилди, лекин то ҳозирги кунларга қадар суднинг ва суд назоратининг тўғри баҳо беролмаслик ҳоллари яшаб келмоқда. Агар ҳозирда судни тубдан қайта қуриш учун нималар қилиш зарурлигини икки оғиз сўз билан ифодалайдиган бўлсак, мен ўз фикримни қуйидагича ифодалаган бўлардим: «пирамида»ни нормал ҳолатда тиклаб қўйиш лозим».

В. И. Тербилов, СССР Олий судининг раиси
(«Литературная газета», 1988 й. 27 апрель 11-бет)

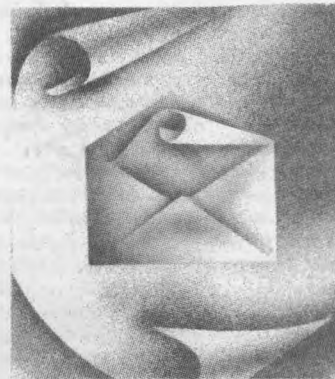
«Пахта иши» билан боғлиқ кўпгина ҳолларда ҳам худди ана шундай хатога йўл қўйилди. Халқ мулкани турли миқдорда талон-тарож қилишга йўл қўйганлар ҳам, пулни ўзлаштир-

ган ва ўзлаштирмаганлар ҳам бирдай — Ўзбекистон ССР жиноят кодексининг 119-моддаси 1-банди билан жазоланаверди. Албатта кейинчалик бу хато қисман тузатила бошланди, лекин ҳали ҳам адолат тўла қарор топди дея олмаيمиз. Давлат идораларига ва редакцияларга устма-уст тушаётган шикоят хатлари шундан далолат бериб турибди.

Буларнинг ҳаммаси судлов системамиз қайта қуриш даври талабларига кўра жиддий ислоҳотга муҳтож эканини кўрсатади.

МЕНИНГ ФИКРИМ... МЕНИНГ ФИКРИМ...

«Девони ҳикмат» нашри зарур

«Ешлик» журналида адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг Аҳмад Ясавий шэърияга бағишланган «Навой азиз билган...» мақоласининг босилиши илмий-маърифий аҳамиятга эга. Чунки у Ясавий ижодига янгича, бағрикенглик билан ёндашишни, «Девони ҳикмат»ни теран илмий асосларда текширишни тарғиб этади. Кенг омма онгда Ясавий ҳикматларининг бадий қиммати, фалсафий-ахлоқий моҳияти, образлар олами ҳақида ижобий тасаввур уйғотади. Ясавий ижодини ўрганмай туриб, ўзбек классик адабиётининг образли дунёсини идрок этиш мушкуллигига ишонтиради. Навой ҳамда ундан кейинги ижодкорлар асарларини тўғри тушуниш, уларнинг адабий меросидаги образлар тилсимини очиш учун бу образларнинг қадимий илдизлари акс этган Ясавий ҳикматлари ва бошқа илк туркий ёдгорликларга мурожаат қилиш зарурлигини кўрсатади.

Кейинги йилларда Аҳмад Ясавий ижодини янгидан кашф этиш ва қайта баҳолаш ҳақида жамоатчиликнинг фаоллашгани диққатга сазовор. Лекин бу ҳақда илмий-адабий доираларда ўринли фикрлар билан бирга мунозарали мулоҳазалар ҳам пайдо бўляпти. 1987 йили Ўзб. ФА Тил ва адабиёт институтида «Қайта қуриш ва маданий меросни ўрганишнинг методологик муаммолари» мавзусида ўтказилган давра суҳбатида Ясавий ижодини ўрганиш, уни нашр этиб, оммага қайтариш ҳақида ижобий фикрлар айтилди, айни пайтда, бу тақлифни рад этувчи фикр ҳам ўртага ташланди. Бундай фикрга кўра, Ясавий асарларининг шоир яшаган даврда кўчирилган ва ўша давр тилини ифодалайдиган қўлёзма манбалари бизгача етиб келмагани учун уларни ўрганиш, нашр этиш имконияти йўқ. Ҳар қандай шоир ижоди энг ишончли, энг обрўли манбалар асосидагина ўрганилиши керак. Аммо энг ишончли, энг обрўли манбалар — адиб ижодини ўрганишда олий ва идеал имконият, бундай имконият бўлмагани учун Ясавий ижодини бир четга суриб қўйиш ҳам тўғри эмас-ку! Бизнингча, бор имкониятдан фойдаланиш — Ясавий асарларининг тарихан қадимий, ҳажман мукамал нусхалари асосида таянч манба яратиш, шу асосда нашр этиш ва илмий ўрганиш зарур.

Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Яссавий ижодини ўрганиш бу қадар мушкул экан, ижодининг ишончли манбалари қўлимизда йўқ экан, уни реакцион-мистик сиймога айлантириб қўйганимиз ҳам мантиқан асоссиз-да. Узоқ йиллар мобайнида Яссавий ижодини ўрганишдан чекиниб, у ҳақда гапириш ё ёзиш лозим бўлган ўринларда эса юзаки, бирёқлама фикрлар баён этиб келинди. Бундай ҳолларни ҳимоя қилиб, баъзилар шундай қарашни замон тақозо қилганини, Яссавий ижоди ҳақидаги ҳақиқатни айтишнинг иложи бўлмаганини пеш қиладилар. Навоий «Ҳайратул аброр»да бундай ёзган:

**Неча зарурат аро қолғон чоғи
Демас эсанг чин, дема ёлғон доғи.**

Яссавий ижоди ҳақида чинакам тадқиқотлар олиб боришга, ҳикматлар девонининг мураккаб моҳиятини оммага тўғри етказишга қўрбимиз, журъатимиз етмас экан, Навоий сабоқларига амал қилиб, ишонтирмайдиган талқинлардан ҳам сақланишимиз керак. Неча-неча талабалар авлоди сингари биз ҳам классик адабиётни Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигидан ўрганганмиз. Бунинг учун муаллифдан миннатдормиз. Лекин мазкур қўлланма чорак асрдан буён бўлғуси адабиётчиларга Аҳмад Яссавий ижодининг бирёқлама талқини асосида таълим бераётгани ачинарли ҳол. Аҳмад Яссавийга ажратилган ўн саҳифанинг бари (қайта ишланган учинчи нашрида) шоир ижодини асосан инкор этиш ва қоралашга қаратилган. Фикрлар исботланган бўлса ҳам кошкийди. Аксинча, Яссавийнинг бирорта асари ҳолис, илмий таҳлил этилмаган. Бирорта асар лоақал талаба тасаввури учун тўлиқ келтирилмаган.

Шоир ижодини конкрет бадий асарлар таҳлили фониди ёритиш ўрнига, нуқул қуйидагидек айбнома руҳида тезислар баён этилади: «Яссавий реакцион феодал-клерикал гуруҳларнинг дунёқарашини ифода этган, ислом динини, бадбинлик ва таркидунёчиликни тарғиб қилган, меҳнаткаш халқ оммасини муҳтожлик ва ҳуқуқсизликка кўнгикишга, эксплуататорларга қўлдек тобе бўлишга қақирган энг реакцион тарикатдир» (151-бет). Шарқнинг қадимги фалсафий оқимлари, жумладан, Яссавий тариқати ҳали фанда етарли ўрганилмай, тўғал хулосалар чиқарилмай туриб, қандай қилиб бу фикрларни олий маълумот сифатида студентга ҳавола этиш мумкин?

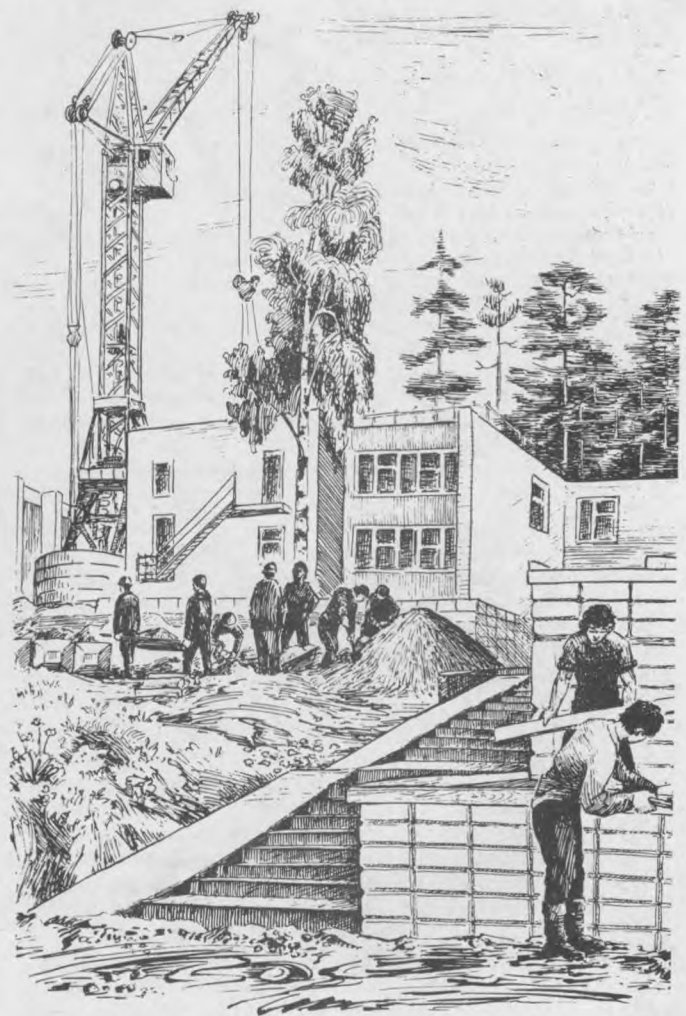
Ҳатто сарлавҳалар ҳам батамом қоралов ҳукми руҳида. Мана, улардан бири: «Дин ва тасаввуф — «Девони ҳикмат»нинг етакчи ғоявий негизи». Мантиқан олганда ҳам, сарлавҳа чалкаш. Дин ва тасаввуф — ўзига хос, мураккаб фалсафий системалар. Улар бадий асарлар учун «ғоявий негиз» бўла олмайди. Дин ва тасаввуф «Девони ҳикмат»нинг фалсафий асосини ташкил этиши, ғоявий негизи эса бирмунча прогрессив характерга эга бўлиши мумкин. Масалан, Алишер Навоий пантеистик фалсафа асосларига суяниб, илғор гуманистик ғояларни ифодалаган эди.

Хулосалар ҳам ишонарли эмас: «Аҳмад Яссавий бу «насиҳат»лари билан (насиҳатомуз мисралар узиб олиб кўрсатилган — Н. Ж.) меҳнаткаш омманинг ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик ҳаракатларини бўғиб ташлашга, «у дунё»нинг қийноқлари ёки ноз-неъматлари билан уларнинг онгини заҳарлашга интилар эди» (156—157). «У асрлар давомида халқ оммасининг онгини дин ва тасаввуф ақидалари билан заҳарлаб келди» (159). «Девони ҳикмат»нинг халқ ўртасида жуда кенг тарқалганини ҳамма эътироф этади. Наҳотки, меҳнаткаш халқ оммаси асрлар мобайнида Аҳмад Яссавий ўзининг «ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик ҳаракатларини бўғиб ташлашга, онгини заҳарлашга интилганини» сезмайди ва унга бу қадар хайрхоҳ муносабатда бўлади?! «Девони ҳикмат»да халқни яшашга рағбатлантирувчи, унинг қайғу, ўкинч ва армонларига таскин берувчи, маънавий поклик ва баркамолликка чорловчи, ижтимоий ноҳақлик, тенгсизлик ва адолатсизликка қарши исён кўтарувчи, золим, порахўр, тамагирларни қораловчи ғоявий мотивлар ифодаланмаган бўлса, халқ нима учун уни асрлар оша ардоқлаб, қўлма-қўл ўтказиб ўқиб юради? Бу саволлар фақат бизнинг эмас, дарсликдан таҳсил олаётган студентларнинг ҳар янги авлоди олдида кўндаланг туради. Улар дарсликдан қаноатланмайдилар, мустақил ўрганиб, объектив хулосага келиш учун эса Яссавий асарларини топа олмайдилар. Оқибатда, нотўғал,

нотўғри тасаввурлар пайдо бўлади. Студентлар мустақил фикрлайдиган, ҳақ-ноҳақни ажрата оладиган халқ. Биз уларга Яссавийни ман этиш йўлидан эмас, балки масалани мураккаблиги билан тушунтириб, ишонтириш йўлидан боришимиз керак. Бунинг учун Яссавий ижодини илмий ўрганиш ва нашр этиш кечиктирилмаслиги лозим.

Нусратулла Жумаев,

филология фанлари кандидати,
Ўзб. ФА А. С. Пушкин номидаги
Тил ва адабиёт институтининг
катта илмий ходими

Ўзбекистонлик ёшлар Тюмень қурилишларида.
Берта Штин чизган расм.

Мўмин Йўлдош

Қамрови кенг ижодкор

(Кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари учун
чиқарилган китобчага ёзилган
сўзбошидан парча)

Қимматли жажжи китобхонлар!

Ушбу, қўлингизда тутиб турган мўъжаз мажмуа муаллифини сизларга боз таништириб ўтишнинг зарурияти йўқдир деб ҳисоблаймиз. Зеро, деярли чорак асрдан буён қалам ила ошнолик қилиб келаётган, ҳақли равишда республикамиз, қолаверса иттифоқимиз адабиёт кўкида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаган порлоқ кавкаблардан (юлдузлардан. Изоҳлар бизники — авт.) бири ҳисобланмиш бу носир мухлислар орасида таниғлиқ ва ҳурматга лойиқ.

Табиийки, биз бу адабнинг номини тилга олган заҳоти унинг дилогияси (қўш романи), кўплаб повесть ва ҳикоялари, шунингдек, драматик ва шеърый асарлари тўпламлари кўз олдимизда «лоп» этиб пайдо бўлади. Хусусан, «Ишқингда куйдим» фалсафий-психологик қиссаси ўзининг тугал концепцияси, қизиқарли сюжети билан муаллифни кенг китобхонлар оммасига танитди. Мазкур асарда моҳир қаламкаш одатдаги анъанавий ўзак учлик — «қиз — йигит — яна бир йигит»дан келиб чиқиб, ҳаётнинг мураккаб саволларига жавоблар излаётган, ижтимоий-маънавий тараққиёт проблемаларини нисбатан ижобий ҳал қилаётган, ҳозирги давр жамоат ишида фаол, ғоявий собит ёшларининг миллий-генетик бақувват илдизларига эга тўлақонли типик образларини яратди. Айниқса, тўсатдан ишқ тўрига илиниб қолган бош қаҳрамон — ғоят меҳнатсевар, болалигидан соғувчи бўлишни орзу қилган, мактабда яхши ўқиган, сут соғиш бўйича икки беш йиллик планини бир ярим беш йилликда бажарадиган, ҳар галги меҳнат отпускасани далада ўтказиб, «зангори кемада камида 100—120 тонна пахта теради-

ган, институтда сирдан ўқиётган Оқилахоннинг ботиний-руҳий изтироблари ишонарли тасвир этилган. Мана бу кичик парчага диққат қилинг-а: «Нафасининг оловлигини-и-и! — пичирлади ҳалигача ҳаяжони босилмаган, сийналари кўтарилиб тушаётган, калта-калта нафас олаётган қиз. — Нақ ёндираман дейди-я... — Қиз осмонга қаради. Сирли ҳилол сутранг ёғдусини сочар, порлоқ юлдузлар унинг қувончига шерикдай, ҳатто сирдошдай кўз қисиб қўйишар эди. Қиз уялиб кетиб, юзини ойдан яшираркан, рўмолининг учини тишлаганча беихтиёр пичирлади: — Севмоқ қандай бахт!..» О, нақадар тиниқ тасвир, нақадар шоирона ташбеҳлар, манаман деб кўзга ташланиб турган миллий урф-одат, табиат билан инсон туйғуларининг омухталиги; эротикадан йироқ табиий, самимий ҳислар...

Тўғри, баъзи мунаққидлар бу асарнинг иккинчи қисмида, яъни иккиқат бўлиб қолган қизнинг аламини меҳнатдан олиб, жон-жаҳди билан ишга ёпишиб кетишида, ботқоқликларни қуритиб, улар ўрнида боғ-роғлар бунёд этишида вақт мезонининг бузилганлигини (масалан, уларнинг ҳисоб-китобларига кўра, бир боғ камида уч-тўрт йилда бунёд бўлармиш), шунингдек, қизнинг ҳадеб справкалар бераверишини («Бу — тоғам, онамнинг акаси... Бу — янгам, акамнинг турмуш ўртоғи... дугонам — мактабда бирга ўқиганмиз...» ёки «эшикни қўлим билан очдим... чойни пиёлада ичдим... икки оёғимга икки пой калиш кийдим... синглим Хайри билан онам Ойниса отам Алибекникига...»), устига-устак, дарахтлардан тортиб тош-кесакларгача тиллашиб кетаверишини пеш қилишиб, гўё асарда ультраизм, сюрреализм, символизм, вульгаризм, декларативлик, ҳатто модернизм элементлари бор деб даъво қилишгача боришди. Бироқ, бизнинг ишончимиз комилки, асарда реалистик руҳ ва услуб ҳукмрон, вақтнинг нисбийроқ равишда олинганлиги эса баъзи ҳамкасабаларимиз таъкидлаганидай авторнинг жузъий камчилиги эмас, балки унинг онгимизни эгаллаб олган макон, замон тушунчаларидан, хусусан, бу тушунчалар чегараларидан четга чиқолганидан далолат беради.

Носирнинг «Сайхонликдаги қотиллар» сарлавҳали социал-эстетик қимматга эга яна бир, кўпчиликка манзур ва маълум қиссаси бор. Унда бир тўда разил шахсларнинг ўзаро тил бириктириб, қандай машъум жиноятларни амалга оширганликлари батафсил ҳикоя қилинади. Хусусан, тўда бошлиғи бўлмиш садист, қонхўр Қоқбалиқнинг шўрлик такиси ҳайдовчисини мислсиз азоблар, қийноқларда ҳўрлагани баён этилган ўринлар ўзининг даҳшати билан ўқувчи баданини жимирлатиб юборади, бошидаги сочларни тикка турғизади. Асар хотимасида «шеф» қочиби кетса-да, ўқувчи қалбида бир ёруғ умид туғиладики, Қоқбалиқ тез кунда адолат посбонлари қўлига тушгай...

«Қотиллар» ҳақида узоқ ёзишимиз мумкин эди. Лекин мақоламизнинг мухтасаргина ҳажмда бўлишини эътиборга олиб, азиз кичкинтойлар, қисса ҳақидаги мулоҳазаларимизни шу ерда тўхтатсак-да, ниҳоятда бой тажриба билан болалар адабиётига кириб келган адабни сизларга таништиришда давом этиб, энди унинг «Биринчи бўса» лирик шеърлар тўплами, «Ўрнингиздан туринг, суд келяпти!» фожиаси ҳамда «Рашк мени адо қилди...» комедияларини атрофлича-рационал тарзда эмас, иррационал ва эмоционал, шу билан бирга аналитик таҳлил қилишга ўтсак...

Муқованинг 1—4-саҳифаларини

рассом О. Қозоқов ишлаган